
STUDIA

NAD

**AUTORYTARYZMEM
I TOTALITARYZMEM**

Tom 44, nr 4

STUDIA

NAD

AUTORYTARYZMEM I TOTALITARYZMEM

Tom 44, nr 4

DAWNIEJ STUDIA NAD FASZYZMEM I ZBRODNIAМИ HITLEROWSKIMI

pod redakcją
Tomasza Schefflera

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU WROCLAWSKIEGO

Rada Redakcyjna

Francesco Berti (Włochy), Shinsuke Hosoda (Japonia), Michal Kubát (Czechy),
Marek Maciejewski (przewodniczący, Polska), Henryk Malewski (Litwa),
Christoph-Eric Mecke (Niemcy/Polska), Daniel Pipes (Izrael), Ryszard Skarzyński (Polska),
Alessandro Vitale (Włochy)

Komitet Redakcyjny

Redaktor naczelny: Tomasz Scheffler (UWr)

Redaktorzy tematyczni: Radosław Antonów (UWr), Adam Bosiacki (UW), Łukasz Machaj (UWr), Maciej Marszał (UWr), Mirosław Sadowski (UWr), Joanna Sondel-Cedarmas (UJ)

Sekretarze Redakcji

Jakub Juszczyk, Marek Popielarski

Redaktor tomu

Tomasz Scheffler

Redaktor numeru

Tomasz Scheffler

Stali recenzenci

Marta Baranowska, Konstantin Bieliakov, Jolanta Blicharz, Magdalena Budyn-Kulik,
Ewa Chmielarczyk, Maciej Chmieliński, Krystyna Chojnicka, Anna Citkowska-Kimla,
Przemysław Dąbrowski, Lech Dubel, Wojciech Dubis, Marta Ferronato, Olgierd Górecki,
Leonard Górnicki, Żaneta Gwardzińska, Alicja Jagielska-Burduk, Aleksander Jakubowski,
Włodzimierz Kaczorowski, Krzysztof Kawalec, Marcin Kazimierzczuk, Piotr Kimla,
Marta Kłopocka-Jasińska, Józef Koredczuk, Marek Wojciech Kornat, Jarosław Kostrubiec,
Miłosz Kościelniak-Marszał, Ewa Kozerska, Beata Kozicka, Maja Kozłowska, Natalia Krej,
Tomasz Kruszewski, Bartłomiej Krzan, Marek Kulik, Grzegorz Ławnikowicz,
Małgorzata Łuszczyńska, Artur Łuszczyński, Mateusz Machaj, Henryk Malewski,
Przemysław Malinowski, Barbara Mielnik, Katarzyna Miksza, Anna Muszyńska,
Arent van Niekerken, Patrycjusz Pająk, Andrzej Pasek, Jacek Przygodzki, Joanna Ryszka,
Arkady Rzegocki, Jacek Srokosz, Rafał Stankiewicz, Witold Stankowski, Piotr Stec,
Ryszard A. Stefański, Rafał Szubert, Andrzej Szymański, Łukasz Świącicki,
Anna Tylusińska-Kowalska, Dominika Uczkiewicz, Michał Urbańczyk, Paweł Wiązek,
Adam Wielomski, Karina Wojtowicz, Marta Woźniak, Andrzej Wrzyszczyk, Anna Zalesińska,
Marek Zalisko, Maria Zmierczak, Olha Zolotar

© Autorzy oraz Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego sp. z o.o., 2023

Publikacja udostępniona na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 (CC BY 4.0).
Pewne prawa zastrzeżone na rzecz autorów oraz Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego.
Treść licencji jest dostępna pod adresem <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.pl>.

ISSN 0239-6661 (AUWr) ISSN 2300-7249 (SnAiT)

Wersją pierwotną czasopisma jest wersja drukowana

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego sp. z o.o.
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel. 71 3752474, e-mail: sekretariat@uwur.com.pl

ARTYKUŁY PROBLEMOWE

PAWEŁ MALENDOWICZ

ORCID: 0000-0003-2325-9966

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
p.malendowicz@ukw.edu.pl

Political thought of the Third Position: Analysis in the context of Eternal Fascism according to Umberto Eco

Abstract

The Third Position is one of the marginal currents in contemporary political thought. This current was represented by the International Third Position established in 1989. The values, concepts and arguments for the annihilation of parliamentary democracies and forms of contemporary international relations put forward by this organization raise the question: is the political thought of the Third Position (represented by the International Third Position) a fascist one? In the present article the author has formulated a hypothesis, according to which the political thought of the International Third Position is an ideology that meets the definition criteria of fascism. To verify it, the author used the theoretical framework presented in a lecture by the Italian writer and intellectual Umberto Eco (1932–2016) delivered in 1995 at Columbia University. The main method of verifying the hypothesis was a critical analysis of the elements of political thought of the International Third Position and comparing it with the features (symptoms) of fascism formulated by Eco. The source material for the analysis include documents of the International Third Position, as well as documents of political parties and organizations that make up the ITP from Italy and Poland. An important source were the ideological and journalistic texts written by the leaders of this movement from the UK, Poland and Italy. In the article, each of the fourteen features of fascism proposed by Umberto Eco was analyzed in the context of the thought of the Third Position. The research hypothesis has been positively verified. The political thought of the Third Position does indeed meet the definition criteria of fascism.

Keywords: Third Position, Umberto Eco, fascism, far-right, political thought.

In democratic countries in the 21st century, ideologies, the implementation of which would lead to creating a totalitarian state, constitute a margin. Although they were widely discredited in the first half of the 20th century, the time that has

passed since World War II and the subsequent generational change that took place may be conducive the revival of ideologies such as fascism. They may not always be known as “fascism.” They can meet the criteria of fascism, although at the same time they do not refer to themselves as fascist, and their founders and supporters can distance themselves from fascism. It is important to remember that although such ideologies do not win much social public today, this does not mean that they will not have such support in the future. The scenario in which such ideologies achieve widespread appeal may seem unlikely, it cannot be ruled out. It may well be that under the guise of a “real democracy,” a political system will emerge that will be undemocratic.

The Third Position is one such marginal current of contemporary political thought, and this paper is aimed at analyzing an even smaller branch within the movement, represented by the International Third Position. Its activists called themselves “Political Soldiers.” The activity of the leaders of this marginal political movement and the values, concepts and arguments they proclaim for the annihilation of parliamentary democracies and forms of contemporary international relations cause research interest aimed at answering the question: is the political thought of the Third Position represented by the International Third Position fascist? This research interest is amplified by the fact that in both journalistic and scientific publications, the Third Position is called fascism, but the authors of the publication do not explain what connects it with fascism. Their claims are posited intuitively, and they do not take into account different interpretations of fascism as a movement, ideology and political system, or are simply *a priori* judgements posited from opposite ideological positions.¹

With this in mind, the author formulated the hypothesis that the political thought of the International Third Position is an ideology that meets the definition criteria of fascism. However, fascism itself is a fuzzy ideology and can occur in various forms. To verify it, the author used the theoretical framework presented in a lecture delivered in 1995 at Columbia University by the Italian writer and intellectual Umberto Eco (1932–2016). This lecture has been published in *The New York Review of Books*.² In this lecture Eco presented fourteen features of “Eternal Fascism” (or “Ur-Fascism”).

The main method of verifying the hypothesis was a critical analysis of the elements of political thought of the International Third Position and comparing it with the features (symptoms) of fascism formulated by Eco. The source material for the analysis include documents of the International Third Position, as well as

¹ See: C. Berlet, “What is the Third Position?,” Political Research Associates, 19.12.2016, <https://www.politicalresearch.org/2016/12/19/what-is-the-third-position> (accessed: 2.07.2019); “Third Position on the web,” SPLC, <https://www.splcenter.org/fighting-hate/intelligence-report/2015/third-position-web> (accessed: 2.07.2019).

² U. Eco, “Ur-Fascism,” *The New York Review of Books*, 22.06.1995, https://www.pegc.us/archive/Articles/eco_ur-fascism.pdf (accessed: 23.05.2021).

documents of political parties and organizations that make up the ITP from Italy and Poland. Ideological and journalistic texts written by the leaders of this movement from the UK, Poland and Italy were also important sources.

The research objectives, hypothesis and methods adopted have determined the structure of the presented article. Firstly, the origins of the International Third Position movement and its political thought were described, and then each of the fourteen characteristics of fascism formulated by Umberto Eco was analyzed in the context of the thought of the Third Position. The final part of the article contains conclusions and points to new research areas: political currents and forms of political ideas in which fascism may be hidden, that need to be explained.

The International Third Position — organization, leaders, political thought

The International Third Position (ITP) is an ideological platform that was established in 1989 in the UK on the initiative of the leaders of the National Front and migrant Italian nationalists in the United Kingdom. The ideological face of the ITP was formed by the following political leaders: Derek Holland, Roberto Fiore, Nick Griffin and Troy Southgate.³ The first of them was the author of the term “Political Soldier,” which can be used to determine people that adhere to the ITP’s ideology. The name comes from a booklet penned and published by Holland published in the early 1990s.⁴ Roberto Fiore is a man who became known in the community of political radicals from the fact that he had fled Italy to the United Kingdom in 1980 due to being convicted of conspiracy in connection with a terrorist attack in Bologna, organized by one of Italian fascist groups active at the time. In the United Kingdom, he was arrested but not extradited to Italy. A trial in his case had been pending in Italy at that time, in which he was sentenced to imprisonment for the membership in a subversive organization. Fiore went back to Italy in 1999, after the case was barred by the statute of limitations. He was a MEP from 2008 to 2009, replacing Alessandra Mussolini. Earlier, in 1997, he co-founded the New Force party (in Italian: Forza Nuova)⁵ with Massimo Morsello (who died in

³ P. Witkowski, “Faszyzm? My jesteśmy gorsi!,” *Krytyka Polityczna*, 2.02.2019, <https://krytykapolityczna.pl/kraj/faszyzm-nop/> (accessed: 23.05.2021).

⁴ D. Holland, *Political Soldier; Declaration of Principles of the International Third Position*, London 1994.

⁵ Forza Nuova, “Chi siamo,” Forza Nuova, http://www.forzanuova.eu/?page_id=103 (accessed: 4.12.2016); I. Cobain, M. Taylor, “Language school run by Italian fascist leader,” *The Guardian*, 29.02.2008, <https://www.theguardian.com/politics/2008/feb/29/thefarright> (accessed: 4.12.2016); R. Wodak, *The Politics of Fear. What Right-Wing Populist Discourses Mean*, Los Angeles-London-New Delhi-Singapore-Washington DC 2015; Ł. Woźnicki, “Winnicki zabrał do Sejmu delegację neofaszystów z włoskiej Forza Nuova,” *Gazeta Wyborcza*, 11.11.2015, <http://wyborcza.pl/1,75398,19170675,winnicki-zabral-do-sejmu-delegacje-neofaszystow-z-wloskiej-forza>.

2001). While in exile in the UK, Fiore ran joint business ventures with British nationalist Nick Griffin. Griffin left the ITP in 1991, and in 1995 he joined the British National Party (BNP) and was the publisher of the magazines *Spearhead* and *The Rune*. He was the chairman of BNP in the period from 1999 to 2014. In 2004, Griffin was arrested on suspicion of incitement to racial hatred. In 2005, he was accused of misconduct by using words or behaviors that had or could provoke racial hatred. He was cleared of all these allegations in 2006.⁶ Another activist, Troy Southgate, was in his youth associated with the skinhead movement, he was the lead singer of the band H.E.R.R., and he was sentenced in 1988 to eighteen months in prison for beating and maiming a communist activist. As part of the ITP he published magazines and brochures, e.g. such as *The Kent Crusader*, *Surrey Action* and *Eastern Legion*. In 1992, Troy Southgate left the ITP. He accused Holland and Fiore of hypocrisy and appropriating the funds of the organization. Together with his allies, he established a new organization, English Nationalist Movement, and then the National Revolutionary Faction. He also edited the web magazine *Synthesis*. Later, his activity was associated with the promotion of national anarchism.⁷ Therefore, Derek Holland and Roberto Fiore remained the ideologues of the International Third Position. In 1992, they were joined by a Pole, Adam Gmurczyk, and his political organization (or party) National Rebirth of Poland (in Polish: Narodowe Odrodzenie Polski).⁸

At the beginning of the 21st century, the ITP became a cadre organization of marginal significance in the British and international nationalist movement. However, the strength of the ITP was rooted in the tenacity of its individual elements, mainly the publishing and propaganda activity, as well as the political activity of the New Force party and its leader Roberto Fiore, as well as the organizational activity and journalism of Adam Gmurczyk and members of his political movement. However, after 2015, the party from Poland also lost its significance in the fragmented Polish nationalist movement. This party also became a cadre organization. However, the history of radical and extremist organizations proves that these movements collapsed and revived as a result of their transformation. It is thus difficult to predict the future of the ITP.

The name “Third Position” signifies the rejection of both communism and capitalism. A feature of the Third Position is the primacy of spirituality over materialism and the setting of goals for human existence in the of spiritual and temporal

html (accessed: 4.12.2016); R. Fiore, “Pamięci Massimo Morsello,” Narodowe Odrodzenie Polski, 10.03.2012, <http://www.nop.org.pl/2012/03/10/pamieci-massimo-morsello/> (accessed: 4.12.2016); “Roberto Fiore,” Parlament Europejski, Posłowie do PE, http://www.europarl.europa.eu/meps/pl/41004/ROBERTO_FIORE_home.html (accessed: 4.12.2016).

⁶ “Nick Griffin,” *The Telegraph*, 10.01.2006, <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1399674/Nick-Griffin.html> (accessed: 3.07.2019).

⁷ A.T. Witzak, “Narodowy anarchizm Troya Southgate’a,” 5.07.2009, <http://www.konserwatyzm.pl/publicystyka.php/Artykul/3408/> (accessed: 18.08.2010).

⁸ P. Witkowski, “Faszyzm? My jesteśmy gorsi!”

realms. The main element of this political thought is radical nationalism. Participants in the ITP espoused religion, pointing to the rules of old traditionalist Christianity as a significant source of their views. In the economic field, they promoted distributism and corporatism as an economic system based on a multitude of different and equal entities, and on the dissemination of private property. According to ideologues of the Third Position, the economy should serve the people, not the other way around, as it is in countries that manage the economy based on the principles of neoliberalism. In opposition to the national policies pursued at the beginning of the 21st century advocating multiculturalism, the Third Position outlined the concepts of racial separatism.⁹ In the last decade of the 20th century, the ITP has become a fanatically anti-abortion, homophobic, anti-Semitic and ultra-Catholic organization.¹⁰

Features of fascism according to Umberto Eco and the political thought of the International Third Position

Can the ITP be considered an ideological platform of a fascist character? Were its elements (parties, organizations and ideologists) fascist in the ideological sphere? These questions can be answered by analyzing the components of political thought of the Third Position in the context of the fourteen features (symptoms) of Eternal Fascism proposed by Umberto Eco.

Cult of tradition and referring to mutually contradictory, syncretic and confused ideological sources¹¹

Third position ideologues undoubtedly draw from diverse ideological sources and traditions. These included, for example, Tridentine Masses, integral traditionalism, the hierarchical system and racial theories of the Italian philosopher Julius Evola, the distributism advocated by English writers Hilaire Belloc and Gilbert Keith Chesterton, as well as the idea of legionarism of the Romanian mystic and politician Corneliu Zelei Codreanu.¹²

The organizations brought together within the ITP are also emphasizing the demand to “return to the past” in their political agendas. The Italian New Force

⁹ “Third Position — 10 point declaration,” *Narodowe Odrodzenie Polski*, 1.01.2011, <http://en.nop.org.pl/third-position-10-point-declaration/> (accessed: 28.06.2016).

¹⁰ P. Witkowski, “Faszyzm? My jesteśmy gorsi!”

¹¹ The titles of the following 14 sections are close paraphrases of the features of fascism listed in Eco’s “Ur-Fascism,” at times slightly expanded upon by the author (P.M.).

¹² P. Witkowski, “Faszyzm? My jesteśmy gorsi!”; “The Third Position: The new nationalism and the new racialism,” *Fringe Watch*, 19.01.2006, http://fringewatcher.blogspot.com/2006/01/third-position-new-nationalism-and-new_19.html (accessed: 5.09.2018).

party wanted the renewal of the Lateran Treaties. The treaties were signed in 1929 between Cardinal Pietro Gasparri and Benito Mussolini. Years later, Italian nationalists still referred to these treaties, recognizing the Roman Catholic Church as the spiritual leader of the nation. In the thought of Italian nationalists, faith was associated with tradition; it accompanied the nation for two thousand years. Hence, according to New Force, it should be guarded and passed on to the next generations, while rejecting today's widespread nihilism and secularism. The party, declaring its defense of Italy's history and cultural heritage, wanted to repeal the laws against the freedom to promote despotic regimes, i.e. to abolish the law that prosecutes fascist propaganda. This postulate concerned the Act of 1993, pursuant to which fascist gestures and slogans supporting racial and ethnic discrimination are prohibited. These rules were called the "Mancino Law" after Nicola Mancino, one of the ministers in the Italian government. Nationalists, in turn, considered the actions to abolish this law a form of defense of Italian historical, cultural and religious heritage.¹³

The National Rebirth of Poland also stood out from other Polish nationalist groups by the diversity of ideological sources and borrowings from foreign ideologies. This organization followed, first of all, the models of Polish nationalism, but in a selective way. It only considered the national-radical current of Polish nationalism to be its prominent precursor. It also referred to the principles of distributism, legionarism and the traditions of the Roman Catholic Church from before the Second Vatican Council.¹⁴

A typical example of the pluralism of ideological sources and traditions is the thought of one of the co-founders of the ITP, Troy Southgate. He referred to the idea of *Jamahiriya* [people's rule] of Libyan leader Muammar Gaddafi and expressed in the latter's *Green Book*, and the distributism of Chesterton and Belloc, declaratively based on the social doctrine of the Catholic Church, as expressed in the Encyclicals of Leo XIII (*Rerum Novarum*) and Pius XI (*Quadragesimo Anno*). In the 1980s, Southgate, influenced by, among others, Chesterton, converted to Roman Catholicism and joined the traditionalist circles around the association of apostolic life named the Society of St. Pius X (*Fraternitas Sacerdotalis Sancti Pii X*, FSSPX), also called the Lefebvrists.¹⁵

¹³ Forza Nuova, "8 Punti," Forza Nuova, http://www.forzanuova.eu/?page_id=542 (accessed: 4.12.2016).

¹⁴ J. Tomaszewicz, "Narodowe Odrodzenie Polski i jego wizja 'Katolickiego Państwa Narodu Polskiego' jako uwspółcześiona wersja narodowego radykalizmu," [in:] *Różne oblicza nacjonalizmów. Polityka — Religia — Etos*, ed. B. Grott, Kraków 2010, pp. 171–220; K. Karczewski, *Ani liberalizm, ani marksizm. Koncepcje ideowo-polityczne współczesnego polskiego narodowego radykalizmu na przykładzie Narodowego Odrodzenia Polski*, Szczecin 2015, <https://pl.scribd.com/doc/297083132/K-karczewski-NOP> (accessed: 3.12.2016).

¹⁵ A.T. Witczak, "Narodowy anarchizm Troya Southgate'a."

Traditionalism that implies the rejection of modernism and the spirit of the Enlightenment. The Enlightenment, the Age of Reason, is seen as the beginning of modern depravity, and therefore as irrationalism

The ITP's stance on the changes that began in the Enlightenment era was outlined in the organization's most important document, the "Declaration." The history of the world that began during the Enlightenment was identified by the ITP as a period of immorality. According to the ITP, it is natural that the renewed world can only be built on the basis of moral order. The Third Position believed that it was necessary for people to understand that there is good and evil, truth and falsehood in the world, and not a series of subjective choices, as materialists claimed. For the ITP, the family is the foundation and center of society, and its strength and unity are to be the source of the nation's happiness. In order to introduce moral order, the ITP decided that it was necessary for subsequent generations not only to be taught "pure" book knowledge, but also to sacrifice and spiritually improve, which would shape a righteous and noble man. This was to be a way in which people were supposed to free themselves from modern immorality.¹⁶

In the third point of the "Declaration," the ITP has stated that it is an opposition to materialistic philosophy:

The French Revolution of 1789 was the primary event which thrust philosophical materialism onto the world stage. In the intervening two centuries, the power of Organized Naturalism in all its diverse forms — that is to say, the systematic tendency to deny in theory and practice the reality of Soul and Spirit — has grown steadily to the point that it now threatens to engulf the entire world. Materialism in its war with the Spirit has taken on many forms; some have promoted its goals with great subtlety, whilst others have done so with an alarming lack of subtlety, but all have added, in greater or lesser measure, to the growing misery of Mankind. The forms which have done the most damage in our time may be enumerated as: Freemasonry, Liberalism, Nihilism, Capitalism, Socialism, Marxism, Imperialism, Anarchism, Modernism and the New Age. Each of these creeds — materialist at base — is philosophically wrong and discredited in practice. Thus, the Third Position condemns them all unreservedly, and affirms that opposition to all forms of Materialism is central to the ideology of the Third Position.¹⁷

The cult of "action for action's sake." Action does not have to be preceded by reflection because the latter is a sign of weakness. Culture is suspect and intellectual milieux are approached with suspicion

Analyzing the manifestations of activity and infinitesimal social support for the political thought of the Third Position, one cannot help the impression that the

¹⁶ "Third Position — 10 point declaration."

¹⁷ Ibidem.

ITP was acting in order to act. The founders of this movement were distinguished by above-average activity, which, however, was ultimately ineffective. They founded and transformed various types of political organizations and parties, organized demonstrations, published newspapers and magazines, edited websites, published books and brochures. This kind of activity was explained by the leader of the National Rebirth of Poland, Adam Gmurczyk; “But success is never the effect of passivity and stagnation. ‘Help yourself and God will help you,’ the Jesuits used to say, and this absolutely right motto should guide us in our daily work. Failure to fight in a just cause is the most serious sin in life that can by no means be forgiven by the Lord.”¹⁸ For the Third Position, the new type of man who will live a nationalist life every day, a man who will be the guidepost and inspiration, is the type that should join the army of Political Soldiers.¹⁹

Disagreement is treason. The critical spirit makes distinctions, and to distinguish is a sign of modernism

In the ITP’s political thought, any manifestation of opposition to the principles of Third Position was considered heresy, betrayal or disloyalty. It could not be otherwise, because the ITP’s ideological principles were a reflection of God’s law, and one cannot disagree with God’s will. The ITP’s “Declaration” states:

The Third Position asserts that all healthy societies are built upon recognition of God’s Law and the rights of Truth, and not upon the civil constitutions and Bills of Rights that have been foisted upon us by vested interests striving to promote liberalism and relativism. It is foreseen that the clear enunciation of Moral principles by the Church will assist the citizen in daily, secular duties — to the benefit of Church, Society and Individual.²⁰

Fascism is racist, as it exploits fear of intruders and of difference

According to the ITP, mankind consists of a mosaic of races and cultures. However, there are people who would like to destroy this wealth of human races, so as to replace it with a rootless and identity-less conformism, where the concepts of race, nation and culture will be meaningless. Therefore, the Third Position opposed and rejected multiculturalism. Instead, it supported the concept of racial separatism. It declared that various racial groups should cooperate with each other for mutual good, respecting each other. According to the ITP: “In the struggle to preserve human diversity, resettlement of races to their countries of origin will play a major role, and will directly aid the struggle to build a more peaceful world.”²¹

¹⁸ A. Gmurczyk, “Nowoczesny nacjonalizm,” *Narodowe Odrodzenie Polski*, <https://www.nop.org.pl/nowoczesny-nacjonalizm/> (accessed: 2.07.2019) [transl. by P.M.].

¹⁹ D. Holland, *Political Soldier*, p. 9.

²⁰ “Third Position — 10 point declaration.”

²¹ *Ibidem*.

It seems, however, that such an approach to human races was justified by the ITP only by the belief that the diversity and hermetic separation of human races would be better than their mixing, because it was so in the past and it is natural. It is worth asking, however, why the mixing of human races would be worse and detrimental to humanity, and the separation of races and the inability of their biological interaction would be better? For the ideologues of the ITP the answer is simple: because so dictates the law of God and the objective truth. On the other hand, no support for racial separatism is to be found in the Bible. Nonetheless, this raises a different question: does racial separatism have a hidden agenda, based on a belief that races are classified into better and worse ones, and the mixing of better races with worse one causes a reduction in the value of those better ones? If the ITP's answer to this question were positive, it would mean that the political thought of the ITP is racist.

New Force's program is openly and outspokenly opposed to immigration. The party sees it as a threat to the harmonious coexistence of nations, anathema to Europe's cultural heritage, and the form of the drainage of migrant peoples. Hence, the party called for curbing immigration and the return of immigrants to their countries of origin.²² Party members claimed that the problems of immigration to Europe stemmed from the French Revolution, which undermined the Christian identity of the continent, paving the way for relativism and atheism. The fight against Catholicism led to a situation where the empty space left by receding Catholic religion has been taken by Muslims.²³ Moreover, according to Roberto Fiore (leader of the New Force), immigration was used to be a way of acquiring new voters for the mainstream political parties. He also stated that, in the long term, the policy of contemporary governments in Italy would lead to the adaptation of school curricula to the needs of foreigners, who in some schools already accounted for 60% of the students. In terms of welfare policy, immigrants were supposedly being treated better than the Italians.²⁴

Fascism derives from individual or social frustration

It would be possible to verify this feature of fascism in the context of the ITP's political thought if fascism gained social support. Meanwhile, such organizations like the ITP are not popular, in fact they positioned well on the political margin. It can therefore be concluded that the level of opposition and frustration towards

²² Forza Nuova, "8 Punti."

²³ "Forza Nuova: islamizacja postępuje dzięki walce z katolicyzmem," Europejskie Nacjonalizmy, 20.01.2015, <https://nacjonalizm.wordpress.com/2015/01/20/forza-nuova-islamizacja-postepuje-dzieki-walce-z-katolicyzmem/> (accessed: 3.07.2019).

²⁴ "Roberto Fiore o Unii Europejskiej, Ukrainie i Rosji," Europejskie Nacjonalizmy, 10.12.2013, <https://nacjonalizm.wordpress.com/2013/12/10/roberto-fiore-o-unii-europejskiej-ukrainie-i-rosji> (accessed: 3.07.2019).

the principles of the democratic state and the capitalist economy is not sufficient to increase fascist tendencies in society. It can also be inferred that fascism was superseded by populism, sometimes ideologically close to fascism. It can be concluded that consumer society is not interested in any changes in its position. The only social activity it undertakes is of a hedonistic nature. In an essay entitled “Integralna rewolucja” [Integral revolution], Adam Gmurczyk wrote:

It was certainly a masterful move of the globalist forces: The media, the university departments and publishing houses have been populated by intellectually mediocre, but thus devoted, followers of the philosophy of self-indulgence at all costs. [...] This is so, because the civilization consumerism — the Wunderwaffe of the demoliberal system, is nothing more than a developed stage of slavery.²⁵

Regardless of how the above doubts can be resolved, it should be pointed out that fascism grows not only from social, but also individual frustration. It concerns individuals and sub-groups in large social groups such as young people. It was them to whom Fiore, Gmurczyk and Holland addressed their propaganda. Its content is reflected in a fragment of the Final Conflict web blog: “It is that the whole gang of them have to go, that ‘normal folks’ should stand against the political parties and their machinery, to take the reigns of power from those who are so busy milking the system whilst the UK goes to the dogs.”²⁶

The obsession with a plot, both international and domestic, which shapes nationalism

The message of the ITP’s “Declaration” “exposed” the conspiracy of Jews who took over the world. The ITP declared that it opposed the Zionist movement that violates rights of the Palestinian nation, which was seen as a violation of a people’s right to self-determination. The movement was against the political, economic and territorial imperialism of Zionists. The authors of the “Declaration” wrote:

Zionism as an organized political movement is little more than a century old, and yet in that time it has built a power structure of colossal proportions that straddles the globe. This structure includes not only the illegal Israeli regime, set up on the stolen land of Palestine, but also the power bases that Zionists have constructed in the spheres of Politics, Economics and the Media, especially in the USA and Europe. Needless to say, this power structure exists to serve and extend the interests of International Jewry, and this can only be done at the expense of the indigenous populations who have lost control of their countries to this discriminatory creed.²⁷

²⁵ A. Gmurczyk, “Rewolucja integralna,” [in:] A. Gmurczyk, D. Holland, A. Doboszyński, *Polityczny żołnierz. Podręcznik narodowego radykała*, Warszawa 2013, pp. 6, 10 [transl. by P.M.].

²⁶ Final Conflict, “The party system is corrupt: Time for it to end,” Final Conflict, 15.05.2009, <https://finalconflictblog.blogspot.com/2009/05/party-system-is-corrupt-time-for-it-to.html> (accessed: 3.07.2019).

²⁷ “Third Position — 10 point declaration.”

The ITP differed from openly neo-fascist or neo-Nazi organizations in the fact that the latter called their enemies explicitly. This is what the neo-Nazis of Blood & Honour did, for example.

The conspiracy, according to the ITP, was not organized solely by the Jews. Derek Holland said: “The ranks of our enemies are immense: the banks, the Communists, the Freemasons, the Zionists, the Capitalists. They have money and power; they dominate the media; they control whole armies through their control of governments; they inject corrosive ideas into the bloodstream of the nation which enfeeble us, make us apathetic, make us a pushover.”²⁸ New Force demanded a prohibition on the activity of Freemasonry and secret societies. The party stated that it was part of a struggle to prohibit the activity of all Masonic organizations, as well as those which operate in conspiracy and secrecy.²⁹ The National Rebirth Poland wanted to prohibit the operation of groups, organizations and parties, acting for foreign countries, removal of foreign military units from Poland and abandon all “integrative” activities with the European Union leading to the liquidation of the Polish State.³⁰

The followers [of fascism] feel humiliated by the ostentatious
wealth and force of their enemies. The enemies are considered
very strong and very weak at the same time

According to the Third Position’s ideology, the modern world is dominated by money and the pursuit for money. The existence of individuals, families, communities, regions, peoples and cultures is continually determined by their “economic capacity to live.” Money, which was initially only a useful means for making life easier, became the first determinant of life. This led to countless horrors, wars, hunger, pollution, genocides and consumerism destroying the spiritual side of humanity.³¹

The power and strength of the international financiers in the Western world is matched by the moral decay of Western civilization and its imminent decline. Therefore, the civilization, along with its leaders, is both strong and weak at the same time. Enemies of the Third Position have, in addition to the almost limitless propaganda and financial resources, an inexhaustible source of support: imperfect people who want to live in an easy and enjoyable way.³²

²⁸ D. Holland, *Political Soldier*, p. 11.

²⁹ Forza Nuova, “8 Punti.”

³⁰ “Zasady programowe NOP”, Narodowe Odrodzenie Polski, <https://www.nop.org.pl/zasady-programowe/> (accessed: 3.07.2019).

³¹ “Third Position — 10 point declaration.”

³² A. Gmurczyk, “Rewolucja integralna,” p. 19.

Life is lived for struggle. Life is permanent warfare. Pacifism is trafficking with the enemy. Enemies have to be defeated, there must be a final battle, after which the movement will have control of the world. Such a “final solution” implies a further era of peace, a Golden Age, which contradicts the principle of permanent war

In the ITP’s political thought, the struggle and activity of Political Soldiers is at the heart of theory and practice:

the Third Position seeks to build a New Social Order that it recognizes that all peoples and cultures, who adhere to the basic tenets of the Third Position, must work together closely in an air of mutual trust and support. Since the victory of a National Revolution in one part of the world is a victory for all Third Positionists, it follows that each affiliated member must be prepared to give moral, financial or technical assistance, where possible, should a revolutionary situation emerge in any given country. Parochialism in an age when the One World Ideology is striding to total victory is a complete negation of everything we profess, and thus is vigorously rejected by the Third Position.³³

According to Adam Gmurczyk, the weakness of modern Europe lies in the negation of anti-Semitism. According to him, anti-Semitism has always been the strength of European civilization:

Europe, the center of the whole Christian civilization, is dying. She is dying because she is deprived of her main vital force, anti-Semitism. [...] Europe was great, it was Christian, because it was anti-Semitic. Anti-Semitism, however, is not a simple negation of a certain type of culture and a set of behaviors. Indeed, our civilization was born as a truly creative rebellion against the Jews. The answer to the Judaic envy was the love of neighbor, to the Semitic bestiality — the Christian culture, to the religious perfidy — the fidelity to God and His commandments.³⁴

The rejection of anti-Semitism can therefore be interpreted as a rejection of the struggle, a permanent war the other side of which was supposed to be its opposite: peace, culture, national identity and Christian morality. They are not possible to achieve without anti-Semitism. But the end of anti-Semitism through the physical annihilation of the Jews would be the end of civilization, the ideal model of which is shaped by the Third Position’s political thought. Such is the paradox of this current of political thought.

³³ “Third Position — 10 point declaration.”

³⁴ A. Gmurczyk, “Antysemityzm – fundament Cywilizacji,” *Narodowe Odrodzenie Polski*, 13.08.2018, <https://www.nop.org.pl/2018/08/13/adam-gmurczyk-antysemityzm-fundament-cywilizacji/> (accessed: 2.07.2019) [transl. by P.M.].

The popular elitism and the contempt for the weak

The ITP advocated for government by the people. In the ITP concepts, everyone and all people together were to be the elite:

This program of political decentralization we call Popular Rule. In its essence, it is a system of self-government by the people which starts at the level of the lowest socially viable unit, and extends through a series of organically linked structures to the national level. It is the direct participation of the entire adult population in the decision-making process — local, regional and national — and draws its strength from the fact that the entire people express their wishes and have these acted upon by duly appointed delegates.³⁵

However, at the same time, the ITP did not tolerate those people who did not live in accordance with the moral principles which the ITP considered right, guided by the traditional teachings of the Catholic Church (as the ITP declared). It did not tolerate the weak, among which they counted, for example, homosexuals and Jews, as well as those who had succumbed to the philosophy of consumerist life. It did not tolerate those who did not want to be Political Soldiers.

The cult of heroism associated with the cult of death.

Everybody is educated to become a hero

The “Declaration” of the ITP leaves no doubt. The education and upbringing of a new generation of Political Soldiers is one the main tasks of the organization:

The Third Position likewise asserts that for this Moral Order to come into being, it is vital that the young, as well as future generations, are taught not merely book knowledge, but also the path of self-sacrifice and spiritual perfection, which give rise to individuals that are virtuous and honorable. By such means, we will raise a people qualitatively superior in all respects to the increasingly dehumanized hordes deliberately being turned out by contemporary “education.”³⁶

Emphasizing the heroism of Political Soldiers, Derek Holland also referred to the idea of Romanian legionarism with the slogan: “Long live death!”³⁷ According to him, a Political Soldier should value faith and ideals more than life.³⁸

The cult of machismo (masculinity, manliness), and hence the disdain for women and nonstandard sexual habits

The ITP opposed divorce and homosexuality, finding them contrary to God’s law and negating the “life-giving principles of the Third Position as an Ideology

³⁵ “Third Position — 10 point declaration.”

³⁶ Ibidem.

³⁷ D. Holland, *Political Soldier*, p. 18.

³⁸ Ibidem, p. 11.

and Way of Life.”³⁹ The National Rebirth of Poland in the program document entitled “Wytuczne NOP” [Guidelines] state that the nation’s strength is founded on a healthy and strong family. The organization sought to restore traditional moral values. The party was involved in promoting physical culture, which was intended to contribute to the proper development of young generations, all the while combating what they saw as social pathologies and deviations.⁴⁰ An example of this was the use of the *zakaz pedałowania* (“no faggots allowed”)⁴¹ symbol, which was directed against homosexuality. The image depicted a picture of two men during sexual intercourse, inscribed in the graphic of a slightly modified “no parking” road sign.

The Third Position only gave women the opportunity to pursue traditionally understood social roles of a wife, mother, housewife, or a party activist. Emancipation ideas were associated by ideologues of the Third Position with modernism and feminism. Therefore they were contrary to the traditional social moral order.

Selective populism. Rights of individuals are insignificant,
and the People is conceived as a monolithic entity expressing
the Common Will. This common will is interpreted by the Leader,
and in fact the people are only called on to play the role
of the People The people is a theatrical fiction

The features of Third Position populism include praising the nation and aversion to political parties. The ITP and its member organizations shared the postulate of common governance, according to which harmony and peace within the nation and among nations can be achieved when the nation achieve material and spiritual unity. This idea was expressed in opposition to the practice of democratic states, in which, according to the ITP, nations were being broken up by egoistic interests, and the power was held by unrepresentative political parties and cliques. Therefore, the ITP advocated common governance.

However, the people themselves must act within the Moral Order if their wishes are to be valid; that is to say, the people do not make the “truth” by voting, rather their political actions must conform to Objective Truth. If this were not so, we would be confronted by a crass majoritarianism where “truth” would vary from one day to the next, according to the mood of the people. Beyond the Individual, there will exist two distinct institutions whose tasks will include the upholding of the rights of Truth. Firstly, the State seen not merely as an economic entity, but one also possessed of political and social powers and duties.⁴²

³⁹ “Third Position — 10 point declaration.”

⁴⁰ “Wytuczne NOP,” Narodowe Odrodzenie Polski, <https://www.nop.org.pl/wytuczne/> (accessed: 2.07.2019).

⁴¹ In Polish the phrase has an added layer of wordplay, based on fact the most common homophobic slur (*pedał*) also means “pedal.” As such, *zakaz pedałowania* could be translated to “no pedaling [i.e. “faggoting”] allowed.”

⁴² “Third Position — 10 point declaration.”

In a country where the concepts of the Third Position would be implemented, someone would have to determine what the truth is and what moral principles the nation should adhere to. It is the cadre party which would be the group to write the scenario in which the roles played by members of the nation would be defined.

Using Newspeak. Using impoverished vocabulary in order to limit the instruments for critical reasoning

Newspeak is a feature that can be fully revealed when the message in the communication process reaches a wider range than that is available to political movements from the political periphery. This is because since Newspeak is a feature of the party holding power in totalitarian states. But in democratic countries marginal parties also have access to mass media by way of publishing their own magazines (even if quite low-circulation ones), or via the internet. These published texts contain a multitude of individual words and whole sentences characterized by artificiality, used to generate emotions and aimed at manipulating human emotions and directing their behavior.

The documents and articles of the ITP and the organizations that formed it often contained terms militarizing social life. The terms of citizen and man were replaced by the Political Soldier and Lonely Scout.⁴³ In the program of Roberto Fiore's party the open and principled objection to immigration as well as the proposal to remove or expel immigrants from Europe were replaced by the concept of repatriation of immigrants, enabling them to return to Africa, helping to rebuild Africa and protecting the rights of African peoples to live in dignity on their own land.⁴⁴ In the program texts of Adam Gmurczyk's organization the world was presented as dichotomous, populated by a million-strong mass of good people and the evil elites that were exploiting them. This organization did not propose any reforms of the state, "because it is impossible to save a hovel, which still stands only owing to the iron shackles of economic oppression and police and political repression." Integration with the European Union allegedly led to the liquidation of Poland, and the pro-EU political elites practiced "political prostitution for the benefit of foreign countries."⁴⁵

To limit critical thinking, emotions were also evoked by using slurs and vulgar language. Their aim was to discredit ideological enemies and their description. Vulgarisms also had a delimitation function, i.e. they separated two social worlds: the world of one's own and the world of foreigners and aliens.

⁴³ A. Gmurczyk, "Rewolucja integralna," p. 23.

⁴⁴ Forza Nuova, "8 Punti."

⁴⁵ "Zasady programowe."

Conclusion

The above analysis leads to the conclusion that the political thought of the Third Position meets the definition criteria of Eternal Fascism, formulated by Umberto Eco. However, even a cursory analysis of the contacts of the ITP representatives with other organizations and political parties in Europe and elsewhere raises the question about similarities between the political thought of the ITP and elements of political thought of other political movements that do not directly identify themselves with the Third Position. However, they are keenly interested in international cooperation to oppose democratic states, neoliberalism and globalization in general. They motivate their opposition with ideas they portray as nationalistic. In view of the above, there is an urgent need for research into the political thought of such political currents as radical nationalism, national Bolshevism, national anarchism, white supremacy and Strasserism. At the beginning of the 21st century, they constituted a margin among the currents of political thought. Nevertheless, the multitude of organizations and their propaganda activity may indicate that this margin is expanding. This may cause a threat to democracy in the future.

A cure that could mitigate their significance may be the reduction of flaws of democracy on which radical movements build on their argumentation. This problem may be remedied by the dissemination of knowledge about the advantages of democracy and its mechanisms, as well as promoting culture and universal access to it, so that contemporary man is not passive in a machine run by demagogues and anonymous elites. Education and the formation of democratic mentality and customs, i.e. civil society may also act as a viable barrier to radical ideas. These postulates should be supplemented with actions to minimize income and property inequality within and between societies and the development of the middle class, which should be the foundation of a democratic state.

Bibliography

- Berlet C., "What is the Third Position?," Political Research Associates, 19.12.2016, <https://www.politicalresearch.org/2016/12/19/what-is-the-third-position>.
- Cobain I., Taylor M., "Language school run by Italian fascist leader," *The Guardian*, 29.02.2008, <https://www.theguardian.com/politics/2008/feb/29/thefarright>.
- Eco U., "Ur-Fascism," *The New York Review of Books*, 22.06.1995, https://www.pegc.us/archive/Articles/eco_ur-fascism.pdf.
- Final Conflict, "The party system is corrupt: Time for it to end," *Final Conflict*, 15.05.2009, <https://finalconflictblog.blogspot.com/2009/05/party-system-is-corrupt-time-for-it-to.html>.
- Fiore R., "Pamięci Massimo Morsello," *Narodowe Odrodzenie Polski*, 10.03.2012, <http://www.nop.org.pl/2012/03/10/pamieci-massimo-morsello/>.
- Forza Nuova, "8 Punti," *Forza Nuova*, http://www.forzanuova.eu/?page_id=542.
- Forza Nuova, "Chi siamo," *Forza Nuova*, http://www.forzanuova.eu/?page_id=103.

- “Forza Nuova: islamizacja postępuje dzięki walce z katolicyzmem,” Europejskie Nacjonalizmy, 20.01.2015, <https://nacjonalizm.wordpress.com/2015/01/20/forza-nuova-islamizacja-postepujecie-dzieki-walce-z-katolicyzmem/>.
- Gmurczyk A., “Antysemityzm – fundament Cywilizacji,” Narodowe Odrodzenie Polski, 13.08.2018, <https://www.nop.org.pl/2018/08/13/adam-gmurczyk-antysemityzm-fundament-cywilizacji/>.
- Gmurczyk A., “Nowoczesny nacjonalizm,” Narodowe Odrodzenie Polski, <https://www.nop.org.pl/nowoczesny-nacjonalizm/>.
- Gmurczyk A., “Rewolucja integralna,” [in:] A. Gmurczyk, D. Holland, A. Doboszyński, *Polityczny żołnierz. Podręcznik narodowego radykała*, Warszawa 2013, s. 3–29.
- Holland D., *Political Soldier; Declaration of Principles of the International Third Position*, London 1994.
- Karczewski K., *Ani liberalizm, ani marksizm. Koncepcje ideowo-polityczne współczesnego polskiego narodowego radykalizmu na przykładzie Narodowego Odrodzenia Polski*, Szczecin 2015, <https://pl.scribd.com/doc/297083132/K-karczewski-NOP>.
- “Nick Griffin,” *The Telegraph*, 10.01.2006, <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1399674/Nick-Griffin.html>.
- “Roberto Fiore,” Parlament Europejski, Posłowie do PE, http://www.europarl.europa.eu/meps/pl/41004/ROBERTO_FIORE_home.html.
- “Roberto Fiore o Unii Europejskiej, Ukrainie i Rosji,” Europejskie Nacjonalizmy, 10.12.2013, <https://nacjonalizm.wordpress.com/2013/12/10/roberto-fiore-o-unii-europejskiej-ukrainie-i-rosji>.
- “Third Position — 10 point declaration,” Narodowe Odrodzenie Polski, 1.01.2011, <http://en.nop.org.pl/third-position-10-point-declaration/>.
- “Third Position On The Web,” SPLC, <https://www.splcenter.org/fighting-hate/intelligence-report/2015/third-position-web>.
- “The Third Position: The new nationalism and the new racialism,” Fringe Watch, 19.01.2006, http://fringewatcher.blogspot.com/2006/01/third-position-new-nationalism-and-new_19.html.
- Tomasiewicz J., “Narodowe Odrodzenie Polski i jego wizja ‘Katolickiego Państwa Narodu Polskiego’ jako uwspółcześniona wersja narodowego radykalizmu,” [in:] *Różne oblicza nacjonalizmów. Polityka — Religia — Etos*, ed. B. Grott, Kraków 2010, pp. 171–220.
- Witczak A.T., “Narodowy anarchizm Troya Southgate’a,” 5.07.2009, <http://www.konserwatyzm.pl/publicystyka.php?Artykul/3408/>.
- Witkowski P., “Faszyzm? My jesteśmy gorsi!,” *Krytyka Polityczna*, 2.02.2019, <https://krytykapolityczna.pl/kraj/faszyzm-nop/>.
- Wodak R., *The Politics of Fear. What Right-Wing Populist Discourses Mean*, Los Angeles-London-New Delhi-Singapore-Washington DC 2015.
- Woźnicki Ł., “Winnicki zabrał do Sejmu delegację neofaszystów z włoskiej Forza Nuova,” *Gazeta Wyborcza*, 11.11.2015, <http://wyborcza.pl/1,75398,19170675,winnicki-zabral-do-sejmu-delegacje-neofaszystow-z-wloskiej-forza.html>.
- “Wytyczne NOP,” Narodowe Odrodzenie Polski, <https://www.nop.org.pl/wytyczne/>.
- “Zasady programowe NOP,” Narodowe Odrodzenie Polski, <https://www.nop.org.pl/zasady-programowe/>.

PIOTR KIMLA

ORCID: 0000-0002-3346-8748

Uniwersytet Jagielloński

piotr.kimla@uj.edu.pl

Absolutyzacja woli ludu jako źródło degeneracji ustroju demokratycznego

Słowa kluczowe: Demokracja, nomokracja, wola ludu, tyrania, rządy prawa.

ABSOLUTIZATION OF THE WILL OF A PEOPLE AS A SOURCE OF DEGENERATION OF A DEMOCRATIC SYSTEM

Abstract

The aim of the article is to outline the distinction between the nomocratic and the voluntarist version of democracy. Based on the findings of classical political philosophy, I strive to show that democracy can also turn into tyranny, the basic feature of which is the instability of the law. The main issue I am considering is the question of how to limit the will of the people without placing any other will above people's will. In the past, this was achieved by depoliticizing the people. Today, however, this path seems closed due to, among other things, the constant pressure on the people to take a stand. The people are convinced by party leaders that they are a many-headed monarch and that their will is above the law. This creates the conditions for the emergence and functioning of a voluntarist democracy, which is a tyranny of the majority. Thus, the prospects for the development of a nomocratic democracy, in which the people are seen as guardians of law, are not bright.

Keywords: democracy, nomocracy, will of the people, tyranny, rule of law.

Wstęp

W artykule odwołuję się do klasycznego podziału na demokrację woluntarystyczną i demokrację nomokratyczną, nawiązującego do Arystotelesowskiego kryterium podziału ustrojów. Nie jest tym kryterium liczba rządzących, jak wskazują czasem powierzchowni, schematyczni interpretatorzy. Dla Stagiryty zasad-

niczą linię podziału wyznacza odpowiedź na pytanie, czy rządzący (wszystko jedno większość ludu, grupa ludzi lub jedna osoba) w swoich poczynaniach kierują się prawem, czy też kierują się własną, niczym nieskrępowaną wolą. Jeśli kierują się własną wolą, nie mamy w gruncie rzeczy do czynienia z ustrojem politycznym, lecz z określoną formą tyranii (większościową, grupową, jednoosobową). Przypomnienie tych znanych ustaleń wydaje się potrzebne, szczególnie w kontekście współczesnych rozważań nad ustrojem demokratycznym. Wydaje się istotne wobec realnego zagrożenia, że jesteśmy blisko stanu rzeczy, w którym górę weźmie woluntarystyczny wariant demokracji, a zatem większościowa forma tyranii¹. Fundamentem, na którym wspiera się niebezpieczne przejście od „dobrej”, nomokratycznej formy rządów większościowych do większościowej tyranii, jest absolutyzacja woli ludu. Innymi słowy obsadzenie woli większości ludu w roli omnipotentnego władcy-prawodawcy. Warto nadmienić, że robiące dzisiaj karierę pojęcie demokracji nieoliberalnej wspiera się także na niczym innym jak tylko absolutyzacji woli ludu.

W analizie wychodzę od przypomnienia pięciu ustaleń klasycznej filozofii polityki związanych z definiowaniem politycznego ustroju. Nie niosą one dzisiaj same w sobie wielkiego ładunku odkrywczości, ale mają za zadanie wpłynąć na klarowność dalszych stadiów rozważań. Owe dalsze stadia to wskazanie, że w drugiej połowie XX wieku zaniedbano badania nad zagrożeniem przekształcania się ustrojów demokratycznych w ustroje autorytarne. Podejmę próbę krótkiego objaśnienia powodów, dla których tak się stało. Następnie skupię się na fundamentalnej dla niniejszych rozważań kwestii absolutyzacji woli ludu i związanych z nią zagrożeń funkcjonowania demokratycznych ustrojów. Dalej wskażę na najważniejsze zagadnienie związane z ustrojem demokratycznym, mianowicie w jaki sposób ograniczyć wolę ludu, nie stawiając nad ludem czyjejs innej woli. W XX wieku dylemat ten najwymowniej chyba podnosił Friedrich August von

¹ Nie chodzi w tym kontekście o zagrożenie występujące w ustrojach demokratycznych w postaci tyranii większości, to znaczy o sytuację, gdy głos pojedynczych obywateli lub ich mniejszości nie jest słyszalny w zderzeniu z głosem większości. Już w XIX w. wskazywał na to zagrożenie John Stewart Mill. Zob. J.S. Mill, *O rządzie reprezentatywnym. Poddaństwo kobiet*, przeł. G. Czernicki, M. Chyżyński, Warszawa-Kraków 1995. Alexis de Tocqueville uważał z kolei, że dominacja większości w ustrojach demokratycznych czyni z nich ustroje konformistyczne, ponieważ myśląca odmiennie mniejszość, nie chcąc być zmarginalizowana, skłania się do dostosowania swoich postaw oraz myślenia do większości. Zob. A. de Tocqueville, *O demokracji w Ameryce*, przeł. B. Janicka, M. Król, Warszawa 2019. Współcześnie przypominał o tym Allan Bloom w swoim naukowym bestsellerze *Umysł zamknięty*. Zob. A. Bloom, *Umysł zamknięty. O tym, jak amerykańskie szkolnictwo wyższe zawiodło demokrację i zubożyło dusze dzisiejszych studentów*, przeł. T. Bieroń, Poznań 1997. Prezentowane rozważania nie dotyczą wszakże wskazanej bolączki systemów demokratycznych. Gdy mowa w nich o tyranii większości, stwierdzenie to należy rozumieć dosłownie, a mianowicie, że demokracja oparta nie na prawie, lecz na woli większości ludu jest tyranią sprawowaną przez większość obywateli (większość kierowaną przez przywódcę ludu-demagoga), czyli, w Arystotelesowskim ujęciu, nie jest politycznym ustrojem.

Hayek². Krok końcowy polegać będzie na wskazaniu konieczności utrzymania nadrzędności prawa w stosunku do woli ludu. Nadrzędność tę można wytworzyć przez swoistą depolityzację ludu, przez studzenie, nie zaś wzbudzanie chęci ludu do bycia omnipotentnym, nieograniczonym, wielogłowym monarchą. Współcześnie jednak proces depolityzacji ludu wydaje się ograniczyć z niemożliwością, jako że „reprezentatywna próbka” ludu jest nieustannie pytana przez przedstawicieli najróżniejszych ośrodków sondażowych o każdą niemal sprawę z zakresu polityki międzynarodowej, ogólnokrajowej, lokalnej, społecznej czy też z zakresu ekonomii. Tym samym przyszłość ustroju demokratycznego w wersji nomokratycznej nie jawi się jako przyszłość świetlana.

Pięć zasad klasycznej filozofii politycznej

1. Reguła jest regułą prawną tylko wówczas, gdy autentycznie zmierza do trwałego i bezstronnego regulowania określonego aspektu międzyludzkich stosunków. Sięgając do św. Tomasza z Akwinu, można powiedzieć, że norma jest prawem, gdy jest rozumna i ma na celu realizację wspólnego dobra (nie zaś czyichś dóbr partykularnych). Tak rozumiana norma prawna czyni ludzkie życie przewidywalnym, wytwarza przestrzeń wolności oraz zrównuje ludzi między sobą³;

2. o ustroju politycznym możemy mówić tylko wówczas, gdy reguły prawne są silniejsze od woli najpotężniejszych nawet jednostek w państwie⁴;

² Zob. F.A. von Hayek, *Prawo, legislacja, wolność. Nowe sformułowanie liberalnych zasad sprawiedliwości i ekonomii politycznej*, przeł. G. Łuczkiwicz, Warszawa 2020.

³ Reguły wytwarzają przestrzeń wolności, bo ich istnienie i obowiązywanie kładzie kres ekscesom woluntaryzmu potężnych jednostek. Potężni nie mogą wedle własnego widzimisię zmuszać do czegokolwiek słabszych i ograniczać w ten sposób ich wolność. Stawiając zaporę dla nieuprawnionych działań silnych, zmuszając ich do poruszania się na gruncie prawnym, reguły zrównują ich ze słabszymi, których obowiązują te same normy. Wytworzony w ten sposób stabilny porządek prawno-państwowy umożliwia obywatelom planowanie własnego życia, czyniąc je przewidywalnym. Nie od rzeczy będzie chyba też przypomnienie, że w ciągu wieków zwalczanie despotycznych form rządów sprowadzało się w gruncie rzeczy do — nie zawsze skutecznych — prób zmuszenia despoty do respektowania norm prawnych. Na gruncie polityki międzynarodowej w ciągłych zmaganiach słabych z silnymi słabi zabiegają usilnie o podporządkowanie silnych zasadom prawnym, bo tylko taki stan może dać słabszym względne poczucie bezpieczeństwa. Zabiegi te, ogólnie biorąc, zakończyły się sukcesem. To znaczy, potężni odchodzą od zasad prawnych prawie wyłącznie wtedy, gdy wiąże się to z ich najbardziej żywotnymi interesami. Nawet jednak w takich sytuacjach przywódcy mocarstw usilnie poszukują uzasadnień, że łamanie przez nich prawa międzynarodowego w gruncie rzeczy takim łamaniem nie jest.

⁴ Warto tu zwrócić uwagę na definicję wolności politycznej daną przez współczesnego Makawelowi historyka i polityka Francesca Guicciardiniego. Stwierdza on, że o wolności politycznej możemy mówić wtedy, gdy prawa i instytucje (będące ucieleśnieniem zasad i gwarantem ich obowiązywalności) są silniejsze od apetytów jednostek. Zob. G. Mosca, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, przeł. S. Kozicki, Warszawa [b.r.w.], s. 104. Arystotelesowska definicja ustroju

3. jeśli reguły prawne przegrywają z wolą określonych jednostek, przenosi się na grunt tyranii, z czego wynika — w świetle założenia drugiego — że tyrania nie jest ustrojem politycznym, lecz woluntarystyczną, nienomokratyczną formą sprawowania władzy;

4. podstawową cechą tyranii jest niestabilność prawa, pozostawanie obywateli na łasce zachcianek, kaprysów, pożądań, widzimisię podmiotu sprawującego polityczną władzę;

5. tyrania (woluntarystyczna forma władztwa) może przybrać formę nie tylko jednostkową, grupową, lecz także większościową.

Od demokracji do dyktatury

W drugiej połowie XX wieku teoretycy polityki, jak się wydaje, stali się mniej wyczuleni na zagrożenia wolności tkwiące w ustroju demokratycznym, ściślej w przedstawicielskiej demokracji liberalnej ukształtowanej na zachodzie Europy. Istniała w każdym razie silna pokusa, by ujawniające się w pierwszej połowie ubiegłego wieku przekształcenia systemów demokratycznych w systemy autorytarne (co zaszło na przykład w Polsce po zamachu majowym Józefa Piłsudskiego w 1926 roku) czy w systemy totalitarne (z czym mieliśmy do czynienia w Niemczech po dojściu Hitlera do władzy w 1933 roku) składać przede wszystkim na karb skutków pierwszej wojny światowej, wielkiego kryzysu gospodarczego itp. Po drugiej wojnie światowej i ukształtowaniu dwóch wrogich sobie bloków — liberalno-demokratycznego na czele z USA i komunistycznego na czele z ZSRR — trudno było myśleć, że liberalno-demokratyczny ustrój ma w sobie wciąż rzeczywisty potencjał przekształcenia się w tyranię albo, mówiąc językiem XX wieku, dyktaturę. Klasyczna praca Jacoba L. Talmona *Źródła demokracji totalitarnej*, wydana w Nowym Jorku w 1952 roku, nie była i nie jest do dziś intensywnie studiowana i publicznie dyskutowana, choć została przetłumaczona na polski w 2015 roku⁵. Generalnie zatem namysł klasyków myśli politycznej, którzy wskazywali na niebezpieczeństwa tkwiące w samej naturze systemów demokratycznych, zo-

politycznego staje się tożsama z definicją wolności politycznej w ujęciu Guicciardiniego. Łącząc obie te definicje, można wyprowadzić wniosek, że ustrój polityczny jest to stan rzeczy, w którego obrębie może zaistnieć i rozwijać się wolność polityczna. Dodam jeszcze, że *Historie florenckie* wspomnianego Makiawela są świetnym studium kłopotów, w jakie popada państwo, w którym poszczególne ludzie silniejsi są do praw. Zob. dla przykładu N. Machiavelli, *Historie florenckie*, przeł. K. Estreicher, Warszawa-Kraków 1990, ks. V, 4, s. 256; oraz ks. VII, 2, s. 377.

⁵ Zob. J.L. Talmon, *Źródła demokracji totalitarnej*, przeł. A. Ehrlich, Kraków 2015. Redaktorem naukowym wydania jest Wojciech Buchner, uczeń Bronisława Łagowskiego. Piszący te słowa miał szczęście i zaszczyt uczestniczyć w seminariach profesora Łagowskiego, odbywających się w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego, podczas których praca Talmona była omawiana. Krąg uczniów Łagowskiego nie jest jednak kręgiem szerokim.

stał w drugiej połowie XX wieku odsunięty na dalszy plan⁶. To wiek XXI, czasy nam współczesne zmuszają nas do przypomnienia sobie o niebezpieczeństwach immanentnie związanych z ustrojem demokratycznym. Niebezpieczeństwach związanych, mówiąc najogólniej, z absolutyzacją woli ludu, która staje się mocniejsza i ważniejsza aniżeli prawo.

Lud jako monarcha absolutny

Wspomniany Talmon swoją koncepcję demokracji totalitarnej wywodzi od Jana Jakuba Rousseau⁷ i jego twierdzenia, że lud kierujący się wolą powszechną nie jest w stanie uchwalić niczego złego przeciwko sobie. Erudyci pamiętają zapewne, że przed Rousseau na stanowisku, że lud nie uchwali niczego przeciwko sobie, stał Baruch Spinoza⁸, a przed nim jeszcze Marsyliusz z Padwy⁹. Ten ostatni — w kontrze do Tomasza z Akwinu — nie widział potrzeby, by norma prawna spełniała pewne kryteria wewnętrzne, czyli była rozumna i nakierowana na realizację *bonum commune*. Skoro była uchwalana przez lud, to dla Marsyliusza było rzeczą

⁶ W starożytności na niebezpieczeństwo przekształcenia się demokracji w tyranie zwrócił uwagę Platon. Zob. Platon, *Państwo*, przeł. W. Witwicki, Kęty 1997. Szczególnie wymowny w tym względzie pozostaje jego tak zwany ontologiczny argument przeciwko demokracji. Nie wdając się w szczegóły, przypomnę, że wedle Platona uruchomiony przez demokrację (ściślej mówiąc — zasadę równości) mechanizm mnogości, mechanizm różnorodności (każdy jest równy i co za tym idzie uprawniony do definiowania celów życiowych na własny sposób) prowadzi do destrukcji najważniejszych autorytetów (ojca, nauczyciela). Destrukcji tej nie towarzyszy wyłonienie się innych, nowych, demokratycznych autorytetów, ponieważ ustrój ten takimi nie dysponuje. Sytuacja zatem, w której rodzice nie mogą liczyć na szacunek własnych dzieci, nauczyciele na szacunek i zaufanie uczniów itp., stwarza dogodną okazję dla demagoga, który zapowiada, że gdy tylko obejmie władzę, przywróci właściwy porządek rzeczy — między innymi szacunek dla starszych, bardziej doświadczonych — i ponownie skieruje życie społeczne na właściwe tory. Skonfundowani i zniesmaczeni chaosem obywatele oddadzą mu władzę i w ten sposób uturują drogę tyranii. Argument ten może wciąż dawać do myślenia, nawet przy całej skrajności ujęcia Platona i braku pokrycia w rzeczywistym doświadczeniu ludzi funkcjonujących w ustroju demokratycznym. Oddaje on w pewnej mierze klimat opinii istniejący w tym systemie. Jako ciekawostkę z zakresu historii idei można wskazać na interesujące rozważania na temat demokracji podjęte także w obszarze literatury, a inspirowane poglądami Platona. Zob. A. Citkowska-Kimla, *Kryzys wartości w demokracji. Platonskie inspiracje Hermanna Brocha*, [w:] *Moralność i władza jako kategorie myśli politycznej*, red. J. Justyński, A. Madeja, Warszawa 2011, s. 361–373.

⁷ Jest to o tyle zasadne, że ludzka wolność, w ujęciu Rousseau, winna realizować się wyłącznie przez dążenie do osiągnięcia kolektywnego celu. Na tym, jak się wydaje, zasadza się słynne porównanie jakobinizmu do stalinizmu dokonane przez Talmona w *Źródłach demokracji totalitarnej*. Zob. także P. Wiązek, *Między utopią a antyutopią. Krytycznie o doktrynie Jana Jakuba Rousseau w świetle kontrowersji wokół jego poglądów na istotę woli powszechnej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, nr 2.

⁸ Zob. B. Spinoza, *Traktat polityczny*, [w:] B. Spinoza, *Traktaty*, przeł. I. Halpern-Myślicki, Kęty 2000.

⁹ Zob. Marsyliusz z Padwy, *Obrońca pokoju*, przeł. W. Seńko, Kęty 2006.

pewną, że będzie rozumna i będzie realizować dobro powszechne. Lud przecież, powtórzmy, nie uchwali nigdy niczego złego przeciw sobie. Niebezpieczeństwo absolutyzacji woli ludu, ściślej rzecz biorąc woli większości, w ustroju demokratycznym jest niebezpieczeństwem rzeczywistym, skoro demokracja — najogólniej — to „władza ludu, dla ludu, przez lud”. Jeśli ustrój ten dosłownie pojmie się w ten sposób, to łatwo dojść do woluntarystycznej wersji demokracji, w której rzeczywistość wola ludu, wola większości usytuowana jest ponad prawem. Wówczas demokracja przeistacza się w tyranie, bo — w świetle pierwszego założenia, które *nota bene* jasno formułuje już Arystoteles — wiemy, że ustrój polityczny polega na ograniczeniu władzy z zastosowaniem trwałych zasad prawnych. Dlatego pojawia się zasadnicza trudność, by tyranie zakwalifikować jako polityczny ustrój. Dzieje się tak, ponieważ reguły prawne przegrywają w niej z wolą potężnej jednostki, wolą grupy potężnych jednostek lub z wolą większości ludu. Zatem również odpowiednio zmanipulowana przez demagoga większość ludu może nie chcieć uznać żadnych nadrzędnych reguł prawnych wobec swojej woli. Zwłaszcza gdy ludowi poda się do wierzenia „aksjomat”, mówiący, że to wyłącznie jego wola stanowi prawo i prawo to może być w każdym momencie przez niego zmienione. Czyli gdy większość ludu pozwoli sobie wmówić, że jest wielogłowym monarchą. Naturalnie lud może obsadzić siebie w roli omnipotentnego podmiotu władzy, wielogłowego monarchy nade wszystko pod wpływem przywódcy ludu-demagoga, który powtarza ludowi, że to jego wola stanowi prawo, sama nie będąc nim spętana. Ów przywódca ludu, upewniwszy lud o jego wszechwładzę, stara się kierować pod obrady ludu jak najwięcej spraw, wskutek czego utrwalone zasady zostają zniweczone i zastąpione uchwałami. Zdaję sobie sprawę, że w tym punkcie rodzić się może poczucie zdziwienia. Bo chociaż łatwo przystać na to, że mamy do czynienia z tyranie, gdy prawo jest łamane przez jedną osobę u władzy lub gdy jest łamane przez grupę osób sprawujących władzę. Czy jednak uchwały uchwalane przez ogół ludu, jego większość lub jego przedstawiciele są takimi samymi ekscesami woluntaryzmu jak rozporządzenia tyrańca w tyranii jednoosobowej? Stoję na stanowisku, że uchwały ludu, analogicznie do rozporządzeń tyrańca, nie mogą być prawem, jeśli nie zmierzają do trwałego regulowania stosunków międzyludzkich. Jeśli warunek ten nie jest spełniony, nie są niczym więcej aniżeli chwilowym odzwierciedleniem układu sił w obrębie zgromadzenia ludowego albo odzwierciedleniem kaprysów przywódcy ludu. Przywódca, który — powołując się naturalnie na dobro ludu — realizuje partykularne, osobiste interesy albo interesy swojej frakcji itp. Innymi słowy fakt, że uchwały ludowe uchwalane są przez większość ludu lub reprezentantów większości, nie zmienia w niczym tego, że prowadzą do labilności, niestabilności prawa, są nieustannym majstrowaniem przy zasadach prawnych i ich rozmontowywaniem. Niweczą zatem ustrój polityczny, przekształcając go w tyranie. „Słusznie więc [...] można podnieść zarzut, że taka demokracja w ogóle nie jest ustrojem, bo gdzie prawa nie rządzą, tam nie

ma ustroju. Prawo bowiem musi panować nad wszystkim [...]”¹⁰. Uchwały ludu doprowadzają do destrukcji stałych zasad prawnych, podobnie jak jednoosobowy tyran doprowadza do labilności prawa, wydając coraz to nowe „akty prawne” wedle własnego widzimisię. Demagodzy demokratyczni mają, naturalnie, własną koncepcję prawa, „powiadają mianowicie, że prawem jest to, co uchwali większa masa ludzi”¹¹, ale to jest równie niedorzeczne jak twierdzenie zwolenników oligarchii, wedle których wola ludzi bogatych stanowi prawo. Warto więc powtórzyć, że norma jest normą prawną tylko wtedy, gdy u podstaw jej tworzenia leży autentyczna i w miarę bezstronna chęć trwałego uregulowania określonych aspektów międzyludzkich stosunków (założenie nr 2). Jeżeli normy tego typu podlegają ciągłej swobodnej zmianie i zastępowane są „aktami prawnymi” odzwierciedlającymi partykularne potrzeby zgromadzenia ludowego, potrzeby definiowane przez przywódcę ludu, to przenosimy się na grunt tyranii, jako że jej podstawowym znamieniem jest niestabilność prawa (niemożność przewidywania, planowania życia, założenia biznesu) itp. (założenie nr 4). To, że owych manipulacji przy normach prawnych dokonuje — pod wpływem demagoga — większość ludu (w demokracji bezpośredniej) lub dokonują — pod wpływem przywódcy partyjnego — przedstawiciele ludu (w demokracji przedstawicielskiej), nie sprawia, że nie mamy do czynienia z tyranią.

Toteż taka demokracja odgrywa rolę analogiczną do tyranii [...]. Stąd i charakter obu ustrojów jest ten sam, w obu lepsi znoszą bezwzględny ucisk, uchwały ludu są tu tym, czym tam [w jednoosobowej tyranii — P.K.] rozporządzenia, a demagog pełni rolę analogiczną do pochlebcy: jeden i drugi ma wielki wpływ, pochlebca u tyranów, demagog w takiego rodzaju demokracji [demokracji woluntarystycznej, w której lud jako wielogłowy monarcha stawia swoją wolę ponad prawem pod wpływem demagoga — P.K.]¹².

Lud jako strażnik norm, czyli obrona demokracji nomokratycznej

Demokrację jako dobrą nomokratyczną formę ustrojową starano się uzyskać w przeszłości i utrzymywać przy życiu przez swoistą depolityzację ludu. Przez wytworzenie pośród ludu przeświadczenia o konieczności samoograniczenia się. Konieczności przedkładania roli strażnika praw, strażnika norm ogólnych nad rolę omnipotentnego podmiotu władzy, ponieważ sprawowanie władzy nie daje szczęścia i nie może być właściwą drogą do samorealizacji. Jest natomiast trudnym do wypełniania obowiązkiem¹³. Tylko przez zbudowanie tego typu narracji, jak się

¹⁰ Arystoteles, *Polityka*, przeł. L. Piotrowicz, Warszawa 2002, ks. IV, rozdz. 4.7, s. 176.

¹¹ *Ibidem*, ks. VI, rozdz. I, 11, s. 283.

¹² *Ibidem*, ks. IV, 5, s. 175.

¹³ Por. na ten temat B. Łagowski, *Pochwała politycznej bierności. Rozważania na marginesie arystotelesowskiej koncepcji demokracji*, [w:] B. Łagowski, *Liberalna kontrrewolucja*, War-

wydaje, możliwe było i możliwe nadal pozostaje utrzymanie demokracji jako systemu, w którym panuje prawo, bez stawiania nad wolą ludu czyjejs innej woli, która to prawo by wprowadzała i strzegła jego obowiązywalności oraz nadrzędności wobec woli ludu. Ustanowienie takiej nadrzędnej woli byłoby, rzecz oczywista, przejściem do innego systemu (monarchicznego bądź tyrańskiego — jeśli byłaby to wola jednoosobowa, arystokratycznego bądź oligarchicznego — jeśli byłaby to wola grupowa).

Należy jednoznacznie wyartykułować, że warunki do zbudowania nakreślonego tu stanu świadomości ludu stają się coraz mniej korzystne. Na naszych oczach przebiega dynamiczny i całkowicie odwrotny proces skrajnego upolitycznienia demosu. Proces bombardowania obywateli przez różnego rodzaju ośrodki naukowe, pracownie sondażowe, a także redakcje, pytaniami o — nieraz bardzo skomplikowane — kwestie z jednoczesnym oczekiwaniem, że zajmą oni jasne stanowisko. Jeśli go nie zajmują, spotykają się *implicite* z krytyką i obarczaniem odpowiedzialnością za niedomagania demokracji przedstawicielskiej i być może za torowanie drogi dyktaturze z uwagi na ich krótkowzroczny brak zaangażowania. W innym miejscu pisałem, że

Na niedomagania demokracji przedstawicielskiej istnieje we współczesnym dyskursie w zasadzie jedno panaceum: więcej demokracji, czyli więcej równości i więcej partycypacji. Inaczej mówiąc, wadom demokracji przedstawicielskiej próbuje się współcześnie zaradzić prawie zawsze w ten sam sposób: należy poszerzyć spektrum partycypacji ludu, poszerzyć krąg spraw politycznych, którymi obywatele powinni się zajmować i na ich temat wypowiadać¹⁴.

Tworzy się zatem podatny grunt dla populistów ochoczo wykorzystujących opinię, zdanie ludu w walce politycznej i w walce z porządkiem prawnym, ponieważ w ich przekonaniu „dobro ludu sytuuje się ponad prawem”.

Bibliografia

- Arystoteles, *Polityka*, przeł. L. Piotrowicz, Warszawa 2002.
 Bloom A., *Umysł zamknięty. O tym, jak amerykańskie szkolnictwo wyższe zawiodło demokrację i zubożyło dusze dzisiejszych studentów*, przeł. T. Bieroń, Poznań 1997.
 Ciłkowska-Kimla A., *Kryzys wartości w demokracji. Platónskie inspiracje Hermanna Brocha*, [w:] *Moralność i władza jako kategorie myśli politycznej*, red. J. Justyński, A. Madeja, Warszawa 2011.

szawa 1994, s. 86–87. Aby uświadomić sobie ciężar związany z rządzeniem, niezwykle pożądane jest, aby obywatel w trakcie swojego życia nie tylko był zobligowany do posłuchu wobec władzy, lecz także miał możliwość — choćby przez jakiś czas — władzę sprawować. Sytuacja zmienności pozycji rządzony–rządzący niezmiernie pogłębia rozumienie politycznych spraw. W starożytności wspomniana wymiennosc była istotnym warunkiem prawidłowego funkcjonowania demokracji bezpośredniej.

¹⁴ P. Kimla, *Partycypacja — cienie dogmatu polityki w systemach demokratycznych*, [w:] *Partycypacja polityczna*, red. M. Marczevska-Rytko, D. Maj, Lublin 2020, s. 71.

- Hayek F.A. von, *Prawo, legislacja, wolność. Nowe sformułowanie liberalnych zasad sprawiedliwości i ekonomii politycznej*, przeł. G. Łuczkiwicz, Warszawa 2020.
- Kimla P., *Partycypacja — cienie dogmatu polityki w systemach demokratycznych*, [w:] *Partycypacja polityczna*, red. M. Marczevska-Rytko, D. Maj, Lublin 2020.
- Łagowski B., *Pochwała politycznej bierności. Rozważania na marginesie arystotelesowskiej koncepcji demokracji*, [w:] B. Łagowski, *Liberalna kontrrewolucja*, Warszawa 1994.
- Machiavelli N., *Historie florenckie*, przeł. K. Estreicher, Warszawa-Kraków 1990.
- Marsyliusz z Padwy, *Obrońca pokoju*, przeł. W. Seńko, Kęty 2006.
- Mill J.S., *O rządzie reprezentatywnym. Poddanie kobiet*, przeł. G. Czernicki, M. Chyżyński, Warszawa-Kraków 1995.
- Mosca G., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, przeł. S. Kozicki, Warszawa [b.r.w.].
- Platon, *Państwo*, przeł. W. Witwicki, Kęty 1997.
- Spinoza B., *Traktat polityczny*, [w:] B. Spinoza, *Traktaty*, przeł. I. Halpern-Myślicki, Kęty 2000.
- Talmon J.L., *Źródła demokracji totalitarnej*, przeł. A. Ehrlich, Kraków 2015.
- Tocqueville A. de, *O demokracji w Ameryce*, przeł. B. Janicka, M. Król, Warszawa 2019.
- Wiązek P., *Między utopią a antyutopią. Krytycznie o doktrynie Jana Jakuba Rousseau w świetle kontrowersji wokół jego poglądów na istotę woli powszechnej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, nr 2.

ADAM WIELOMSKI

ORCID: 0000-0001-8692-6469

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

a.wielomski@uksw.edu.pl

Funkcja mitu politycznego w koncepcjach Alfreda Rosenberga

Słowa kluczowe: Alfred Rosenberg, nazizm, narodowy socjalizm, mit, rasa.

THE FUNCTION OF POLITICAL MYTH IN ALFRED ROSENBERG'S CONCEPTS

Abstract

This article is a reflection on the function of myth in the political theory of Nazism. Principal Nazi ideologue Alfred Rosenberg is the author of famous book *The Myth of the Twentieth Century* (1930). What is the role of myth in his concept? Why wasn't it titled *The Ideology of Twentieth Century*? In my opinion, myth has two main roles in Rosenberg's theory. Firstly, it's great proposition of meaning of history and its enemies counters the Marxist ideology of history as a grand process of emancipation concluding with the proletarian revolution. As Marx and Marxists speak about history from the point of view of class struggles, Rosenberg speaks from the point of racial struggles. The second aim stems from what Rosenberg perceived as a absence of an idea of nation-state in Germany. For Rosenberg, the Germans from many countries and states do not have the common consciousness inherent in (and imperative for) a national community. In such circumstances the Nazis must themselves create a myth of a common German race as an objective and scientific "fact." In the political ideas of Rosenberg, the Nordic race is the substitute of a normal nation and the idea of a nation-state.

Keywords: Alfred Rosenberg, Nazism, national socialism, myth, race.

Cel tekstu

Jakkolwiek Alfred Rosenberg był autorem licznych książek i pomniejszych tekstów, to historia zapamiętała tylko jedną pracę, która wyszła spod jego pióra:

Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltkämpfe unserer Zeit („Mit XX wieku”) z 1930 roku. W latach 1930–1945 sprzedano w sumie około miliona egzemplarzy tego dzieła, wydanego w ponad stu edycjach i dodrukach. Historia zapamiętała go także jako jednego z głównych ideologów narodowego socjalizmu, który miał być twórcą hitlerowskiej teorii rasowej i pojęcia przestrzeni życiowej (*Lebensraum*). Poza tym był też redaktorem naczelnym flagowego dziennika NSDAP „Völkischer Beobachter” i odpowiadał za szkolenia ideologiczne młodych stażem działaczy partii. Od 1941 roku Rosenberg był także współodpowiedzialny — jako minister Rzeszy do spraw okupowanych terenów wschodnich — za zbrodnie hitlerowskie na terenach okupowanego Związku Radzieckiego, za które został osądzony przez trybunał w Norymberdze. Został stracony w 1946 roku.

Każdy, kto interesuje się historią XX wieku, musi znać nazwisko Alfreda Rosenberga. Ale też jest to teoretyk dość rzadko czytany i badany naukowo. Można odnieść wrażenie, że wszyscy wiedzą, że to główny ideolog aryjskiego Herrenvolku i antysemityzmu — i właściwie to cała wiedza na temat koncepcji tego myśliciela. Stereotypowi temu pomaga brak znaczącej literatury przedmiotu. Dość powiedzieć, że w znanej nam literaturze polskojęzycznej poświęcono mu zaledwie dwa artykuły i jeden rozdział w monografii¹. Ze względu na objętość tekstu jego celem nie jest ukazanie całej myśli Rosenberga. Celem jest objaśnienie funkcji politycznej mitu rasy dla jego myśli politycznej i jej centralnego punktu: budowy imperium germańskiego.

1. Polityk i wizjoner polityczny

1.1. Pozycja w NSDAP i w III Rzeszy

Na poglądach ideowo-politycznych Alfreda Rosenberga mocno ciążyło jego pochodzenie. Urodził się w rosyjskiej Nadbałtyce, konkretnie w Rewlu (dzisiejszy Tallin) w 1893 roku. Ukończył architekturę na uniwersytecie w Rydze. Ciekawostką jest, że jego pracą dyplomową był plan budynku nowoczesnego krematorium², choć nic nam nie wiadomo, aby już w tym czasie przejawiał postawy zapowiadające współodpowiedzialność za Holocaust. Jego antysemityzm jest późniejszy,

¹ E. Fiedler, *Alfred Rosenberg. Jego życie i twórczość*, Łowicz 1939; M. Zmierczak, *Filozofia i historiozofia w pismach Alfreda Rosenberga. Ze studiów nad ideologią nazizmu*, „Studia Historica Slavo-Germanica” 1980, nr 9, s. 175–209; H. Olszewski, *Nauka historii w upadku*, Warszawa-Poznań 1982, s. 257–271; M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej*, Wrocław 1985, s. 365–393; M. Maciejewski, *Żydzi w koncepcjach Alfreda Rosenberga*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 18, 1995, s. 51–62.

² J. Billig, *Alfred Rosenberg dans l’action idéologique, politique et administrative du Reich hitlérien*, Paris 1963, s. 18.

będąc pokłosem oglądanej na żywo rewolucji bolszewickiej, za której wybuch obciążał Żydów, widząc ich znaczącą nadreprezentację w szeregach partii komunistycznej³. W 1918 roku ucieka do Niemiec już jako zadeklarowany antysemita. Szybko wiąże się z zaczynającym wtenczas karierę polityczną Adolfem Hitlerem, aspirując do pozycji głównego ideologa NSDAP, specjalizującego się w marksizmie-leninizmie, teorii ras ludzkich, krytyce chrześcijaństwa i masonerii. Jego pierwsze publikacje w Niemczech poświęcone są prawie wyłącznie Żydom, plutokratom i bolszewikom — ujmowanym jako jedna tajemna siła rządząca współczesnym mu światem⁴. Jego aktywność w NSDAP winna być traktowana jako próba czynnego zaradzenia tak zdefiniowanemu złu tego świata.

Niestety, mimo aktywnych starań upragnionej pozycji nadwornego ideologa NSDAP Alfredowi Rosenbergowi nigdy nie udało się osiągnąć. Adolf Hitler miał do niego pełne zaufanie osobiste i polityczne — o czym świadczy powierzenie mu zarządzania NSDAP w czasie pobytu w więzieniu po nieudanym puczu monachijskim — ale nie traktował go poważnie w roli partyjnego ideologa. Wynikało to z odmiennej koncepcji. Uważał, że nazizm nie potrzebuje zwartej ideologii, lecz jedynie garści prostych haseł uwodzących masy, które sam stworzył i rozpropagował. Hitler nigdy nie uważał klasy średniej i intelektualistów za swój docelowy elektorat, a to tym grupom należałoby przestawić opracowaną i zwartą ofertę ideowo-programową⁵. Dlatego biografowie Rosenberga jednogłośnie twierdzą, że w prywatnych rozmowach Hitler wielokrotnie kpił z jego poglądów, zadęcia i patetycznego języka⁶. Jednak nie dezawuował go publicznie, co powodowało, że w oczach ówczesnych Niemców i obserwatorów zewnętrznych uchodził za kanonicznego teoretyka NSDAP. Dlatego posiłkując się jego książkami, długo próbo-

³ A. Rosenberg, *Die Spur des Juden im Wandel der Zeiten*, München 1920, s. 110–116; A. Rosenberg, *Pest in Rußland! Der Bolschewismus, seine Häupter, Handlanger und Opfer*, München 1944 [1922], s. 17–19; A. Rosenberg, *Der staatsfeindliche Zionismus auf Grund jüdischer Quellen erläutert*, Hamburg 1938 [1922], s. 50–64; A. Rosenberg, *Börse und Marxismus oder Der Herr und der Knecht*, München 1924, s. 35–38.

⁴ Rzućmy okiem na dość charakterystyczne i monotematyczne tytuły pierwszych drukowanych broszur Rosenberga z przypisu 2 niniejszego tekstu, a także na jego inne rozprawki: *Unmoral im Talmud*, München 1920 (wypisy z Talmudu przeciwko chrześcijanom, cytowane za opracowaniami niemieckojęzycznymi); *Die Verbrechen der Freimaurerei. Judentum, Jesuitismus, Deutsches Christentum*, München 1921; *Die Protokolle der Weisen von Zion und die jüdische Weltpolitik*, München 1933 [1922] (tekst źródłowy ze wstępem A. Rosenberga, *Einleitung*, s. 5–27); *Freimaurerische Weltpolitik im Lichte der kritischen Forschung*, München 1929 (na temat światowego spisku masonerii). Dobrze streszczenie głównych tez tych wczesnych prac przedstawiają M. Maciejewski, *Żydzi w koncepcjach Alfreda Rosenberga*, s. 51–62; E. Piper, *Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe*, München 2005, s. 63–75.

⁵ A. Hitler, *Mein Kampf*, München 1936 [1925], I, 12; II, 2.

⁶ J. Billig, *Alfred Rosenberg dans l'action idéologique, politique et administrative du Reich hitlérien*, s. 28; R. Cecil, *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*, London 1972, s. 101–102; S. Kuusisto, *Alfred Rosenberg in der Nationalsozialistischen Außenpolitik, 1933–39*, Helsinki 1984, s. 17.

wano poszukiwać klucza do zachowań III Rzeszy w polityce światowej i wobec ziem okupowanych, czyniąc z Hitlera narzędzie wykonawcze Rosenbergowej idei.

Dziś nie ma już wątpliwości, że był to mylny trop. Jak się wydaje, Hitler nie przeczytał w całości nawet fundamentalnego „Mitu XX wieku”, uważając tę pracę za nudną i zbyt rozwlekłą. Dlatego pogląd, że Rosenberg był oficjalnym ideologiem III Rzeszy — bardzo popularny w świecie, w latach 1933–1945, a także i po drugiej wojnie światowej⁷ — we współczesnej literaturze został odrzucony jako bezzasadny stereotyp⁸. Fakt, że niektóre jego prace były drukowane w gigantycznych nakładach, świadczy jedynie o jego użyteczności dla Hitlera w pewnych aspektach. Ernst Piper zauważa, że głoszone przezeń antychrześcijańskie poglądy były zbieżne z prywatnymi poglądami Führera, ale ten ostatni nie chciał, aby uznawano je za oficjalną linię partii. Dlatego w prowadzonych rozmowach politycznych od nich się odcinał, pozwalając jednocześnie na zarzucanie niemieckich czytelników wielkimi nakładami jego pism antychrześcijańskich. Aby nie być gołosłownym, wskażmy na taki oto szczegół: książki i broszury Rosenberga były wydane w nakładzie nie większym niż 50 tys. egzemplarzy. Tylko jego rozprawy na tematy antyreligijne były drukowane w olbrzymich nakładach, ale zawsze z zaznaczeniem, że są to prywatne dzieła Rosenberga, które nie prezentują oficjalnej linii NSDAP: „Mit XX wieku” miał ponad milion egzemplarzy nakładu; broniąca antychrześcijańskich tez tej rozprawy książka *An die Dunkelmänner unserer Zeit. Eine Antwort auf die Angriffe gegen den Mythos des 20. Jahrhunderts* („Do ciemniaków naszych czasów”, 1935) nakład 660 tys.; krytyczna wobec Lutry książka *Protestantische Rompilger. Der Verrat an Luther und der Mythos des 20. Jahrhunderts* („Protestancki pielgrzym do Rzymu”, 1937) — 620 tys. egzemplarzy. Dlaczego aż takie wielkie nakłady? Dlatego, że książki te traktowano jako środek do przyśpieszenia sekularyzacji niemieckiego społeczeństwa, ale bez udziału państwa, które formalnie uznawało wolność kultu chrześcijańskiego w każdej postaci⁹. Słowem, Rosenberg publikował w swoim imieniu te poglądy, których Hitler nie chciał wypowiedzieć publicznie jako Führer i szef NSDAP.

1.2. Wielorasowy teoretyk rasizmu?

Nad koncepcjami geopolityczno-rasowymi Rosenberga bardzo ciążyło jego estońskie pochodzenie. Ogólnie mawiano o nim, że pochodził z niemieckiej mniejszości z Estonii. Co do pochodzenia i domu rodzinnego autora „Mitu XX wie-

⁷ Np. J.J. Coyne, *Alfred Rosenberg as German Prophet*, „Studies” 24, 1935, nr 94, s. 178; E. Vermeil, *Doctrinaires de la révolution allemande (1918–1938)*, Paris 1948, s. 193–249, zwł. s. 241, 243. Dziś pogląd taki można spotkać rzadko (np. C. Aguilar Blanc, *Los orígenes iusnaturalistas de la filosofía jurídica nacionalsocialista en la obra política escrita de Adolf Hitler y Alfred Rosenberg*, „Revista Internacional de Pensamiento Político” 2013, nr 8, s. 196).

⁸ E. Piper, *Alfred Rosenberg*, s. 164–165.

⁹ *Ibidem*, s. 409.

ku” pewne jest tylko to, że urodził się w rodzinie formalnie kalwińskiej (aczkolwiek nie otrzymał praktycznie żadnej religijnej formacji), podczas gdy nadbałtyccy Niemcy zwykle byli luteranami. To, że sam zainteresowany bez wątpliwości subiektywnie czuł się Niemcem, jest także nie do podważenia. Czy jednak był nim obiektywnie, w rozumieniu rasowym według NSDAP i ustaw norymberskich (1935), które uznawały za Żyda każdego, kto miał choć jednego dziadka pochodzenia żydowskiego? Tego już pewni nie jesteśmy. Badacze uważają jego rasowo pojęty rodowód za bardzo niejasny i mieszany, podobnie jak całej ludności wieloetnicznego Rewla. Jest prawdopodobne, że płynęła w nim nie tylko krew niemiecko-estońsko-rosyjska, lecz także żydowska (babunia ze strony matki)¹⁰. Pierwsza żona Rosenberga — Hilda Leesmann — była głęboko zniemczoną Estonką, ale jej etniczne pochodzenie widać mu nie przeszkadzało. Nieudokumentowane pochodzenie i charakterystyczne nazwisko powodowały, że przeciwnicy i prześmiewcy często insynuowali mu pochodzenie żydowskie.

Żeby sprawa pochodzenia rasowego i etnicznego Alfreda Rosenberga była jasna, należy ją postawić w ten oto sposób: dla wolnego od rasowych zabobonów badacza myśli politycznej szczegóły rasowe i etniczne jego kodu genetycznego same w sobie nie mają oczywiście żadnego znaczenia, gdyż nie ma to wpływu na poglądy będące kwestią wychowania i edukacji, czyli kultury. Ale samo to, że znaczący teoretyk rasistowski mógł mieć podejrzaną w III Rzeszy pochodzenie rasowe i też jego własne przypuszczenia i domniemania w tej kwestii mogły znacząco wpłynąć na prezentowaną przezeń definicję rasy. W interesującym zaś nas przypadku pojęcie to jest wyjątkowo nieostre, charakteryzujące się akcentowaniem elementu kulturowego w miejsce biologicznego. Zmusza to nas do krótkiej refleksji nad źródłem nauk o rasach.

2. Rasizm jako teoria

2.1. Rasizm jest nauką, ideologią czy mitem?

Wszyscy teoretycy rasizmu musieli mierzyć się z pytaniem, w jakim stopniu prezentowane przez nich poglądy mają charakter naukowy, a w jakim są tezą polityczną i wynikają z uwarunkowań światopoglądowych. Houston Stewart Chamberlain we wstępie do swojej monumentalnej rozprawy *Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* („Podstawy XIX wieku”, 1899) pisał, że „autor ani przez chwilę nie wyobrażał sobie, że jego książka mogłaby mieć jakkolwiek walor naukowy”, aby za chwilę dodać, że „niemniej jednak autor nie jest całkowicie pozbawiony naukowej kultury”¹¹. Rówieśnik Rosenberga — a zarazem jego radykalny krytyk

¹⁰ R. Cecil, *The Myth of the Master Race*, s. 6–8; S. Kuusisto, *Alfred Rosenberg in der Nationalsozialistischen Außenpolitik, 1933–39*, s. 12.

¹¹ H.S. Chamberlain, *La Genèse du XIXe siècle*, Paris 1913 [1899], t. 1, s. LXVII, LXX.

z pozycji antycznej i rzymskiej tradycji — włoski teoretyk rasizmu Julius Evola pisał, że teoria rasowa to „idea czerpiąca swoją moc perswazyjną z elementów aracionalnych, idea czerpiąca swoją wartość z siły sugestii”¹². Po czym dodawał, że gdyby nauka o rasach była systemem naukowym, to byłaby tylko kolejnym oświeceniowo-pozytywistycznym „zabobonem”¹³. Ale też gama niemieckich rasistów konstituowała tradycję odmienną, twierdząc, że cechy intelektualne i kulturowe ras wynikają z budowy fizycznej, kształtu czaszki wpływającej na wielkość i kształt mózgu itp.¹⁴

Na problem rasizmu jako nauki i jako idei politycznej — czy też metapolitycznej — Alfred Rosenberg odpowiada nam już w tytule swojej najważniejszej rozprawy: „Mit XX wieku”. Dlaczego mit?¹⁵ W niemieckiej filozofii i myśli politycznej mit wykracza poza tradycyjne kategorie prawdy i fałszu oraz klasyczne przekonanie, że dane stwierdzenie jest albo prawdziwe, albo fałszywe. Mit jest czymś trzecim, czymś znajdującym się pośrodku. Mit, obiektywnie rzecz biorąc, jest fałszywy, ale wyraża stan samoświadomości danego narodu w danym miejscu i czasie jego historycznego rozwoju. Dlatego dla członków danego ludu jest on obiektywną prawdą na określonym miejscu jego rozwoju. Lud nie przyjmował go dwieście lat temu, albowiem nie będąc dojrzały na jego przyjęcie, uznałby go za fałsz. Za dwieście lat też będzie fałszywy, gdyż ludzie przejdą na inny etap rozwoju. Ale w swojej epoce uchodzi za prawdę obiektywną¹⁶.

Wyjaśnienie to umożliwia nam zrozumieć pojawienie się w narracji Rosenberga pojęcia mitu na oznaczenie swojej koncepcji rasowej. Pozwala przede wszystkim pojąć, że odwołanie się do tak irracjonalnej kategorii w oczach ludzi okresu międzywojennego nie czyniło całej koncepcji gorszą lub mniej wiarygodną, niż gdyby niemiecki rasista połowę książki poświęcił mierzeniu czaszek i odległości między żuchwą a potylicą ras aryjskich i niearyjskich, dla wyjaśnienia odmienności filozoficznych, ustrojowych lub ekonomicznych między nimi. Rasizm czerpie pojęcia, pewne idee z racjonalistycznej nauki powstałej w epoce Pozytywizmu,

¹² J. Evola, *Il mito del sangue*, Milano 1937, s. IX.

¹³ J. Evola, *Révolte contre le monde moderne*, Montreal 1972 [1934], s. 100–101.

¹⁴ J. Kmieciński, *Nacjonalizm w germanoznawstwie niemieckim w XIX i w początkach XX wieku*, Łódź 1994, s. 47–151; G.L. Mosse, *Il razzismo in Europa delle origini all' olocausto*, Milano 2003, s. 86–139; C. Geulen, *Geschichte des Rassismus*, Bonn 2007, s. 61–74.

¹⁵ Tytułowe słowo „mit” zostało zapisane przez A. Rosenberga po niemiecku jako *Mythus* zamiast zwykle stosowanego słowa *Mythos*. Nigdy już nie dowiemy się, skąd jest ta dziwna pisownia i czy miała jakieś znaczenie. W okresie międzywojennym często traktowano to jako literówkę — jako wychowany na obczyźnie Niemiec robił liczne błędy językowe — a niektóre prace polemiczne skierowane są przeciwko rozprawie mającej w nazwie „Mythos” (np. *Studien zum Mythos des XX. Jahrhunderts. Amtliche Beilage zum Kirchlichen Amtsblatt für Diözese Münster*, Münster 1934; K. Algermissen, *Der Mythos*, Hannover 1934; P. Simon, *Mythos oder Religion*, Paderborn 1934). W kolejnych wydaniach A. Rosenberg nie dokonał jednak korekty tytułu. Albo nie chciał przyznać się do błędu, albo celowo próbował utworzyć nowe słowo.

¹⁶ A. Wielomski, *Zabójcy Zachodu. Prawica i lewica nietzscheańsko-heideggerystyczna*, Warszawa 2022, s. 75–84.

konkretnie z prac Charlesa Darwina, darwinistów i ewolucjonistów, ale sam nie postrzega się jako naukowy, w którym hipotezy i teorie muszą mieć podstawę w zebranych materiale i być udowodnione w sposób zgodny z wymogami antropologii jako dyscypliny akademickiej. Rodzi to zasadniczą sprzeczność poglądów między zawodowymi antropologami zajmującymi się rasami ludzkimi, ich pochodzeniem i cechami biologicznymi a pisarzami politycznymi tworzącymi rasowe mity polityczne. Już w okresie międzywojennym naukowcy antropolodzy z sojuszniczej Italii, studiując pisma niemieckich teoretyków rasizmu i cechy anatomiczne samych Niemców, szybko doszli do wniosku, że czystość rasy nie istnieje, a sami Niemcy nie tworzą jednej rasy w rozumieniu antropologicznym¹⁷. Czystość rasy jest więc mitem. Każdy historyk mediewista doskonale wiedział, że Niemcy mieszkający na wschód od Łaby to w zasadzie zgermanizowani Słowianie z pewną domieszką migrantów-osadników. Językoznawca potwierdziłby to na podstawie ich słowiańskich nazwisk, czasem nawet bez oznak germanizacji.

2.2. Rasa jako mit polityczny

Przechodzimy teraz do zawartości „Mitu XX wieku”. We wstępie do oryginalnego wydania czytamy, że wraz z wybuchem pierwszej wojny światowej w 1914 roku nastąpił zgon liberalizmu jako ideologii i jako pewnego typu państwa. Rewolucja bolszewicka była pierwszym akordem nowej rzeczywistości, opanowanej przez kolektywne masy, którym przyświecają wielkie idee. Przeciwno niej występują dziś skutecznie tylko zwolennicy teorii rasowych. Mamy naprzeciwko siebie ideologię klasową i mit rasowy. Przyszłość należy do zwycięzcy konfrontacji tej wielkiej, decydującej o przyszłości świata bitwy¹⁸. I gdy marksiści proponują analizować całą rzeczywistość i dzieje z perspektywy materializmu historycznego oraz walki klas, to rasiści za kryterium oceny przedstawiają rasę i walkę ras. Ich koncepcja nie ma charakteru naukowego, ale jest mitem politycznym, „nowym mitem”, który zatrumfuje w XX wieku, a którego istotą jest wiara, że „dusza jest wewnętrznym wyrazem rasy i odwrotnie, iż rasa jest zewnętrznym wyrazem duszy”¹⁹.

Ze wstępu wynika jednoznacznie, że rasizm nie jest nauką akademicką, lecz mitem politycznym, który jako jedyny może obronić świat przed zwycięstwem marksizmu-leninizmu. Rosenberg najwyraźniej nie wierzy, że skuteczną obroną Niemiec i Zachodu może być liberalna demokracja, acz w sumie nie tłumaczy dlaczego. Odpowiedź daje nam piszący w tym samym okresie, i także w Republice

¹⁷ L. Franzi, *Fase attuale del razzismo tedesco*, Roma 1939, s. 39–44; G. Marro, *Caratteri fisici e spirituali della razza italiana*, Roma 1939, s. 25–31; G. Acerbo, *I fondamenti della dottrina fascista della razza*, Roma 1940, s. 14–28.

¹⁸ A. Rosenberg, *Einleitung*, [w:] A. Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltkämpfe unserer Zeit*, München 1938 [1930], s. 8.

¹⁹ *Ibidem*.

Weimarskiej, Carl Schmitt. On także tłumaczy, że liberalna demokracja nie jest zdolna powstrzymać leninistów, ponieważ liberałowie nie są zdolni przerodzić sporu z komunistami w zjawisko polityczne. O takim można mówić tylko wtedy, gdy konflikt religijny lub ideologiczny dojdzie do takiej siły, że zorganizowane grupy ludzkie nabywają zdolności do fizycznego unicestwienia się w imię wyznawanych idei. Liberałowie i demokraci nie odeprą komunistów, gdyż nie umieją wzbudzić ogólnonarodowej nienawiści do wroga kierowanego centralnie z Moskwy. Nie umieją także podjąć decyzji o jego fizycznym unicestwieniu, debatując o środkach prawnych, gdy trzeba zabijać zgodnie z prawem lub niezgodnie, ale z konieczności²⁰. Liberalna burżuazja debatuje, gdy trzeba strzelać. Mit polityczny tworzący w masach nienawiść porównywalną z nienawiścią bolszewików wytworzyć może, dowodzi Schmitt, tylko agresywny nacjonalizm, czyli mit narodowy. Prawnik ten do 1933 roku dowodził, że los Niemiec i Europy zależy od wyniku brutalnego starcia między ideologią marksizmu-leninizmu, widzącą we własnym mieszczaństwie wroga, a prawicową dyktaturą sterującą mitem politycznym nacjonalizmu, definiującym wroga jako komunistę kierowanego z Moskwy²¹. Mimo niechęci do nazbyt demagogicznego i plebejskiego nazizmu w 1933 roku Schmitt wspiera Hitlera i wstępuje do NSDAP, gdyż tylko mit nazistowski, czyli mit rasy, może zatrzymać zideologizowanego wroga w postaci komunistów, własnych i zza wschodnich granic²². Schmitt uważa, że rasizm narodowych socjalistów jest odpowiednikiem religii chrześcijańskiej dla czasów wcześniejszych, gdy wspólnota wiary tworzyła podstawy światopoglądowej monoidei, cementując społeczeństwo we wspólnotę polityczno-konfesyjną²³. W świecie zsekularyzowanym religia objawiona została zastąpiona mitem rasowym, aby świat nie upadł jeszcze niżej i nie dostał się w ręce marksistowskich ideologów.

Nie wiemy, czy Alfred Rosenberg czytał prace Carla Schmitta, ale zapewne zgodziłby się z jego wyjaśnieniem roli mitów, oprócz podkreślonej przezeń pozytywnej roli chrześcijaństwa. O ile bowiem prawnik uważał przejście z chrześcijaństwa do mitu rasowego za proces upadku i dezintegracji naszej kultury („koniec eonu chrześcijańskiego”²⁴), o tyle autor „Mitu XX wieku” uważał, że całe dzieje trzeba oceniać z perspektywy mitu rasowego, czyli także i chrześcijaństwo, o którym nie miał pozytywnego zdania. Oznaczało to ahisteryczne oglądanie dziejów wstecz z perspektywy współczesnego rasisty (ten błąd metodologiczny zarzuca-

²⁰ A. Wielomski, *Katolik — Prusak — Nazista. Sekularyzacja w biografii politycznej Carla Schmitta*, Warszawa 2019, s. 213–218.

²¹ H. Ottmann, *„Das Zeitalter der Neutralisierungen und Entpolitisierungen”. Carl Schmitts Theorie der Neuzeit*, [w:] *Carl Schmitt: Der Begriff des Politischen. Ein kooperativer Kommentar*, red. R. Mehring, Berlin 2003, s. 156; G. Balakrishnan, *L'ennemi. Un portrait intellectuel de Carl Schmitt*, Paris 2006, s. 16–17, 147–154.

²² A. Wielomski, *Prawica w XX wieku 2*, Radzymin 2017, s. 162–163; A. Wielomski, *Katolik — Prusak — Nazista*, s. 358.

²³ A. Wielomski, *Katolik — Prusak — Nazista*, s. 482–502.

²⁴ C. Schmitt, *Donoso Cortès in gesamteuropäischer Interpretation*, Köln 1950, s. 93.

no wcześniej już Chamberlainowi²⁵). Jak widzimy, jak każda idea quasi-religijna także i mitologia rasowa jest skrajnie nietolerancyjna i nie znosi konkurencyjnej narracji²⁶. Rasizm jest zarazem antykomunistyczny, antyliberalny i antychrześcijański, negując każdą inną holistyczną wizję świata, widząc w niej ideową konkurencję. Symptomatyczne, że przed wykonaniem wyroku śmierci w 1946 roku Rosenberg odmówił przyjęcia ostatnich sakramentów, co dowodzi jego niewiary w Boga chrześcijańskiego nawet w chwili śmierci²⁷. O ile więc dla Schmitta-konserwatysty sekularyzacja była wyrazem zmierzchu świata, o tyle dla Rosenberga-rewolucjonisty była jaskółką jego odbudowy.

3. Mit w praktyce. Socializm marksistowski *versus* narodowy

Podobnie jak Friedrich Nietzsche²⁸ także Alfred Rosenberg uważał, że liberalizm — ze swoją ideą równości wszystkich ludzi wobec prawa — w istocie antyszambrowe socjalizmowi, marksizmowi i bolszewizmowi. Ideologia komunistyczna, stworzona przez mającego żydowskie pochodzenie Marksa, wyraża semicki duch egalitaryzmu. To ten sam duch równości i poddaństwa, który Żydzi sprytnie wszczepili w chrześcijaństwo, a szczególnie w znienawidzony przez nazistę katolicyzm rzymski (M20, I, 2,6)²⁹. I Nietzsche, i Rosenberg postrzegają chrześcijaństwo jako rodzaj orientalnej religii dla niewolników, którzy próbowali w XIX wieku podjąć bunt, wykorzystując liberalną emancypację, aby wyrwaną ze wspólnot jednostkę koniec końców poddać despotyzmowi kolektywistyczno-komunistycznemu. Cele św. Pawła i Marksa różnią się aksjologicznie, ale ostatecznie okazują się podobne w praktyce.

Dla autora „Mitu XX wieku” bolszewizm — który w Rosji zobaczył przecież na własne oczy — to chrześcijaństwo zsekularyzowane i radykalizowane, doprowadzone do ostatecznych wniosków. O ile Kościół katolicki głosił równość ludzi wobec Boga i odrzucał pojęcie ras ludzkich, ale władzę sprawowali w nim realnie Aryjczycy, o tyle komunizm jest takim zsekularyzowanym chrześcijaństwem, obiecującym raj na ziemi, ale znajdującym się w rękach Żydów i rasowych mie-

²⁵ S. Schulman, *Chamberlain's 'Foundations of the Nineteenth Century' and the Claims of Judaism*, „The Jewish Quarterly Review” 5, 1914, nr 2, s. 163–64.

²⁶ T. Guz, *Filozofia prawa III Rzeszy Niemieckiej*, Lublin 2013, s. 79.

²⁷ R. Cecil, *The Myth of the Master Race*, s. 85 (tamże studium religijności A. Rosenberga, s. 82–86. Cecil uważa go za panteistę i stąd wywodzi jego fascynację panteistycznie odczytywanym Mistrzem Eckhartem, s. 86).

²⁸ R. Miner, *Nietzsche as Critic and Proponent of Socialism: A Reappraisal Based on 'Human, All Too Human'*, „Journal of Nietzsche Studies” 51, 2020, nr 1, s. 1–20.

²⁹ A. Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*. Aby nie mnożyć przypisów, dalej cytowane jako M20 + część + rozdział + podrozdział.

szańców. Rosenberg, najwidoczniej nieświadomy, że żydowską krew miał także Lenin³⁰, określa go z pogardą jako „Kałmuko-Tatara” (M20, I, 2,7).

Pamiętać należy, że w Niemczech socjalizm nigdy nie kojarzył się — tak jak jest to w Polsce — wyłącznie z marksizmem i ruchem klasowym. Niemcy rozumieli pod tym terminem antyindywidualistyczny i antyliberalny system życia zbiorowego sterowany przez państwo. Dlatego obok klasycznego socjalizmu typu marksowsko-leninowskiego (KPD) i rewizjonistyczno-reformistycznego (SPD) mamy tutaj także dwa warianty socjalizmu propagowanego przez prawicę: 1. socjalizm wojenny (etatyzm), czyli gospodarkę kierowaną przez państwo w czasie pierwszej wojny światowej, w celu maksymalizacji zdolności mobilizacyjnych i produkcyjnych państwa w stanie gospodarczej autarkii; 2. socjalizm narodowy, powstały po 1918 roku z doświadczeń socjalizmu wojennego i z powodu chęci włączenia proletariatu do wspólnoty narodowej przez polepszenie jego bytu i odebrania go jako elektoratu socjaldemokratom i komunistom. Socjalizm narodowy odrzucał walkę klas na rzecz solidaryzmu narodowego, a także internacjonalizm na rzecz wojowniczego nacjonalizmu, z mocną skłonnością do budowy imperium. Najważniejszymi teoretykami tak pojętego socjalizmu narodowego w okresie międzywojennym byli Arthur Moeller van den Bruck i Oswald Spengler³¹, czasami wskazuje się w tym kontekście także na Ernsta Jüngerę i tak zwanych narodowych bolszewików, zapatrzonych w socjalizm radziecki, który chcieliby unarodowić³². Wspomniany przed chwilą Spengler tak definiował socjalizm pruski w 1919 roku:

Niemiecki, a ściśle pruski instynkt mówił: władza należy do całości, której jednostka służy. Całość jest suwerenna. Król jest jedynie pierwszym sługą swego państwa (Fryderyk Wielki). Każdy ma swoje miejsce; wydaje się rozkazy i jest się posłusznym. Taki jest, począwszy od XVIII wieku, socjalizm autorytatywny, co do istoty aliberalny i antydemokratyczny [...] Fryderyk Wilhelm I, nie zaś Marks był pierwszym świadomym socjalistą³³.

³⁰ Żydowskie korzenie W. Lenina przypadkowo odkryła w 1924 r. jego siostra Anna. Jak się zdaje, W. Lenin nie znał tego faktu ze swojego drzewa genealogicznego. Problem ten jednak starannie ukrywano przez lata trzydzieste na osobisty rozkaz J. Stalina (Y. Slezkine, *Wiek Żydów*, Warszawa 2006, s. 268). Stąd nie ma tego zarzutu u A. Rosenberga. Można się domyślać, że byłby to dlań autentyczny „dowód koronny” na żydowski charakter bolszewizmu.

³¹ F. Biały, *Arthur Moeller van den Bruck i tzw. konserwatywna rewolucja*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 6, 1980, s. 43–56; M. Maciejewski, *Koncepcja Trzeciej Rzeszy Arthura Moellera van den Brucka*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 6, 1980, s. 57–71; D. Conte, *Oswald Spengler. Eine Einführung*, Leipzig 2004, s. 54–66.

³² L. Dupeux, *Stratégie communiste et dynamique conservatrice. Essai sur les différents sens de l'expression 'National-Bolchevisme' en Allemagne, sous la République de Weimar (1919–1933)*, Paris 1976, s. 1–20, 281–333, 388–412; S. Taschka, *Das Rußlandbild von Ernst Niekisch*, Erlangen 1999, s. 36–41; M. Pittwald, *Ernst Niekisch, Völkischer Sozialismus, nationale Revolution, deutsches Endimperium*, Köln 2002, s. 99–190.

³³ O. Spengler, *Duch pruski i socjalizm* [1919], [w:] O. Spengler, *Historia, kultura, polityka*, Warszawa 1990, s. 146, 174.

W „Micie XX wieku” znajdujemy dość podobne idee. Wynikają one z wywodzenia, za Spenglerem, pojęcia socjalizm z łacińskiego *societas*, w wyniku czego socjalizm rozumiany jest jako model organizacji życia społecznego przez czynnik zarządczy. Inaczej mówiąc, socjalizm to „duch wspólnoty”³⁴. Tak pojęty socjalizm jest tym silniejszy i lepiej zbudowany, im dana wspólnota bardziej jest regulowana, a mniej miejsca pozostawia się na przypadkowe i niemające planu stosunki społeczne i życie ekonomiczne. W XIX wieku prawicowi hegliści określili ten problem mianem „racjonalności państwa”. Rozumowanie to przejęli od nich narodowi socjaliści mimo swojej werbalnej niechęci do etatyzmu, starannie zastępując termin „państwo” (*Staat*) przez lud/naród (*Volk*).

Konsekwentnie Alfred Rosenberg pisze o „socjalizmie państwa” — rozumiejąc przez to zarówno państwo etatystyczne, socjalno-narodowe, jak i komunizm radziecki, i o socjalizmie Kościoła czy kościołów, a nawet danej grupy społecznej (M20, III, 3,4). W jego własnym wokabularzu jest to terminologia konsekwentna, gdyż każda zorganizowana grupa ludzi jest w jakiś sposób regulowana przez organy nią zarządzające. Od socjalizmu narodowego Moellera van den Brucka i Spenglera narodowy socjalizm Rosenberga różni stosunek do proletariatu i niższych klas społecznych. Rosenberg uważa się za autentycznego socjalistę (w pojęciu idei socjalnych), ponieważ ogłasza zerwanie z mieszczańskim i liberalnym nacjonalizmem wilhelmińskim. Ma to być socjalizm antyrynkowy, antyliberalny, antimieszczański, a nie tylko solidarystyczny³⁵. Jest to skutek i doświadczenia socjalizmu wojennego w niemieckiej gospodarce i braterstwa wszystkich niemieckich klas społecznych wyniesionego z okopów frontowych. Stąd czytamy: „Ten, kto chce dziś być nacjonalistą, ten musi być socjalistą. I odwrotnie: socjalizm frontowy z lat 1914–1918 stał się nacjonalizmem” (M20, III, 3,4).

W literaturze przedmiotu nie ma zgody, czy Rosenbergowy narodowy socjalizm autentycznie miał być socjalny i w kwestiach społecznych tego nazistę należało umiejscawiać blisko lewicy NSDAP, obok Ernsta Röhma i jego SA lub Gregora Strassera. Jedni badacze uważają go za socjalistę w rozumieniu Spenglera, inni za przedstawiciela socjalistycznego skrzydła w NSDAP, który jednakże nie należał do frakcji wokół SA³⁶. Ta fundamentalna różnica ocen między badaczami wynika z dość banalnego powodu: kwestie socjalne i ekonomiczne miały w pismach Rosenberga znaczenie marginalne, a jego usytuowanie frakcyjne w NSDAP nie wynikało z poglądów ekonomicznych i społecznych, lecz z osobistej przyjaźni z Hitlerem.

³⁴ S. Koehne, *Reassessing 'The Holy Reich': Leading Nazi's Views on Confession, Community and 'Jewish' Materialism*, „Journal of Contemporary History” 48, 2013, nr 3, s. 427.

³⁵ A. Rosenberg, *Blut und Ehre*, t. 3. *Kampf um die Macht. Aufsätze von 1921–1932*, München 1938 [1937], s. 253–254. Autor rozróżnia tutaj: socjalizm marksistowski internacjonalistyczny; marksistowski narodowy; niemarksistowski narodowy (rasowy), czyli solidarystyczny.

³⁶ Zob. R. Cecil, *The Myth of the Master Race*, s. 118 (pogląd o socjalnych poglądach A. Rosenberga); E. Piper, *Alfred Rosenberg*, s. 144–150 (teza o przeciwieństwie między A. Rosenbergiem a lewicą NSDAP).

Faktem jest, że nowy, postwilhelmiński niemiecki nacjonalizm oderwał się nie tylko od obrony własnościowych stosunków mieszczańskich, lecz także od idei monarchicznej, nawet jeśli Rosenberg za ojca narodowego socjalizmu postrzega Ottona von Bismarcka z racji jego pierwszych reform społecznych (M20, III, 3,4). Ale po klęsce i abdykacji kajzera w listopadzie 1918 roku „stare korony cesarskie rozpadły się w drobne kawałki” (M20, III, 3,4). I tutaj widoczna jest znacząca różnica między Rosenbergiem a wspomnianymi Moellerem van den Bruckiem, Spenglerem i innymi przedstawicielami rewolucji konserwatywnej. Wszyscy oni w zasadzie akceptowali koniec monarchii Hohenzollernów. Nie wierzyli w restaurację i jej nie postulowali. Jednocześnie autentycznie płakali po monarchii, widząc w niej wspomnienie wielkiej niemieckiej tradycji i przeszłości imperialnej³⁷. Rosenberg, przeciwnie, nie tylko godzi się z zaistniałym niemonarchicznym ustrojem, lecz także nie patrzy na instytucje upadłego imperium z nostalgią. Odnotowuje jego upadek i tyle. Pociąga go raczej idea charyzmatycznego i autorytarnego przywództwa, wodza pochodzącego z ludu, jako kandydata do tej funkcji widząc Adolfa Hitlera. Różnica między rewolucyjnymi konserwatystami a narodowymi socjalistami jest taka, że ci pierwsi chcieli rewolucji elitarniej, prowadzonej przez oficerów i arystokratów, gdy ci drudzy ogłosili i przeprowadzili rewolucję warstw niższych, prowadzoną przez ekskaprala³⁸.

Pod nieobecność kajzera, pisze Alfred Rosenberg, Niemcy zaczęły się rozpaść jako jednolity ośrodek polityczny, przestając być najwyższym punktem lojalności politycznej dla swoich obywateli. Socjalizm niemiecki został zagrożony przez dwa inne socjalizmy, przez dwie konkurencyjne i zewnętrzne ośrodki lojalności. Przypominając o swojej antykatolickiej obsesji, Rosenberg uważa, że katolicy z Centrum są dziś (w 1930 roku) bardziej lojalni wobec biskupa Rzymu i uniwersalnego katolicyzmu niż wobec swojej niemieckiej politycznej ojczyzny. Członkowie zaś partii komunistycznej, za nimi w ślad część proletariatu, za swój pierwszy punkt lojalności uznają moskiewski Komintern, a nie rząd w Berlinie (M20, III, 3,4). Celem rewolucji narodowo-socjalistycznej jest przezwyciężenie problemu podwójnej lojalności, przez zniszczenie katolickiego Centrum i klasowej KPD.

W wydanym w 1930 roku „Micie XX wieku” znajdujemy wiele wizji i reform, które mają zostać wprowadzone po zwycięstwie nazizmu i jego zasady rasowej.

1. Państwo rządzone przez elitę. Rosenberg i narodowi socjaliści byli przeciwnikami demokracji, a przede wszystkim zasady parlamentarnej postrzeganej jako liberalna. Nawoływali do budowy państwa rządzonego przez

³⁷ Zob. np. R. Schneider, *Filip II*, [w:] *Rewolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933*, red. W. Kunicki, Poznań 1999, s. 131; C. Schmitt, *Verfassungslehre*, Berlin 1989 [1928], s. 212; E. Jünger, *Publicystyka polityczna 1919–1936*, Kraków 2007, s. 63, 73–74, 103, 384; E. Jünger, *Politische Publizistik*, Stuttgart 2001, s. 440.

³⁸ J. Petzold, *Ideologische Wegbereiter des Faschismus*, [w:] *Leitbilder des deutschen Konservatismus*, red. L. Elm, Köln-Berlin 1984, s. 136–181; T. Nevin, *Ernst Jünger and Germany: Into the Abyss, 1914–1945*, Durham 1996, s. 75–76.

charyzmatycznego przywódcę, wspieranego przez elitę polityczną. Nie chodziło jednak o restaurację władzy elit arystokratycznych. Tak jak w wypadku upadłych monarchii, tak w wypadku tradycyjnej arystokracji naziści byli pozbawieni sentymentów, acz hołdowali tej samej zasadzie budującej elitę: mitowi krwi. Nie chodziło jednak o błękitną krew, czyli przesąd dziedzicznej szlachty, lecz o krew czystą rasowo w rozumieniu nordyckim (M20, III, 4,5). Co ciekawe, Rosenberg w chwili szczerości dwukrotnie przyznaje, że wie, iż czysta krew jest mitem, gdyż każdy naród ma w sobie elementy różnych grup etnicznych (M20, III, 3,2; 4,3). Dlatego w państwie nazistowskim uznawać się będzie za najzdrowszy rasowo element przywódczy tych, którzy najbardziej zasłużą się w walce z liberalizmem, katolicyzmem i komunizmem. W ten sposób działacze NSDAP w praktyce dowiodą swojej czystości rasowej. Innymi słowy mit rasowy w pewnym sensie jest demokratyczny, przynajmniej w kwestii przyrodzonej równości obywateli niemieckich co do praw politycznych: teoretycznie każdy może zostać każdym w przyszłej III Rzeszy. To system merytokratyczny, wykluczający tylko osoby o znanym publicznie obcym pochodzeniu rasowym. Wykluczeni z możliwości awansu i rządzenia państwem są ci, którzy mają w sobie krew żydowską, słowiańską czy murzyńską (M20, III, 4,3). Paradoksalnie, nazizm — uznawany obiegowo za przeciwieństwo demokracji — w sposób radykalny zdemokratyzował niemieckie społeczeństwo, pozbawiając stare elity resztek władzy i prestiżu³⁹.

2. Narodowa konfesjonalizacja. Rosenberg bardzo chce dokończyć dzieło Reformacji, przez uwolnienie protestantyzmu nie tylko od rzekomo teokracji Rzymu, lecz także od starotestamentowej, czyli żydowskiej, Litery biblijnej. W duchu Mistra Eckharta, czy może Eckharta we własnej interpretacji, postuluje stworzenie „narodowego kościoła niemieckiego” (M20, III, 5,1), na gruzach dotychczasowych wyznań, które potencjalnie mają charakter uniwersalny, gdyż ignorują problem rasowy. Autor „Mitu XX wieku” nie wierzy, że w inicjatywie tej wezmą katolicy, których postrzega jako fanatyków i ultramontan. Liczy na poparcie zsekularyzowanych protestantów, którzy pójdą za narodową w dogmatyce i liberalną w praktyce propozycją religijną, pozbawioną pojęcia herezji, gdyż każdy będzie mógł sobie wierzyć, w co tylko będzie chciał. Rosenberg określa tę przyszłą religię niemiecką mianem „piątej Ewangelii”, czyli Ewangelii niemieckiej, bez wątków semickich (M20, III, 5,1). W tej reinterpretacji chrześcijaństwa Chrystus będzie męznym Aryjczykiem, który nie umarł na krzyżu jak niewolnik, lecz jako Pan, Król Świata, składający z siebie ofiarę za rasę nordycką (M20, III, 5,1). Nawiasem mówiąc, to kolejne nawiązanie do kalwińskiego wychowania Rosenberga: wszak idea, że Chrystus nie umarł za wszystkich ludzi, lecz tylko za wybranych, to kolejny dogmat protestancki, a kalwiński w szczególności⁴⁰.

³⁹ I. Kershaw, *Qu'est-ce que le nazisme? Problèmes et perspectives d'interprétation*, Paris 1997, s. 251–383.

⁴⁰ M. Vial, *Jean Calvin. Introduction à sa pensée théologique*, Paris 2008, s. 123–125; A. Szwed, *Fideizm Kalwina i bunt angielskich racjonalistów. Wpływ fideizmu kalwińskiego na*

Czy Alfred Rosenberg rzeczywiście wierzy, że Niemiec chrześcijanie gotowi są zmienić dogmaty swojej wiary i uznać, że Chrystus umarł wyłącznie za zbawienie członków rasy aryjskiej? A może to tylko kolejna propozycja mitu politycznego? W III Rzeszy istniał nurt tak zwanego niemieckiego chrześcijaństwa, złożonego głównie z teologów i pastorów protestanckich, którzy teorie takie wpisali do swojego nauczania⁴¹. Słowem była to Rosenbergowa piąta Ewangelia. Czy ci apostości z chrześcijaństwa wierzyli w głoszone przez siebie teorie? Zapewne mieli do nich stosunek jak sam Piąty Ewangelista, który wprost przyznawał, że chodzi w tym micie teologiczno-rasowym o „konsolidację narodu” (M20, III, 5,2), czyli właśnie o mit, który przełamie podział konfesyjny Niemiec na katolików i luteran.

Biograf Alfreda Rosenberga Robert Cecil przytacza kilka jego wypowiedzi z lat trzydziestych, świadczących o rozumieniu konieczności politycznej zastąpienia podziałów na katolików i luteran przez mit germański, o szowinistycznym wymiarze. Mianowicie w 1934 roku Rosenberg pisze: „Kiedy zakładamy nasze brunatne koszule, to przestajemy być katolikami lub protestantami — jesteśmy tylko Niemcami”; dwa lata później pisze jeszcze wyraziściej: „Kiedyś ludom przewodziły kościoły. Dziś utraciły tę zdolność. Pokazała to ich walka z marksizmem. Dziś ich dzieło kontynuuje narodowy socjalizm”⁴². Konsekwentnie, w „Micie XX wieku” czytamy, że „stworzenie kościoła germańskiego, głoszącego mit narodu, jest najważniejszym celem naszego stulecia” (M20, III, 5,2). Przy okazji Rosenberg chce zniszczyć niemiecki ultramontanizm i tak zwany katolicyzm polityczny partii Zentrum, zerwać ostatecznie z „semickim” Rzymem, usunąć łącznie z liturgii na rzecz języka niemieckiego. Stąd jego sympatia dla döllingerian i tak zwanych starokatolików, którzy zrobili schizmę, nie uznając dogmatu o nieomyślności papieskiej z 1870 roku. Uważa ich za ludzi „szczerych i odważnych” i za niemieckich nacjonalistów, którzy nie chcieli schylać się przed orientalnie-semicką ideą „teokracji” i „jezuityzmu” (M20, III, 5,2)⁴³. Pozostałe postulaty Rosenberga dotyczą już nie tylko katolików-ultramontan, ale wszystkich chrześcijan: zniesienie pacyfistycznych opowieści o Baranku Bożym, o skromności, o konieczności wybaczenia wrogom, nadstawiania drugiego policzka, nauki o mocy duchownych odpuszczania grzechów, znaku krzyża („żenujący”) itp. Narodowy socjalista uważa te nauki za antypolityczne, sprzeczne z dumą i interesem ludu, który musi nauczyć się nienawidzić i mordować wrogów rasowych. Wreszcie, z Pisma

powstanie i rozwój racjonalnej teologii naturalnej u wybranych myślicieli angielskich XVII i XVIII wieku, Kęty 2016, s. 64–84.

⁴¹ R. Thalmann, *Protestantisme et national-socialisme: les débuts des «chrétiens allemands»*, „Revue d'histoire moderne et contemporaine” 12, 1965, s. 287–308; J. Stroup, *Political Theology and Secularization in Germany, 1918–1939: Emanuel Hirsch as a Phenomenon of his Time*, „Harvard Theological Review” 1987, nr 80, s. 321–368.

⁴² Cyt. za: R. Cecil, *The Myth of the Master Race*, s. 112, 127.

⁴³ Argumentacja nacjonalistyczna rzeczywiście była mocno akcentowana przez tak zwanych starokatolików, zob. listy ojca-założyciela tej schizmy: Quirinusa (I. von Döllinger), *Römische Briefe von Concil*, München 1870, Briefe 6, 15–19, 21, 23, 25, 27, 29, 36, 46, 49, 61, 63, 69.

Świętego należy wykreślić listy św. Pawła i semickie określenie Boga jako *Jahweh* (M20, III, 5,3)⁴⁴. Jezus Chrystus piątej Ewangelii winien być przedstawiany jako bohater heroiczny, blondyn o niebieskich oczach, wielki wzrostem i o wyrobionej muskulaturze (M20, III, 5,3), czyli jako zaprzeczenie stereotypu wyglądu semickiego. Warunkiem przeprowadzenia tej podmiany Chrystusa z czterech Ewangelii kanonicznych na zmyśloną postać z piątej Ewangelii jest odebranie kościołom całego szkolnictwa i przejęcie go przez państwo, wraz ze stosownymi zmianami programowymi i kadrowymi pośród nauczycieli (M20, III, 5,6).

3. Likwidacja prawa rzymskiego. Kasacie zostanie poddane prawo publiczne, państwowcentryczne, włącznie z niemiecką tradycją etatystyczną zapoczątkowaną przez heglistów. Centralne miejsce państwa zastąpi *Volk* (M20, III, 3,1; 4,1–3). Zlikwidowane zostaną także podstawy prawa rzymskiego prywatnego. Antyliberalni Niemcy tradycyjnie widzieli w prawie rzymskim źródło kapitalistycznego pojęcia własności, czyli uprawnienia do używania i nadużywania rzeczy bez oglądania się na osoby trzecie i dobro wspólnoty⁴⁵. W „Micie XX wieku” także znajdujemy to przekonanie. Obracać swobodnie będzie można tylko małą własnością, pochodzącą z własnej pracy. Po rewolucji narodowosocjalistycznej państwo obejmie nadzorem średnią i dużą własność, przy okazji zakazując właścicielom lokautów, a pracownikom najemnym strajków (M20, III, 4,4). Generalnie mamy tutaj klasyczną dla całego faszyzmu zasadę, że własność jako taka jest nienaruszalna, ale zostanie włączona do państwowej gospodarki planowej, aby służyć dobru narodu.

Alfred Rosenberg przedstawia przyszłe nazistowskie Niemcy jako państwo rządzone przez nową rasową elitę, wyposażoną w mit rasowy podniesiony do statusu konfesji państwowej i kierującą produkcją gospodarczą, acz bez negacji własności prywatnej jako zasady generalnej (gdyż to zasada komunistyczna). Dzięki tym reformom Niemcy mają stanąć na czele świata ludów aryjskich, które będąc im pokrewne, mają jednakże w swojej krwi i duchowości mniej elementów nordyckich. Byłyby to ludy anglosaskie i celtycko-rzymskie (trudno tutaj mówić o rasie białej, gdyż nie zaliczają się do tej kategorii Słowianie⁴⁶). A wszystko to po to, aby poprowadzić Aryjczyków do finalnej walki o panowanie nad światem. Przeciwno komu? Przeciwno niższemu ludom kolorowym, które w ostatnim czasie podniosły głowę i uzbrojone w nowoczesną technikę nie chcą być już rządzone przez ludy germańskie, czyli zgodnie z porządkiem natury (M20, III, 6,2–6). Rosenberg po-

⁴⁴ Więcej o teologii piątej Ewangelii zob. K. Harvill-Burton, *Le Nazisme comme religion. Quatre théologiens déchiffrent le code religieux nazi (1932–1945)*, Quebec 2006, s. 36–54.

⁴⁵ Na temat tego problemu w antyliberalnej i nazistowskiej nauce prawa interesującego nas okresu zob. np. R. Meyer-Pritzl, *Die ‚Kieler Schule‘ und das Römische Recht*, [w:] *Gedächtnisschrift für Jörn Eckert*, red. A. Hoyer, H. Hattenhauer, W. Schubert, Kiel 2008, s. 555–584.

⁴⁶ A. Rosenberg używa pojęcia rasa biała (M20, III, 6,2), ale chyba jest to wynik niekonsekwencji pojęciowej.

wołuje się w tym kontekście na wizję przyszłości Oswalda Spenglera⁴⁷. Nietrudno się domyśleć, że te zbuntowane ludy kolorowe to przede wszystkim Rosjanie i ludy azjatyckie zamieszkujące Związek Radziecki. Słowem, rasę nordycką czeka finalna walka o panowanie nad światem z duchem semickim i samymi Żydami, przewodzącymi podludziom, których ideologią emancypacji od panowania nordyków stał się w okresie międzywojennym bolszewizm.

4. Cele ideowo-polityczne Rosenberga

4.1. Stworzenie mitu konkurencyjnego wobec ideologii marksistowskiej

Przeczytawszy 650 stron „Mitu XX wieku” — dzieła nie tylko przegadanego, lecz także bardzo nieskładnego, zawierającego wiele uproszczeń, błędów rzeczowych i wewnętrznych sprzeczności — czytelnik ma prawo spytać, jaki właściwie cel przyświecał Alfredowi Rosenbergowi. Jest to pytanie o tyle istotne, że w samej książce nie został on wprost sformułowany. Praca ma nie tylko słabą metodologię warsztatową w poszczególnych częściach i rozdziałach (ale też do statusu naukowości nie pretenduje, skoro ma współtworzyć mit), lecz także brakuje jej jasno sformułowanego celu. Osobiście nie dziwię się, że Hitler nie dał rady jej przeczytać.

Dopiero z lektury całości cel „Mitu XX wieku” zdaje się nam wyłaniać: jest nim stworzenie oryginalnej narodowosocjalistycznej teorii cywilizacji na wzór tych, które w tej samej epoce tworzyli Oswald Spengler, Arnold Toynbee i Feliks Koneczny (Rosenberg znał pisma tylko tego pierwszego), tyle że z użyciem — jako pryzmatu rozróżniającego cywilizacje i oceniającego dzieje — mitu rasoowego. W książce raz po raz czytamy, że każda rasa wytwarza charakterystyczną tylko dla niej kulturę, religię, prawo, system polityczny i eklezjalny, a nawet naukę itp. (M20, I, 1,6; 2,1; 3–4). Poszczególne rasy wyrażają swój charakter szczególnie w teologii, filozofii i sztuce. Te trzy dziedziny twórczości musiały być dla Rosenberga szczególnie ważne, gdyż poświęca im w całości księgę drugą swojego „Mitu XX wieku”. Sama idea jest zresztą zaczerpnięta od Hegla, gdyż w religii, filozofii i sztuce wyrażać miał się Duch Absolutny⁴⁸.

Zdaniem Alfreda Rosenberga duchowość niemiecką wyrażają: Mistrz Eckhart w teologii (M20, I, 3), Arthur Schopenhauer w filozofii (M20, II, 2–3)⁴⁹, Houston Stewart Chamberlain w nauce o rasach zastosowanej do interpretacji historii (M20,

⁴⁷ Rosenberg był wiernym czytelnikiem prac tego pisarza (*Blut und Ehre*, t. 3, s. 341–345). Spengler konfrontację rasy białej z ludami kolorowymi opisał dokładnie trzy lata po publikacji „Mitu XX wieku”, w rozprawie *Lata decyzji*, Warszawa 2015 [1933].

⁴⁸ G.W.F. Hegel, *Encyklopedia nauk filozoficznych*, Warszawa 1990 [1816], § 553–577.

⁴⁹ Także A. Rosenberg, *Blut und Ehre*, t. 4. *Tradition und Gegenwart. Reden und Aufsätze von 1936–1940*, München 1941, s. 94–109.

I, 1,4)⁵⁰, Paul de Lagarde w myśli politycznej (M20, III, 1,1)⁵¹. Wszyscy oni zgodnie wyrażają instynktowną germańską niechęć do racjonalizmu i greckiego, i nowożytnego na rzecz prymatu woli i instynktów (M20, II, 2). Szczególną rolę odgrywa tutaj Schopenhauer, który — w ślad za Kantem — odrzuca nawet obiektywne i racjonalne istnienie rzeczy samym w sobie, jak i całego świata. To, co widzimy, jest tylko naszą wolą i przedstawieniem, fenomenem stwarzanym przez nordycki umysł, dzięki czemu może on się wyrwać z materialistycznych i formalnych ograniczeń stwarzanych przez rzeczywistość. Gdy Niemiec marzy i czegoś bardzo chce, może to osiągnąć siłą swojej indywidualnej lub kolektywnej woli (M20, II, 2,1). Przeciwnością rasy germańskiej, „antyrasą” (*Gegenrasse*), są Żydzi, żyjący „ideałem pasożytnictwa” na ludach zarówno nordyckich, jak i wszystkich pozostałych autochtonicznych. To rasa materialistyczna, żadna wyłącznie pieniądza. Obce są im cnoty bohaterskie i heroiczne, honor, odwaga. Z natury Żydzi są racjonalistami, kosmopolitami i dlatego popierają zarówno idee wolnego handlu światowego, jak i Ligę Narodów i internacjonalistyczny marksizm (M20, III, 1,2)⁵².

Nie jest przypadkiem, że teorie cywilizacji, połączone z próbą interpretacji historii z perspektywy nauki o cywilizacjach, stały się tak popularne w okresie międzywojennym. Wszystkie, mniej lub bardziej otwarcie, były pracami polemicznymi z marksistowskim materializmem historycznym, dowodzącym konieczności ostatecznego zwycięstwa komunizmu. Mianowicie Spengler dowodził, że nie istnieje historia powszechna, lecz każda kultura przechodzi w cywilizację i kończy swój cykl⁵³. Z kolei Arnold Toynbee przekonywał, że dzieje nie mają sensu, a upadek następuje, gdy kultura nie radzi sobie z nowymi wyzwaniem; Feliks Koneczny dzieje rozpatrywał przez pryzmat walk cywilizacji między sobą⁵⁴. Wszystkie te wizje zgodnie zaprzeczały archetypicznej idei historii francuskiego i niemieckiego Oświecenia jako wznoszącej się linii ciągłej, w której do tezy Antoine’a de Condorceta o postępie nauki i techniki oraz Heglowskiej idei wolności Marks dopisał, jako jej uwieńczenie, komunizm, a Lenin rzekomo miał zacząć już historię finalizować. Jako że Marks i Lenin twierdzili, że ich twierdzenia mają charakter racjonalistyczny i dowiedziony naukowo, więc określono je mianem ideologii.

⁵⁰ Postaci tej A. Rosenberg poświęca także książeczkę *Houston Stewart Chamberlain als Verkünder und Begründer einer deutschen Zukunft*, München 1927, i krótki felieton w *Blut und Ehre*, t. 1. *Ein Kampf für deutsche Wiedergeburt. Reden und Aufsätze von 1919–1933*, München 1938 [1936], s. 217–218. Więcej o związkach obydwu ideologów piszemy w tekście *Rasowa interpretacja dziejów Alfreda Rosenberga*, który ukaże się w następnym numerze „Studiów nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem”.

⁵¹ Zob. także A. Rosenberg, *Blut und Ehre*, t. 1, s. 228–230; t. 3, s. 41–43.

⁵² Inne teksty A. Rosenberga na temat rasy i kultury żydowskiej zob. przypisy 2 i 3 niniejszego tekstu oraz *Der Sumpf. Querschnitte durch das ‚Geiste‘-Leben der November-Demokratie*, München 1927, s. 203–242.

⁵³ J. Evola, *Spengler e il Tramonto dell’Occidente*, Roma 1981, s. 5–6, 11.

⁵⁴ A.J. Toynbee, *Studium historii*, Warszawa 2000 [1946]; F. Koneczny, *Prawa dziejowe*, Londyn 1982.

Alfred Rosenberg to wróg linearnej i wznoszącej się linii dziejów. To wróg Oświecenia i osiemnastowiecznej idei postępu. Jednak nie uważa się za konserwatystę czy tradycjonalistę, który postęp nazywa degeneracją i — co bardzo typowe dla konserwatyzmu niemieckiego — neguje linearną wizję czasu na rzecz kolistej, zaczerpniętej od Nietzschego, dającą nadzieję na zatoczenie przez historię koła i powrót do (nowego) świata tradycji⁵⁵. Autor „Mitu XX wieku” szuka alternatywnej do marksizmu percepcji dziejów i ją znajduje. Tak jak marksiści wszystkie wydarzenia oceniają i komentują z punktu widzenia materializmu historycznego, podziału własności i walki klas, tak Rosenberg czyni to z perspektywy rozwoju ras i walk między nimi⁵⁶. Jest świadomy, że trzeba stworzyć alternatywną do marksizmu wizję dziejów, skoro w warunkach powszechnej sekularyzacji wizja historii świętej w rozumieniu Jacques’a Bossueta stała się archaiczną i nikogo nie przekonuje. Marksizm dał milionom ludzi nową, własną historię świętą, tłumaczącą sens historii i ludzkiego istnienia. I ludzie poszli za tą wizją, co Rosenberg na własne oczy zobaczył w czasie rewolucji w Rosji. Stąd jego próba stworzenia alternatywnej historii świętej w postaci mitu rasy.

W ostatnim rozdziale „Mitu XX wieku” czytamy, że ludzie gotowi są żyć, walczyć i umrzeć wyłącznie dla wielkich, holistycznych idei, które dzielą świat wedle schematu *my – oni*. To znowu kolejna myśl przepisana od Carla Schmitta i jego rozumienia polityki⁵⁷. Ale *my i oni* istnieją tylko wtedy, gdy konfliktowi między zorganizowanymi grupami ludzkimi towarzyszą wielkie uzasadniające ten spór idee. Mogą być religijne, typu ortodoksja *versus* herezja lub jedna religia *versus* inna religia; mogą być ideologiczne, na przykład bolszewizm *versus* liberalizm (tyle że liberalizm jest tutaj zawsze tym słabszym, gdyż brak mu zdolności mobilizowania nienawiści przeciwko wrogowi); mogą być mityczne, gdy jeden mit pociągający masy staje przeciwko innemu mitowi. Oczywiście ideologia może walczyć z religią (Oświecenie *versus ancien régime*) lub — i ten przypadek interesuje Rosenberga — mit może stanąć do walki z ideologią. Stąd jego próba stworzenia w okresie międzywojennym mitologii rasowej, aby sfanatyzowane masy pociągnąć do śmiertelnej walki z komunizmem radzieckim. Rosenberg pisze o tym wprost, gdy stwierdza, że ludzie gotowi są umierać tylko za religię, ideologię lub mit polityczny, gdyż idee te dają konieczną dynamikę dychotomii politycznej *my – oni* (M20, III, 7,1).

Wybór mitu jako narzędzia do walki z bolszewizmem nie jest przypadkowy. Rosenberg odrzuca ideę uniwersalnej racjonalności, a w konsekwencji racjonalnych ideologii o zasięgu uniwersalnym. Każda idea wyraża duchowość konkret-

⁵⁵ A. Mohler, *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918–1932*, Graz 1999, s. 86–116.

⁵⁶ E. Nolte, *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, München 2000, s. 130–131.

⁵⁷ R. Skarżyński, *Wróg i sojusznik. Studium struktury myśli politycznej*, „Studia Nauk Politycznych” 1990, nr 1/3, s. 59–88; R. Skarżyński, *Od chaosu doładu. Carl Schmitt i problem tego, co polityczne*, Warszawa 1992, s. 127–208.

nego ludu, mitologizowanego przezeń jako rasa. Racjonalistami klasycznymi byli Grecy i tylko oni rozumieli Platona i Arystotelesa; racjonalistami nowożytnymi są Żydzi i dlatego Marks był jednym z nich, a inni zrobili w Rosji rewolucję bolszewicką. Niemcy mają bogatą wyobraźnię, uwielbiają wielkie narracje odwołujące się do ich uczuć, legend, świata bajecznego. Dlatego Rosenberg proponuje im narrację w formie mitu, tytułowego „mitu XX wieku”, w którym zawrze swoją wizję świata, którą jako pierwszy wyraził perfekcyjnie Mistrz Eckhart. Dlatego trzeba odświeżyć i w sposób typowy dla antycznego gnostyka Marcjona⁵⁸ oczyścić Lutra i luteranizm, usuwając z jego nauk przebarwienia semickie zaczerpnięte ze Starego Testamentu. Trzeba napisać dziś niekanoniczny apokryf, piątą Ewangelię, która opowie niemiecką wizję sensu rzeczywistości w postaci mitu, wzorowanego na tradycyjnej religii, gdyż Niemcy — co do tego Rosenberg nie ma wątpliwości — są narodem religijnym, ludem wielkiej wiary i o wielkiej sile imagacji. Luter to odkrył, ale będąc więźniem swojej epoki, nie umiał pójść za Marcjonem i poszedł za Literą starotestamentową. Dlatego Rosenberg i naziści muszą pójść dalej i stworzyć „mit XX wieku”, czyli quasi-religijną narrację o rasie wybranej — przez Boga?, przez przyrodę? — aby unicestwić żydowski komunizm i ustanowić swoje panowanie nad światem, a przynajmniej nad Europą, w sojuszu z Italią Mussoliniego i Wielką Brytanią.

Tak rozumiany Rosenbergowy mit polityczny, w ślad za pismami Erica Voegelina⁵⁹, w nowszej literaturze przedmiotu zaczęto określać mianem religii politycznej⁶⁰.

4.2. Stworzenie mitu rasy wobec słabości niemieckiego nacjonalizmu

I na sam koniec jeszcze jedno pytanie: dlaczego Alfred Rosenberg w celu walki z komunizmem i chrześcijaństwem tworzy mit rasy, zamiast odwołać się do prostszego narzędzia, jakim jest mit narodu, czyli nacjonalizm — w tym wypadku antykomunistyczny i pogański? Marek Maciejewski słusznie zauważa, że jego pojęcie rasy jest bardzo mętne i woluntarystyczne, pozwalając łatwo uznać kogoś za Żyda lub nordyka, w zależności od politycznej potrzeby⁶¹. Jego rozumienie rasy jest bliskie nacjonalizmowi, który zwraca uwagę na subiektywną świadomość narodową konkretnych osób. W podobny mitologiczny sposób rozumowało wielu

⁵⁸ W okresie tym w Niemczech niezwykle popularna była rozprawa A. Harnack, *Marcion. Das Evangelium vom fremdem Gott*, Leipzig 1924. Rasiści niemieccy zaczytywali się w tej książce.

⁵⁹ E. Voegelin, *Die politischen Religionen*, München 2007 [1938].

⁶⁰ C.-E. Bärsch, *Die politische Religion des Nationalsozialismus. Die religiösen Dimensionen der NS-Ideologie in dem Schriften von Dietrich Eckart, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler*, München 2002, s. 197–270; E. Piper, *Alfred Rosenberg*, s. 226–231.

⁶¹ M. Maciejewski, *Żydzi w koncepcjach Alfreda Rosenberga*, s. 52.

nacjonalistów, zwłaszcza tych, którym bliska była tradycja romantyczna, a w ślad za nimi także europejskich faszystów. Dla przykładu, Benito Mussolini pisał:

Stworzyliśmy własny mit. Mit to wiara, pasja. Nie musi być rzeczywisty. W istocie wystarczy, że się weń wierzy, iż jest w sercu, daje nadzieję. Nowym mitem jest Naród! Temu mitowi, o naszej wielkości, chcemy podporządkować rzeczywistość. Chcemy mu podporządkować wszystko⁶².

Gdybyśmy w tym cytacie słowo *Naród* zastąpili terminem „Rasa”, to moglibyśmy te słowa przypisać Rosenbergowi. Dlaczego? Dlatego że podobnie jak mit rasy mit narodu nie jest racjonalny. Twórcy mitu chodzi o wzbudzenie emocji silniejszych niż te, które tworzy ideologiczny fanatyzm marksistów. Jak ujmuje to hiszpański faszysta Ramiro Ledesma Ramos, zachwycony włoskim przykładem, pchnięte siłą tego mitu „szwadrony faszystowskie sięją więcej gwałtu i mają więcej rewolucyjnego impetu niżli bojowe formacje marksistowskie”⁶³.

Dlaczego więc Alfred Rosenberg konstruuje mit rasowy i metahistorycznej walki ras, będąc świadomy, że czyste rasy nie istnieją i jest to irracjonalny przesąd? Dlaczego nie sięgnął po zwykły nacjonalizm — za pomocą którego można racjonalnie argumentować, że grupa ludzi czująca się jednym narodem ma obiektywnie wspólne interesy i musi o nie walczyć przeciwko innym grupom interesów — aby przeciwstawić go internacjonalistycznemu bolszewizmowi? Tak przecież, i to całkiem skutecznie, czynili twórcy nacjonalizmu we Włoszech, w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. W „Micie XX wieku” odpowiedź tę znajdujemy tylko w jednym miejscu. Otóż Rosenberg stwierdza, że Niemcy nigdy nie miały i nie mają nadal (1930) własnego państwa narodowego, w którym mieszkaliby wszyscy członkowie narodu. Przeciwnie, są dwa państwa formalnie niemieckie (Republika Weimarska i Austria), a miliony innych rozsiane są po Nadbałtyce (sam przecież jest z Estonii!), Rosji, Polsce, Węgrzech, Rumunii, Francji, Belgii, Szwajcarii itp.⁶⁴ Cechą charakterystyczną normalnie rozwijających się narodów było stworzenie państwa narodowego od XV do XVII stulecia i trwale zdelimitowanych swoich granic narodowych (pojęcie *Corona regni*), nawet jeśli z powodu słabości czy porażki wojennej przebiegały one na niekorzyść tychże narodów. Tymczasem Niemcy takich granic nigdy nie miały, odbijając się w swoich tysiącletnich dziejach od rozwiązań skrajnych, czyli od uniwersalnego cesarstwa obejmującego wszystkich chrześcijan po Bismarckowskie rozwiązanie małoniemieckie, celowo i świadomie będące tylko dynastycznym projektem powiększonych Prus.

⁶² B. Mussolini, *Dizionario Mussoliniano*, Milano 1940, s. 145–146.

⁶³ R. Ledesma Ramos, *Escritos Políticos*, Madrid 1985 [1933–1934], s. 101.

⁶⁴ Autorzy pangermańscy wyliczali w okresie międzywojennym 16 państw zamieszkiwanych w zwartych masach przez Niemców, które należy anektować w całości lub w części (E.J. Jung, *Władztwo miernot. Jego rozpad i zastąpienie przez Nowe Imperium*, Kraków 2019 [1930], s. 602).

Słowem, patrząc w 1930 roku na historię Niemców, Rosenberg nie miał przed sobą nigdy państwa narodowego w dziejach swojego narodu⁶⁵. Skoro nie ma państwa narodowego z jasno określonymi granicami, to nie ma i być nie może obywateli tegoż państwa. Wszyscy Niemcy mieszkający poza granicami Republiki Weimarskiej mogą się czuć członkami tego narodu, ale nie muszą. Jedni są zasymilowani przez miejscową kulturę, inni nie; jedni mają pochodzenie mieszane, inni czysto niemieckie. Jedni mówią niemieckim literackim, inni regionalnymi dialektami i ledwo rozumieją się z obywatelami Republiki Weimarskiej, inni mówią po niemiecku słabo, gdyż się zasymilowali. Jedni Austriacy czują się Niemcami, a inni odrębnym narodem. Nie mają także wspólnej religii, podziały konfesyjne zaś bywają nadal mocniejsze niż poczucie narodowej jedności.

Alfred Rosenberg dochodzi ostatecznie do słusznego wniosku, że nie istnieje ani niemieckie państwo narodowe, ani naród niemiecki w klasycznie europejskim rozumieniu tego terminu, bez względu na to, czy będziemy termin ten rozumieli w znaczeniu wolicjonalnym i subiektywnym (francuskim), czy też w etnicznym, tak jak to rozumieją tradycyjnie jego rodacy (*ius sanguinis*)⁶⁶. Istnieją rozmaite etnie niemieckie, ale nie jeden naród etniczny zdolny do utworzenia państwa narodowego. W ślad za tym idzie Rosenbergowa negacja heglowskiej nauki o państwie i etatystycznej koncepcji suwerenności, prawa publicznego itp. (M20, III, 3,1; 4,1–3)⁶⁷.

Stąd próba sięgnięcia po mit rasy zamiast poczucia narodowego. Rasa, odwołując się do odkryć nauk biologicznych i hipotezy Charlesa Darwina, jest czymś naukowo weryfikowalnym. Ale gdy przedstawia się ją jako mit polityczny, to nabiera charakteru woluntarystycznego. Rosenberg przecież wyraźnie rozróżnia między rasami biologicznymi (które w czystej formie nie istnieją) a rasami duchowymi. Mitologizacja kwestii polega na wierze, że rasa nordycka jest wyższa, lepsza, doskonalsza i z przynależności do niej wynikać powinna kolektywna pycha. Ta pycha ma połączyć niemieckojęzyczne etnie w mityczną rasę nordycką. Innymi słowy, rasizm to forma alternatywnej formuły narodowej jedności, która ma charakter transgraniczny, oddzielona od francuskiej idei *État-Nation* i angielskiej *Nation-State*, które łączą się z obywatelstwem, czyli elementem formalnym. Członkiem transgranicznej rasy można być mocą subiektywnego uczucia, podobnie jak członkiem narodu w „codziennym plebiscycie” Ernsta Renana⁶⁸. Czyli

⁶⁵ M. Ziętek-Wielomska, A. Wielomski, *Nowoczesność, nacjonalizm, naród europejski. Dylematy samoidentyfikacji Europejczyków*, Warszawa 2017, s. 123–129, 259–266.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 19–29; A. Renaut, *Les deux logiques de l'idée de nation*, „Cahiers de philosophie politique et juridique” 1988, nr 14, s. 9–21.

⁶⁷ Cztery lata później A. Rosenberg wyrazi tę antyetatystyczną myśl raz jeszcze w głośnym artykule *Totaler Staat*, „Völkischer Beobachter” 9.01.1934. Ten ostatni tekst dostępny w *Blut und Ehre*, t. 1, s. 20–22.

⁶⁸ E. Renan, *Co to jest naród?* [1882], [w:] E. Renan, *Dziela*, Warszawa 1904, t. 1, s. 33.

rasa jest u Rosenberga tym, czym wolicjonalny naród u teoretyków nowoczesnego nacjonalizmu. W sumie nazistom chodziło o stworzenie mitu rasowego, który zastąpiłby nazbyt słabe u Niemców poczucie narodowe⁶⁹, szczególnie u tych od stuleci mieszkających na obczyźnie, którzy nie przeszli przez nacjonalizm. Mit rasowy miał pokonać pięćsetletnie rozbieżności konfesyjne. Podobnie argumentowali inni rasiści wobec sytuacji Niemiec (Chamberlain) i Włoch (Evola)⁷⁰.

Celem mitu rasowego była integracja społeczna przez wytworzenie pełnej własnej pychy i poczucia wyższości nienawiści do obcych, tu do ras uznanych za niższe, których obraz podległ zmitologizowaniu jako zło⁷¹. U Rosenberga mit śmiertelnej walki ras zastąpił tradycyjną wizję walk narodu przeciwko drugiemu narodowi. Nie sposób bowiem, aby rasa walczyła z narodami, gdyż są to dwa odmienne poziomy. Jeden biologiczny (a przynajmniej za taki się podaje), a drugi duchowy.

Bibliografia

- Acerbo G., *I fondamenti della dottrina fascista della razza*, Roma 1940.
- Aguilar Blanc C., *Los origenes iusnaturalistas de la filosofía jurídica nacionalsocialista en la obra política escrita de Adolf Hitler y Alfred Rosenberg*, „Revista Internacional de Pensamiento Político” 2013, nr 8.
- Algermissen K., *Der Mythos*, Hannover 1934.
- Ayçoberry P., *La société allemande sous le III Reich, 1933–1945*, Paris 1998.
- Bärsch C.-E., *Die politische Religion des Nationalsozialismus. Die religiösen Dimensionen der NS-Ideologie in dem Schriften von Dietrich Eckart, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler*, München 2002.
- Balakrishnan G., *L'ennemi. Un portrait intellectuel de Carl Schmitt*, Paris 2006.
- Biały F., *Arthur Moeller van den Bruck i tzw. konserwatywna rewolucja*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 6, 1980.
- Billig J., *Alfred Rosenberg dans l'action idéologique, politique et administrative du Reich hitlérien*, Paris 1963.
- Brubaker R., *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, London 1996.
- Cecil R., *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*, London 1972.
- Chamberlain H.S., *La Genèse du XIXe siècle*, t. 1, Paris 1913 [1899].
- Conte D., *Oswald Spengler. Eine Einführung*, Leipzig 2004.
- Coyne J.J., *Alfred Rosenberg as German Prophet*, „Studies” 24, 1935, nr 94.
- Dupeux L., *Stratégie communiste et dynamique conservatrice. Essai sur les différents sens de l'expression 'National-Bolchevisme' en Allemagne, sous la République de Weimar (1919–1933)*, Paris 1976.

⁶⁹ E. Vermeil, *Doctrinaires de la révolution allemande (1918–1938)*, s. 24–26; R. Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, London 1996, s. 3.

⁷⁰ H.-S. Chamberlain, *La Genèse du XIXe siècle*, t. 1, s. 1–3; J. Evola, *Grundrisse der faschistischen Rassenlehre*, Berlin [b.r.w.], s. 7–8.

⁷¹ E. Vermeil, *Pangermanisme et racisme*, Paris [b.r.w.], s. 6–18; J. Zischka, *Die NS-Rassenideologie. Machtaktisches Instrument oder Handlungsbestimmendes Ideal?*, Frankfurt am Main 1986, s. 90; P. Ayçoberry, *La société allemande sous le III Reich, 1933–1945*, Paris 1998, s. 77–79.

- Evola J., *Grundrisse der faschistischen Rassenlehre*, Berlin [b.r.w.].
- Evola J., *Il mito del sangue*, Milano 1937.
- Evola J., *Révolte contre le monde moderne*, Montreal 1972 [1934].
- Evola J., *Spengler e il Tramonto dell'Occidente*, Roma 1981.
- Fiedler E., *Alfred Rosenberg. Jego życie i twórczość*, Łowicz 1939.
- Franzi L., *Fase attuale del razzismo tedesco*, Roma 1939.
- Geulen C., *Geschichte des Rassismus*, Bonn 2007.
- Guz T., *Filozofia prawa III Rzeszy Niemieckiej*, Lublin 2013.
- Harnack A., *Marcion. Das Evangelium vom fremdem Gott*, Leipzig 1924.
- Harvill-Burton K., *Le Nazisme comme religion. Quatre théologiens déchiffrent le code religieux nazi (1932–1945)*, Quebec 2006.
- Hegel G.W.F., *Encyklopedia nauk filozoficznych*, Warszawa 1990 [1816].
- Jung E.J., *Władztwo miernot. Jego rozpad i zastąpienie przez Nowe Imperium*, Kraków 2019 [1930].
- Jünger E., *Politische Publizistik*, Stuttgart 2001.
- Jünger E., *Publicystyka polityczna 1919–1936*, Kraków 2007.
- Kershaw I., *Qu'est-ce que le nazisme? Problèmes et perspectives d'interprétation*, Paris 1997.
- Kmieciński J., *Nacjonalizm w germanoznawstwie niemieckim w XIX i w początkach XX wieku*, Łódź 1994.
- Koehne S., *Reassessing 'The Holy Reich': Leading Nazi's Views on Confession, Community and 'Jewish' Materialism*, „Journal of Contemporary History” 48, 2013, nr 3.
- Koneczny F., *Prawa dziejowe*, Londyn 1982.
- Kuusisto S., *Alfred Rosenberg in der Nationalsozialistischen Außenpolitik, 1933–39*, Helsinki 1984.
- Ledesma Ramos R., *Escritos Políticos*, Madrid 1985 [1933–1934].
- Maciejewski M., *Koncepcja Trzeciej Rzeszy Arthura Moellera van den Brucka*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 6, 1980.
- Maciejewski M., *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej*, Wrocław 1985.
- Maciejewski M., *Żydzi w koncepcjach Alfreda Rosenberga*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 18, 1995.
- Marro G., *Caratteri fisici e spirituali della razza italiana*, Roma 1939.
- Meyer-Pritzl R., *Die ‚Kieler Schule‘ und das Römische Recht*, [w:] *Gedächtnisschrift für Jörn Eckert*, red. A. Hoyer, H. Hattenhauer, W. Schubert, Kiel 2008.
- Miner R., *Nietzsche as Critic and Proponent of Socialism: A Reappraisal Based on 'Human, All Too Human'*, „Journal of Nietzsche Studies” 15, 2020, nr 1.
- Mohler A., *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918–1932*, Graz 1999.
- Mosse G.L., *Il razzismo in Europa delle origini all' olocausto*, Milano 2003.
- Mussolini B., *Dizionario Mussoliniano*, Milano 1940.
- Nevin T., *Ernst Jünger and Germany: Into the Abyss, 1914–1945*, Durham 1996.
- Nolte E., *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, München 2000.
- Olszewski H., *Nauka historii w upadku*, Warszawa-Poznań 1982.
- Ottmann H., *Das Zeitalter der Neutralisierungen und Entpolitisierungen. Carl Schmitts Theorie der Neuzeit*, [w:] *Carl Schmitt: Der Begriff des Politischen. Ein kooperativer Kommentar*, red. R. Mehring, Berlin 2003.
- Petzold J., *Ideologische Wegbereiter des Faschismus*, [w:] *Leitbilder des deutschen Konservatismus*, red. L. Elm, Köln-Berlin 1984.
- Piper E., *Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe*, München 2005.
- Pittwald M., *Ernst Niekisch, Völkischer Sozialismus, nationale Revolution, deutsches Endimperium*, Köln 2002.
- Quirinus (I. von Döllinger), *Römische Briefe von Concil*, München 1870.

- Renan E., *Co to jest naród?* [1882], [w:] E. Renan, *Dziela*, Warszawa 1904, t. 1.
- Renaut A., *Les deux logiques de l'idée de nation*, „Cahiers de philosophie politique et juridique” 1988, nr 14.
- Rosenberg A., *Blut und Ehre*, t. 1. *Ein Kampf für deutsche Wiedergeburt. Reden und Aufsätze von 1919–1933*, München 1938 [1936].
- Rosenberg A., *Blut und Ehre*, t. 3. *Kampf um die Macht. Aufsätze von 1921–1932*, München 1938 [1937].
- Rosenberg A., *Blut und Ehre*, t. 4. *Tradition und Gegenwart. Reden und Aufsätze von 1936–1940*, München 1941.
- Rosenberg A., *Börse und Marxismus oder Der Herr und der Knecht*, München 1924.
- Rosenberg A., *Freimaurerische Weltpolitik im Lichte der kritischen Forschung*, München 1929.
- Rosenberg A., *Houston Stewart Chamberlain als Verkünder und Begründer einer deutschen Zukunft*, München 1927.
- Rosenberg A., *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltkämpfe unserer Zeit*, München 1938 [1930].
- Rosenberg A., *Pest in Rußland! Der Bolschewismus, seine Häupter, Handlanger und Opfer*, München 1944 [1922].
- Rosenberg A., *Die Protokolle der Weisen von Zion und die jüdische Weltpolitik*, München 1933 [1922].
- Rosenberg A., *Die Spur des Juden im Wandel der Zeiten*, München 1920.
- Rosenberg A., *Der staatsfeindliche Zionismus auf Grund jüdischer Quellen erläutert*, Hamburg 1938 [1922].
- Rosenberg A., *Der Sumpf. Querschnitte durch das ‚Geiste‘-Leben der November-Demokratie*, München 1927.
- Rosenberg A., *Unmoral im Talmud*, München 1920.
- Rosenberg A., *Die Verbrechen der Freimaurerei. Judentum, Jesuitismus, Deutsches Christentum*, München 1921.
- Schmitt C., *Donoso Cortès in gesamteuropäischer Interpretation*, Köln 1950.
- Schmitt C., *Verfassungslehre*, Berlin 1989 [1928].
- Schneider R., *Filip II*, [w:] *Rewolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933*, red. W. Kunicki, Poznań 1999.
- Schulman S., *Chamberlain's 'Foundations of the Nineteenth Century' and the Claims of Judaism*, „The Jewish Quarterly Review” 5, 1914, nr 2.
- Simon P., *Mythos oder Religion*, Paderborn 1934.
- Skarżyński R., *Od chaosu doładu. Carl Schmitt i problem tego, co polityczne*, Warszawa 1992.
- Skarżyński R., *Wróg i sojusznik. Studium struktury myśli politycznej*, „Studia Nauk Politycznych” 1990, nr 1/3.
- Slezkine Y., *Wiek Żydów*, Warszawa 2006.
- Spengler O., *Duch pruski i socjalizm* [1919], [w:] O. Spengler, *Historia, kultura, polityka*, Warszawa 1990.
- Spengler O., *Lata decyzji*, Warszawa 2015 [1933].
- Stroup J., *Political Theology and Secularization in Germany, 1918–1939: Emanuel Hirsch as a Phenomenon of his Time*, „Harvard Theological Review” 1987, nr 80.
- Studien zum Mythos des XX. Jahrhundert. Amtliche Beilage zum Kirchlichen Amtsblatt für Diözese Münster*, Münster 1934.
- Szwed A., *Fideizm Kalwina i bunt angielskich racjonalistów. Wpływ fideizmu kalwińskiego na powstanie i rozwój racjonalnej teologii naturalnej u wybranych myślicieli angielskich XVII i XVIII wieku*, Kęty 2016.
- Taschka S., *Das Rußlandbild von Ernst Niekisch*, Erlangen 1999.

- Thalmann R., *Protestantisme et national-socialisme: les débuts des «chrétiens allemands»*, „Revue d'histoire moderne et contemporaine” 12, 1965.
- Toynbee A.J., *Stadium historii*, Warszawa 2000 [1946].
- Vermeil E., *Doctrinaires de la révolution allemande (1918–1938)*, Paris 1948.
- Vermeil E., *Pangermanisme et racisme*, Paris [b.r.w.].
- Vial M., *Jean Calvin. Introduction à sa pensée théologique*, Paris 2008.
- Voegelin E., *Die politischen Religionen*, München 2007 [1938].
- Wielomski A., *Katolik — Prusak — Nazista. Sekularyzacja w biografii politycznej Carla Schmitta*, Warszawa 2019.
- Wielomski A., *Prawica w XX wieku 2*, Radzymin 2017.
- Wielomski A., *Zabójcy Zachodu. Prawica i lewica nietzscheańsko-heideggerystyczna*, Warszawa 2022.
- Ziętek-Wielomska M., Wielomski A., *Nowoczesność, nacjonalizm, naród europejski. Dylematy samoidentyfikacji Europejczyków*, Warszawa 2017.
- Zischka J., *Die NS-Rassenideologie. Machttaktisches Instrument oder Handlungsbestimmendes Ideal?*, Frankfurt am Main 1986.
- Zmierczak M., *Filozofia i historiozofia w pismach Alfreda Rosenberga. Ze studiów nad ideologią nazizmu*, „Studia Historica Slavo-Germanica” 1980, nr 9.

JAROSŁAW WYREMBAK

ORCID: 0000-0001-9362-9083

Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie

j.wyrembak@vizja.pl

Uwalnianie przestrzeni publicznej od symboli komunizmu — zakres obowiązków wojewodów (w świetle najnowszego orzecznictwa Naczelnego Sądu Administracyjnego)

Słowa kluczowe: dekomunizacja, obowiązki wojewodów, Instytut Pamięci Narodowej, Naczelny Sąd Administracyjny.

DECOMMUNIZATION OF PUBLIC SPACES — VOIVODES' SCOPE OF DUTIES
(IN LIGHT OF THE MOST RECENT DECISIONS OF THE SUPREME
ADMINISTRATIVE COURT OF POLAND)

Abstract

The analysis of the so-called Decommunization Act's application, after several years of its being in force, points to a significant legal problem. The recent decisions of the Supreme Administrative Court further expose said problem. The issue can be encompassed in the following question: what is, ultimately, the scope of voivodes' duties with regard to investigating the facts of decommunization proceedings, especially in view of the opinions drawn up by the Institute of National Remembrance (*Instytut Pamięci Narodowej*, IPN) for the purposes of these proceedings? The answer to this question depends largely on the weight given to these opinions. In particular, if the voivodes are not bound by the IPN's decisions, one may argue that they should be required to investigate the factual background on the issues on which the IPN had already filed an opinion. Consequently, voivodes should make historical and legal decisions against the analyzed factual background independently.

Analyses included in the current study suggest that, considering the recent decisions of the Supreme Administrative Court of Poland (which have a significant impact on the legal practice), voivodes are not bound by the IPN's opinions. There is a strong emphasis on the view that the IPN's opinions should each time be treated as part of evidence subject to verification, constituting grounds for proceedings pursuant to the provisions on the Decommunization Act. Therefore, in each case, verifying those opinions should be the obligation of the voivode. At the conceptual level, there was

a condition that voivodes' verifications of opinions should not interfere in substantive issues and should only examine methodological issues. At the practical level, however, there are cases in which verifying the IPN's opinions beyond the methodological scope is allowed.

The findings indicated above are considered in the context of the author's belief that:

— the analysis of the text of the Decommunization Act must lead to the conclusion that the legislator decided on the binding force of the IPN's opinions, especially with regards to voivodes;

— considering the legal status of the IPN, the scope of its tasks and competences, and the scope of tasks, capacity and competences of voivodes — as well as the specific nature of activities and proceedings based on the Decommunization Act — the opinions of the IPN cannot be treated as a regular part of evidence, requiring verification by the voivodes; from a systemic perspective, they should be treated as statements of knowledge by a competent state institution cooperating with the voivodes in activities and proceedings related to the Decommunization Act.

Keywords: decommunization, voivodes' scope of duties, the Institute of National Remembrance, the Supreme Administrative Court of Poland.

Uwagi wprowadzające

Ważnym elementem historii Polski schyłku XX i początku XXI wieku stał się proces uwalniania państwa i narodu od rzeczywistości ustrojowej i instytucjonalnej właściwej systemom totalitarnym, w szczególności komunistycznym. Poczynając od roku 1989, wskazać można wiele dat i wiele faktów, które stały się symbolem i dowodem budowania nowego ładu, właściwego demokratycznemu państwu prawnemu. Szczególnie ważnym symbolem dokonujących się zmian i nowych czasów były między innymi wydarzenia tak doniosłe, jak zmiana nazwy państwa — to jest porzucenie nazwy Polska Rzeczpospolita Ludowa na rzecz nazwy Rzeczpospolita Polska — proklamowanie w przepisach konstytucyjnych zasady demokratycznego państwa prawnego, urzeczywistniającego zasady sprawiedliwości społecznej czy też uregulowanie w Konstytucji podstawowych praw i wolności oraz ustanowienie instrumentów ich ochrony prawnej. Wszystkie te zmiany składają się na pewien ciągle trwający proces. W ostatnim czasie jego ważnym elementem — zwłaszcza w aspekcie sprawiedliwościowym, edukacyjnym i symbolicznym — stało się wejście w życie¹ ustawy z dnia 1 kwietnia 2016 roku o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz pomniki². Powołana ustawa nakłada na wojewodów ważne zadania w zakresie uwalniania przestrzeni publicznej od symboli³ komunizmu i zapobiegania propagowaniu w niej jakiegokolwiek ustroju totalitarnego.

¹ Ustawa obowiązuje od 2 września 2016 r. (dalej: ustawa dekomunizacyjna, ustawa bądź u.d.); Dz.U. z 2016 r. poz. 744, tekst jedn. z dnia 10 maja 2018 r., Dz.U. z 2018 r. poz. 1103.

² Pierwotny tytuł ustawy: ustawa o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej.

³ W odniesieniu do sposobu rozumienia pojęcia symbol zob. M. Tabernačka, *Kategoria prawna symbolu w rozumieniu przepisów ustawy o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustro-*

Celowe, z punktu widzenia rozwijanej tutaj problematyki, jest przypomnienie, że podejmowanie uchwał w sprawach herbu gminy, nazw ulic i placów będących drogami publicznymi lub nazw dróg wewnętrznych⁴, a także wznoszenia pomników należy do wyłącznej właściwości rady gminy⁵. Nadawane przez jednostki samorządu terytorialnego nazwy jednostek organizacyjnych i jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej — w tym: dróg, ulic, mostów i placów — nie mogą upamiętniać osób, organizacji, wydarzeń lub dat symbolizujących komunizm lub inny ustrój totalitarny, ani w inny sposób takiego ustroju propagować (art. 1 ust. 1 u.d.). Za propagujące komunizm uważa się także nazwy odwołujące się do osób, organizacji, wydarzeń lub dat symbolizujących represyjny, autorytarny i niesuwerenny system władzy w Polsce w latach 1944–1989 (art. 1 ust. 2 u.d.), za jednostki organizacyjne zaś uważa się w szczególności szkoły i ich zespoły, przedszkola, szpitale, placówki opiekuńczo-wychowawcze, instytucje kultury oraz instytucje społeczne (art. 1 ust. 3 u.d.).

Również pomniki nie mogą upamiętniać osób, organizacji, wydarzeń lub dat symbolizujących komunizm lub inny ustrój totalitarny, ani w inny sposób takiego ustroju propagować (art. 5a ust. 1 u.d.)⁶. Za propagujące komunizm uważa się pomniki odwołujące się do osób, organizacji, wydarzeń lub dat symbolizujących represyjny, autorytarny i niesuwerenny system władzy w Polsce w latach 1944–1989. Przez pomniki rozumie się także kopce, obeliski, kolumny, rzeźby, posągi, popiersia, kamienie pamiątkowe, płyty i tablice pamiątkowe, napisy i znaki (art. 5a ust. 2 u.d.).

Szczególna rola wojewodów w procesie uwalniania przestrzeni publicznej od symboli komunizmu — i przeciwdziałania propagowaniu w niej jakiegokolwiek ustroju totalitarnego — wynika stąd, że według ustawy dekomunizacyjnej to właśnie wojewoda:

— stwierdza nieważność uchwały jednostki samorządu terytorialnego — w zakresie, w jakim nadaje ona nazwę niezgodną z ustawą dekomunizacyjną, przy czym ustawa wymaga w takim wypadku opinii IPN⁷, potwierdzającej wskazaną niezgodność (art. 2 ust. 1 u.d.);

ju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gmin, budowli i obiektów użyteczności publicznej oraz pomniki w świetle orzecznictwa, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3.

⁴ W rozumieniu ustawy z dnia 21 marca 1985 r. o drogach publicznych, Dz.U. z 2018 r. Nr 14, poz. 60, tekst jedn. z dnia 9 lutego 2023 r., Dz.U. z 2023 r. poz. 645.

⁵ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. z 1990 r. Nr 16, poz. 95, tekst jedn. z dnia 4 listopada 2022 r., Dz.U. z 2023 r. poz. 40, art. 18 ust. 2 pkt 13.

⁶ Opisanego zakazu (wyrażonego w art. 5a ust. 1 u.d.) nie stosuje się do pomników: 1. niewystawionych na widok publiczny, 2. znajdujących się na terenie cmentarzy albo innych miejsc spoczynku, 3. wystawionych na widok publiczny w ramach działalności artystycznej, edukacyjnej, kolekcjonerskiej, naukowej lub o podobnym charakterze, w celu innym niż propagowanie ustroju totalitarnego, 4. wpisanych — samodzielnie albo jako część większej całości — do rejestru zabytków.

⁷ Opinia taka, według wymogu ustawy, jest przedstawiana w terminie miesiąca, a w sprawie szczególnie skomplikowanej — nie później niż w terminie 2 miesięcy od dnia doręczenia żą-

— w drodze decyzji, nakazuje właścicielowi albo użytkownikowi wieczystemu nieruchomości, na której znajduje się pomnik niespełniający warunków określonych w ustawie dekomunizacyjnej, usunięcie tego pomnika (art. 5b ust. 1 u.d.); wydanie decyzji o usunięciu pomnika także wymaga opinii IPN potwierdzającej, że pomnik nie spełnia tych warunków;

— stwierdza nieważność uchwały o wzniesieniu pomnika, który nie spełnia warunków określonych w ustawie dekomunizacyjnej; w takim przypadku ustawa również wymaga opinii IPN⁸ potwierdzającej wskazaną niezgodność (art. 5c w związku z art. 2 u.d.).

Należy podkreślić, że w terminie 12 miesięcy od dnia wejścia w życie ustawy dekomunizacyjnej właściwy organ jednostki samorządu terytorialnego⁹ był zobligowany zmienić obowiązujące w dniu wejścia w życie ustawy nazwy upamiętniające osoby, organizacje, wydarzenia lub daty symbolizujące komunizm lub inny ustrój totalitarny, lub propagujące taki ustrój w inny sposób (art. 6 ust. 1 u.d.). W przypadku niewykonania tego obowiązku przez właściwy organ jednostki samorządu terytorialnego¹⁰ po stronie wojewody aktualizował się obowiązek wydania zarządzenia zastępczego¹¹, nadającego nazwę zgodną z ustawą dekomunizacyjną (art. 6 ust. 2 u.d.). Wydanie zarządzenia zastępczego przez wojewodę wymagało opinii IPN potwierdzającej niezgodność nazwy obowiązującej w dniu wejścia w życie ustawy dekomunizacyjnej z treścią tej ustawy (art. 6 ust. 3 u.d.).

W wyroku NSA¹² z 9 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 744/19, podniesiono, że przepisy ustawy dekomunizacyjnej — dające organowi nadzorcemu kompetencję do wydania zarządzenia zastępczego w przedmiocie zmiany nazwy ulic (dróg, placów) — stanowią regulację o charakterze wyjątkowym, gdyż ograniczają ustawowe uprawnienia samorządu gminnego w zakresie ustalania i zmian nazw ulic. W tym aspekcie NSA aprobował ukształtowane w piśmiennictwie i w orzecznictwie sądów administracyjnych stanowisko, według którego nadanie bądź zmiana nazwy ulicy (drogi, placu) w drodze zarządzenia zastępczego stanowi wyjątek od zasady samodzielnego rozstrzygnięcia określonych spraw przez jednostki samo-

dania wojewody. Oczekiwanie na opinię wstrzymuje bieg terminu na stwierdzenie nieważności aktu (art. 2 ust. 3 u.d.).

⁸ I w tym przypadku, według wymogu ustawy, opinia jest przedstawiana w terminie miesiąca, a w sprawie szczególnie skomplikowanej — nie później niż w terminie dwóch miesięcy, od dnia doręczenia żądania wojewody. Także i w tym wypadku oczekiwanie na opinię wstrzymuje bieg terminu na stwierdzenie nieważności aktu (art. 5c w związku z art. 2 ust. 3 u.d.).

⁹ Albo: właściwy organ związku jednostek samorządu terytorialnego bądź związku metropolitalnego.

¹⁰ Albo: właściwy organ związku jednostek samorządu terytorialnego bądź związku metropolitalnego.

¹¹ W terminie trzech miesięcy od dnia, w którym upłynął termin do dokonania stosownej zmiany przez właściwy organ jednostki samorządu terytorialnego albo związku jednostek samorządu terytorialnego bądź związku metropolitalnego.

¹² Wszystkie cytowane w artykule wyroki są opublikowane w Systemie Legalis, C.H.Beck.

rządu terytorialnego, co oznacza w konsekwencji, że przepisy ustawy dekomunizacyjnej — przyznające w tym zakresie wskazane uprawnienia wojewodom — podlegają ścisłej wykładni¹³.

I. Problem badawczy

Analiza praktyki stosowania przepisów ustawy dekomunizacyjnej po kilku latach ich obowiązywania wskazuje na istotny problem prawny, ujawniający się z całą mocą zwłaszcza w świetle najnowszego orzecznictwa Naczelnego Sądu Administracyjnego. Wyrazić go można w pytaniu, jaki ostatecznie jest zakres obowiązków wojewodów w odniesieniu do badania stanu faktycznego w ramach postępowań dekomunizacyjnych — przede wszystkim wobec opinii sporządzanych na użytek tych postępowań przez IPN. Odpowiedź na to pytanie zależy w dużym stopniu od sposobu postrzegania charakteru i mocy wspomnianych opinii IPN. W szczególności ewentualne zakwestionowanie związania nimi wojewodów otwiera szerokie pole do argumentowania, że to na wojewodach ciąży ostatecznie obowiązek badania materii objętej opiniami przedstawianymi przez IPN — i dokonywania rozstrzygnięć historyczno-prawnych w odniesieniu do analizowanych stanów faktycznych.

Wobec tej konstatacji warto odnotować, że w komentarzu do ustawy dekomunizacyjnej autorstwa Marty Makowskiej i Marcina Makowskiego¹⁴ wyrażono pogląd, że opinia Instytutu Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu nie ma charakteru wiążącego. Autorzy wskazali, iż w doktrynie prawa administracyjnego podkreśla się, że opinia jest niewiążącym poglądem w kwestii zasadności i prawidłowości przewidzianych w projekcie rozwiązań określonego organu, dysponującego odpowiednią wiedzą fachową i doświadczeniem¹⁵.

W praktyce orzeczniczej sądów administracyjnych odnaleźć można jednak przykład także zasadniczo odmiennego stanowiska co do sposobu postrzegania opinii Instytutu Pamięci Narodowej w tak zwanych postępowaniach dekomunizacyjnych. Krótco po wejściu w życie ustawy dekomunizacyjnej takie odmienne stanowisko wyraził Wojewódzki Sąd Administracyjny z siedzibą w Gliwicach. W wyroku z 16 października 2017 roku, sygn. akt IV SA/GI 781/17, wywiódł mianowicie, że:

¹³ NSA wskazał w tym kontekście na monografię K. Borówka, *Zarządzenia zastępcze wojewody*, Warszawa 2018, s. 213–215 i powołane tam orzeczenia WSA.

¹⁴ M. Makowska, M. Makowski, *Zakaz propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz pomniki*. Komentarz, LEX, Wolters Kluwer.

¹⁵ M. Makowska oraz M. Makowski wskazali w tym kontekście na R. Lewicka, *Kontrola prawotwórstwa administracji o charakterze powszechnie obowiązującym*, Warszawa 2008, s. 99.

opinia IPN nie ma charakteru zwykłego zajęcia stanowiska w sprawie, lecz jest to akt potwierdzający niezgodność wprowadzonej uchwałą nazwy z art. 1 ustawy. Potwierdzenie to pochodzi od instytucji, która na mocy ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu [...] jest powołana do szerokiej działalności w zakresie obejmującym wiedzę historyczną, dotyczącą okresu od 8 listopada 1917 r. do 31 lipca 1990 r. [...]. W tych ramach prowadzi badania naukowe nad porozbiorową i najnowszą historią Polski oraz gromadzi i opracowuje dokumenty pochodzące z tego okresu. Z tego powodu potwierdzenie wyrażone w opinii IPN, mającej umocowanie w art. 2 ust. 1 ustawy, ma charakter oświadczenia wiedzy kompetentnej instytucji i jest wiążące dla organu nadzoru, w tym sensie, że brak takiego potwierdzenia okoliczności, o których mowa w art. 1 ustawy, wyklucza stwierdzenie nieważności uchwały, czy innego aktu, wydanego na podstawie omawianej ustawy. Natomiast opinia potwierdzająca niezgodność danej nazwy z art. 1 ustawy jest w istocie zbieżna ze stanowiskiem organu nadzoru, który [...] występuje o zaopiniowanie tylko wówczas, gdy sam dopatruje się przesłanek określonych w art. 1 ustawy. Tym niemniej, także w tym przypadku opinia jest wiążąca i nie może być przez organ nadzoru podważona, co zresztą byłoby z podanych powyżej przyczyn nieracjonalne.

Naczelny Sąd Administracyjny — już na gruncie wyroków pochodzących z roku 2018 — aktywnie budował jednak linię orzeczniczą wyraźnie odmienną od zacytowanego stanowiska. W wyroku z 17 kwietnia 2018 roku, sygn. akt II OSK 658/18, wywiódł na przykład, że: „Nadanie opinii Instytutu Pamięci Narodowej charakteru wiążącego pozostawałoby w sprzeczności z regulacjami dotyczącymi nadzoru nad jednostkami samorządu terytorialnego, gdyż faktycznym organem nadzoru byłby wtedy Instytut Pamięci Narodowej, a nie wojewoda”. Podobnie w wyroku z 7 grudnia 2018 roku, sygn. akt II OSK 2427/18, argumentował, iż:

Przyjęcie w drodze wykładni, że opinia IPN jest wiążąca dla wojewody prowadziłoby do tego, że to IPN byłby w istocie organem nadzoru nad działalnością samorządu, gdyż wojewoda, związany opinią tego podmiotu, nie posiadałby żadnych istotnych kompetencji w zakresie nadzoru.

Podniósł przy tym, że w systemie prawa administracyjnego, w przypadku współdziałania organów administracji, opinia jest uważana za współdziałanie o najsłabszym stopniu związania. Taki sposób rozumienia terminu „opinia” w języku prawniczym — w kontekście współdziałania różnych podmiotów — zdaniem Naczelnego Sądu Administracyjnego:

musiał być uwzględniony przez ustawodawcę, co oznacza, że stanowiąc w art. 6 ust. 3 ustawy o zakazie propagowania komunizmu, że wydanie zarządzenia zastępczego wymaga opinii IPN, a nie, że np. wydanie takiego zarządzenia wymaga uzgodnienia z IPN, ustawodawca dał wyraz temu, iż stanowisko IPN co do tego, że nazwa nie jest zgodna z art. 1 ustawy o zakazie propagowania komunizmu nie jest dla organu nadzoru wiążące.

Naczelny Sąd Administracyjny stwierdzał przy tym, że z faktu, iż sporządzenie opinii ustawodawca powierzył podmiotowi wyspecjalizowanemu między innymi w zakresie prowadzenia badań naukowych nad porozbiorową i najnowszą historią Polski, wynika, że „pełni ona nie tyle funkcję dowodu z opinii biegłego, co stanowiska wyspecjalizowanego podmiotu w przedmiocie rozstrzygnięcia podejmowanego przez organ nadzoru”. W związku z tym, że nie wiąże ona organu

nadzoru co do rozstrzygnięcia, organ nadzoru „jest zobowiązany przy podejmowaniu rozstrzygnięcia odnieść się do tej opinii przez wyjaśnienie, czy podziela jej wnioski” — „organ nadzoru jest zobowiązany opinię IPN ocenić pod kątem tego, czy przekonująco wykazano w niej, że poddawana analizie nazwa jest zgodna z art. 1 ustawy o zakazie propagowania komunizmu”.

Warto nadmienić, że powołane orzeczenie wydane zostało po rozpoznaniu skargi kasacyjnej Wojewody Mazowieckiego, wniesionej po wyroku Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 29 maja 2018 roku, sygn. akt II SA/Wa 2089/17. WSA uwzględnił skargę miasta stołecznego Warszawy i uchylił zarządzenie zastępcze Wojewody Mazowieckiego z 9 listopada 2017 roku — podjęte na podstawie art. 6 ust. 2 i 3 ustawy dekomunizacyjnej — „w przedmiocie zmiany nazwy ulicy położonej w m.st. Warszawa z Mieczysława Fersta na Ks. Władysława Gurgacza”. Wojewoda Mazowiecki w powołanej skardze kasacyjnej — w zakresie podstaw kasacyjnych dotyczących naruszenia prawa materialnego — zarzucił:

— naruszenie art. 6 ust. 2 i 3 ustawy dekomunizacyjnej w zw. z art. 8 ust. 1 i art. 1 ustawy z dnia 18 grudnia 1998 roku o Instytucie Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu¹⁶, przez uznanie, że: a) opinia Instytutu Pamięci Narodowej nie wiąże organu nadzoru — i w związku z tym tenże organ nadzoru powinien samodzielnie wykazać, że zachodzą przesłanki do zmiany nazwy ulicy, b) organ nadzoru jest zobowiązany dokonać oceny nazwy ulicy w kontekście art. 1 ust. 1 ustawy o zakazie propagowania ustroju totalitarnego; Wojewoda Mazowiecki podniósł, że wykazanie istnienia przesłanek zmiany nazwy ulicy jest uprawnieniem Instytutu Pamięci Narodowej i brakuje podstaw prawnych, aby tę kompetencję przenosić na inny organ; jedynym obowiązkiem wojewody jest dokonanie zmiany nazwy ulicy, którą Instytut Pamięci Narodowej uznał za niezgodną z art. 1 ust. 1 ustawy dekomunizacyjnej;

— naruszenie art. 6 ust. 3 ustawy dekomunizacyjnej przez uznanie, że: a) opinia Instytutu Pamięci Narodowej nie jest wiążąca, b) opinia Instytutu Pamięci Narodowej jest swego rodzaju opinią biegłego i w związku z tym powinna odpowiadać wymogom dokumentu sporządzanego przez biegłego; Wojewoda Mazowiecki wywiódł, że opinia Instytutu Pamięci Narodowej wiąże organ nadzoru oraz sąd administracyjny — nie jest opinią biegłego, lecz opinią innego organu administracji.

Naczelny Sąd Administracyjny, w wyroku wydanym po rozpoznaniu przytoczonej skargi kasacyjnej, stwierdził jednak, że

nie można podzielić poglądu skarżącego kasacyjnie, według którego organ ten nie jest zobowiązany ani do samodzielnego wykazania, że zachodzą przesłanki do zmiany nazwy ulicy, ani do dokonania oceny historycznej nazwy ulicy w kontekście art. 1 ust. 1 ustawy o zakazie propagowania komunizmu.

¹⁶ Dz.U. Nr 155 poz. 1016, tekst jedn. z dnia 24 listopada 2022 r., Dz.U. z 2023 r. poz. 102 (dalej: ustawa o IPN).

Według stanowiska Naczelnego Sądu Administracyjnego:

organ nadzoru powinien, uwzględniając opinię IPN zawierającą przedstawienie faktów historycznych dotyczących opiniowanej nazwy i wyjaśnienie, dlaczego nazwa ta symbolizuje komunizm lub wspomniany w ustawie o zakazie propagowania komunizmu system władzy, samodzielnie ocenić, czy nazwa ta jest niezgodna z art. 1 powołanej ustawy.

W naszkicowanej perspektywie, ujawniającej między innymi skłonność Naczelnego Sądu Administracyjnego do nakładania na wojewodów obowiązku dokonywania samodzielnych ocen i rozstrzygnięć w zakresie materii objętej opiniami IPN, szczególnie ważnym wyzwaniem badawczym staje się analiza najnowszego orzecznictwa NSA, odnoszącego się do zdefiniowanego tu problemu. Dalsza część niniejszej publikacji jest odpowiedzią na wskazane wyzwanie. Traktuje o zadaniach wojewodów w postępowaniach uwalniających przestrzeń publiczną od symboli komunizmu w świetle najnowszego orzecznictwa Naczelnego Sądu Administracyjnego, które zawsze wywiera bardzo znaczący wpływ na kształt całej praktyki stosowania prawa.

II. Problem stanowiący przedmiot publikacji w perspektywie temporalnej

Z treści przepisów przytoczonych w ramach uwag wprowadzających — w szczególności z brzmienia art. 6 ustawy dekomunizacyjnej — wynika, że ustawa ta wyznaczyła konkretne ramy czasowe realizacji wynikających z niej obowiązków. Problem stanowiący przedmiot publikacji zaznaczył się dotychczas ze szczególną siłą właśnie w związku z praktyką stosowania art. 6 ustawy. Ze względu na wpływ czasu prospektywnie może się aktualizować w analogicznym kształcie przede wszystkim w postępowaniach prowadzonych na podstawie pozostałych przepisów zreferowanych w ramach uwag wprowadzających.

III. Warunki metodologicznej poprawności opinii IPN w świetle orzecznictwa NSA

Analiza najnowszych orzeczeń Naczelnego Sądu Administracyjnego ujawnia, że konsekwentnie było tam prezentowane stanowisko¹⁷, według którego opi-

¹⁷ Wyroki NSA: z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 2956/18; z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3166/18; z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3228/18; z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3253/18; z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3391/18; z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3413/18; z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3424/18; z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3455/18; z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3527/18; z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3565/18; z 26 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3759/18; z 3 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2680/18; z 10 kwietnia

nie Instytutu Pamięci Narodowej, sporządzane na podstawie przepisów ustawy dekomunizacyjnej, nie są wiążące — w szczególności: nie wiążą wojewodów. W przedstawionym stanowisku NSA akcentował, że opinie te podlegają weryfikacji. Sformułował warunki — i tym samym kryteria ocen — ich metodologicznej poprawności. Wskazał w szczególności, że:

— opinia IPN nie ma wiążącego charakteru. Podlega ona, jak każda opinia, ocenie. Musi ona być metodologicznie poprawna, zawierać wykaz źródeł, w oparciu o które dane fakty lub wydarzenia zostały ustalone, zawierać wyjaśnienie opisanych faktów lub wydarzeń oraz przekonywujące uzasadnienie. Taka opinia winna być także weryfikowalna, a więc umożliwić prześledzenia toku wywodu (myśli) w niej zawartego. Tym samym opinia IPN wskazująca, że formacja [...] stanowi symbol komunizmu, musi przede wszystkim zawierać analizę faktów lub wydarzeń, z których wynika owo symbolizowanie¹⁸;

— opinia musi być uzasadniona. Brak uzasadnienia wykluczałby lub co najmniej istotnie utrudniałby odniesienie się do wniosków opinii; [...] w sprawach skomplikowanych uzasadnienie powinno być odpowiednio pogłębione, zaś w sprawach prostych czy wręcz oczywistych może się ono ograniczać do stwierdzenia, że z obiektywnych faktów historycznych, niekiedy będących faktami notoryjnymi, wynika w sposób oczywisty, że określona nazwa podpada pod art. 1 ustawy o zakazie propagowania komunizmu, gdyż upamiętnia osobę, organizację, wydarzenie lub datę symbolizującą komunizm lub inny ustrój totalitarny (art. 1 ust. 1) albo odwołuje się do osoby, organizacji, wydarzenia lub daty symbolizującej represyjny, autorytarny i niesuwerenny system władzy w Polsce w latach 1944–1989 (art. 1 ust. 2)¹⁹.

IV. Obowiązki wojewodów w zakresie procedowania z opiniami IPN na podstawie ustawy dekomunizacyjnej — według stanowiska NSA

Wraz z definiowaniem warunków metodologicznej poprawności opinii IPN, na poziomie bardziej ogólnym, Naczelny Sąd Administracyjny eksponował kilka zasad proceduralnych, warunkujących rzetelność prowadzonych postępowań. Trudno zanegować, czy choćby podważyć, trafność i zasadność wywodów NSA w takim zakresie, w jakim akcentują one w szczególności, że:

2019 r., sygn. akt II OSK 2925/18; z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2926/18; z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3824/18.

¹⁸ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3391/18. Zob. także wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 2956/18; wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3166/18; wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3254/18; wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3565/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2926/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3824/18.

¹⁹ Wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2926/18; podobnie wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3824/18.

— Niewątpliwie w postępowaniu prowadzącym do wydania zarządzenia zastępczego organ nadzoru ma obowiązek dochować standardów rzetelnej procedury, a więc takiej, która gwarantuje wszechstronne zbadanie okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy, w tym wysłuchanie strony zainteresowanej. Aby nie zostały przekroczone granice dowolności, organ nadzoru powinien ocenić zebrany materiał dowodowy, kierując się zasadą prawdy obiektywnej. Wymóg działania zgodnego z prawem, w połączeniu z zasadą zaufania obywateli do państwa, stwarza po stronie organów władzy publicznej obowiązek uzasadniania podejmowanych rozstrzygnięć w sposób pozwalający na ich merytoryczną weryfikację przez sąd. To organ powinien zebrać materiał dowodowy i dokonać ustaleń faktycznych niezbędnych do merytorycznego załatwienia sprawy, tak aby podjęte rozstrzygnięcie nie nosiło cech arbitralności. Sąd zaś, kontrolując zaskarżony akt nadzoru, nie dokonuje własnych ustaleń w zakresie stanu faktycznego sprawy, lecz ocenia rzetelność i wszechstronność czynności dowodowych organu administracji publicznej oraz zgodność podjętego rozstrzygnięcia z prawem materialnym²⁰;

— samodzielność organu w zakresie oceny, czy zachodzą przesłanki do zmiany nazwy ulicy, nie oznacza, że ustalenia przedstawione w uzasadnieniu zarządzenia zastępczego mogą być oparte na bliżej nieokreślonym materiale dowodowym, pochodzącym spoza akt sprawy. Istotne z punktu widzenia prawa materialnego informacje, niezależnie od formy utrwalenia (papierowa, elektroniczna), powinny zostać przez organ nadzoru skonkretyzowane pod względem przedmiotowym (źródło) i podmiotowym (autor) oraz włączone do akt postępowania nadzorczego. Taki materiał dowodowy może być, obok uzyskanej opinii IPN, podstawą do wydania zarządzenia zastępczego lub uznania, że nie zachodzą przesłanki do zmiany nazwy ulicy albo przyjęcia, że zachodzi potrzeba uzupełnienia dowodu z opinii IPN²¹.

Naczelny Sąd Administracyjny budował także katalog obowiązków wojewodów w odniesieniu do sposobu prowadzenia postępowań implikowanych zakazem propagowania ustroju totalitarnego, w tym zwłaszcza: w odniesieniu do sposobu traktowania opinii IPN. Zapatrywania wyrażane w tym zakresie, w moim przekonaniu, nie mogą być uznane za wolne od kontrowersji²² — zwłaszcza jeżeli zważyć, że odnosząc się już bezpośrednio do opinii IPN, NSA wywodził w szczególności:

— Organ nadzoru jest zobowiązany opinię IPN ocenić pod kątem tego, czy przekonująco wykazano w niej, że poddawana analizie nazwa jest zgodna z art. 1 ustawy o zakazie propagowania komunizmu²³;

— W ocenie NSA organ nadzoru powinien, uwzględniając opinię IPN zawierającą przedstawienie faktów historycznych dotyczących opiniowanej nazwy i wyjaśnienie, dlaczego nazwa

²⁰ Wyrok NSA, z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 2956/18; zob. także wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3455/18; wyrok NSA z 26 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3759/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2925/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3824/18; wyrok NSA z 9 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 744/19.

²¹ Wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2925/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3824/18.

²² Z powodów wskazanych w dalszej części publikacji zob. w szczególności uwagi zawarte w pkt VI.

²³ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3527/18. Zob. także wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3565/18; wyrok NSA z 3 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3754/18; wyrok NSA z 3 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3079/18.

ta symbolizuje komunizm lub wspomniany w ustawie o zakazie propagowania komunizmu system władzy, samodzielnie ocenić, czy nazwa ta jest niezgodna z art. 1 [...] ustawy²⁴;

— braki merytoryczne opinii powinny być dostrzeżone przez organ nadzoru, którego obowiązkiem było podjęcie czynności w celu zgromadzenia materiału dowodowego niezbędnego do rozstrzygnięcia sprawy, w tym zażądanie uzupełnienia opinii przez Instytut²⁵;

— Jak trafnie wskazał Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z 7 grudnia 2018 r. II OSK 2656/18, organ nadzoru powinien poddać opinię IPN weryfikacji, nie wkraczając w merytoryczną zasadność opinii w zakresie, w jakim opinia przedstawia oceny oparte o wiadomości specjalne. Organ nadzoru bada zatem kompletność opinii, jej poprawność metodologiczną i to, czy ocena końcowa jest logicznym następstwem zebranego materiału faktograficznego. W konkluzji NSA zaznaczył, że to wojewoda jest organem uprawnionym do załatwienia sprawy w znaczeniu materialnoprawnym, a rolą IPN jest wydanie opinii, której wymogi zostały określone w przepisie art. 6 ust. 3 ustawy dekomunizacyjnej²⁶;

— w związku z tym, że [opinia IPN — dop. J.W.] nie wiąże organu nadzoru co do rozstrzygnięcia, organ nadzoru jest zobowiązany przy podejmowaniu rozstrzygnięcia odnieść się do tej opinii przez wyjaśnienie, czy podziela jej wnioski. Inaczej mówiąc, organ nadzoru jest zobowiązany opinię IPN ocenić pod kątem tego, czy przekonująco wykazano w niej, że poddawana analizie nazwa jest zgodna z art. 1 ustawy o zakazie propagowania komunizmu²⁷;

— W art. 1 ust. 1 ustawodawca posłużył się [...] nieostrym określeniem „symbolizuje”, które wymaga wyjaśnienia w opinii, a następnie w uzasadnieniu zarządzenia zastępczego, dlaczego określona nazwa symbolizuje komunizm lub inny ustrój totalitarny, albo dlaczego określona osoba, organizacja, wydarzenie lub data symbolizuje represyjny, autorytarny i niesuwerenny system władzy w Polsce w latach 1944–1989. Nie jest przy tym wystarczające wskazanie jedynie na pewne fakty historyczne, jak np. przynależność do określonych organizacji²⁸;

— organ jest zobowiązany przy podejmowaniu rozstrzygnięcia odnieść się do [...] opinii przez wyjaśnienie, czy podziela jej wnioski. Innymi słowy, organ nadzoru jest zobowiązany opinię IPN ocenić pod kątem tego, czy przekonująco wykazano w niej, że poddawana analizie nazwa jest zgodna z art. 1 [...] ²⁹;

— to na wojewodzie jako organie nadzoru mającym kompetencję do wydania zarządzenia zastępczego spoczywa obowiązek poczynienia ustaleń faktycznych w zakresie niezbędnym do zastosowania przepisu prawa materialnego, stanowiącego podstawę merytorycznego rozstrzygnięcia danej sprawy³⁰;

— Rzeczą organu nadzoru jest [...] weryfikowanie opinii pod kątem rzetelności i kompletności przedstawionych w niej ustaleń faktycznych i wniosków. Jeżeli w myśl art. 6 ust. 3 ustawy opinia IPN ma potwierdzać niezgodność nazwy z art. 1 ustawy dekomunizacyjnej, to powinna

²⁴ Wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2925/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2926/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3824/18.

²⁵ Wyrok NSA z 9 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 744/19.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., II OSK 2926/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3824/18.

²⁸ Wyrok NSA z 29 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 389/19.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Wyrok NSA z 9 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 744/19.

zawierać wyczerpującą analizę co do wszystkich przesłanek warunkujących ocenę w tym przedmiocie, tak aby wynikało z niej w sposób przekonujący i jednoznaczny, czy konkretna nazwa ulicy (drogi, placu) upamiętnia osobę, organizację, wydarzenie lub datę symbolizującą i propagującą komunizm lub inny ustrój totalitarny³¹;

— wydanie zaskarżonego wyroku w oparciu o stwierdzenie, że Wojewoda Mazowiecki oparł się na stosownej opinii IPN, było niewystarczające, w sytuacji gdy ani z zaskarżonego zarządzenia zastępczego, ani z opinii IPN nie wynika, aby Józef Szymański był symbolem lub propagatorem komunizmu — poza takim stwierdzeniem samym w sobie³².

Warto zaznaczyć, że analiza orzecznictwa Naczelnego Sądu Administracyjnego wskazuje, iż między NSA a wojewodami ujawniła się wyraźna i zasadnicza rozbieżność zapatrywań co do zakresu obowiązków wojewodów w toku postępowań opartych na przepisach ustawy dekomunizacyjnej. Przedstawione stwierdzenie dokumentować mogą w szczególności następujące cytaty z wyroków NSA:

— Skoro opinia IPN nie wiąże organu nadzoru, to nie można podzielić poglądu skarżącego kasacyjnie, według którego organ ten nie jest zobowiązany ani do samodzielnego wykazania, że zachodzą przesłanki do zmiany nazwy ulicy, ani do dokonania oceny historycznej nazwy ulicy w kontekście art. 1 ust. 1 ustawy dekomunizacyjnej³³;

— Z zarządzenia zastępczego nie wynika, aby Wojewoda dokonał wymaganej weryfikacji opinii IPN, a wręcz przeciwnie, zawarty w jego uzasadnieniu wywód wskazuje na automatyczne przyjęcie konkluzji z opinii co do niezgodności nazwy ulicy z art. 1 ust. 1 ustawy dekomunizacyjnej. W rezultacie występujące w zarządzeniu zastępczym braki w zakresie analizy prawnej skutkować musiały uznaniem, że nie zostały wykazane przez Wojewodę przesłanki do zastosowania w sprawie przepisu art. 6 ust. 2 ustawy dekomunizacyjnej. Niewątpliwie niewyjaśnienie wszystkich istotnych w sprawie okoliczności faktycznych i prawnych ma związek z niewłaściwym założeniem organu nadzoru co do reguł proceduralnych mających zastosowanie w przedmiotowej sprawie. Potwierdzeniem tego jest treść skargi kasacyjnej, w której zaprezentowano pogląd, że wydana w sprawie opinia IPN była wiążąca dla organu nadzoru, mianowicie wydanie opinii konkretyzowało obowiązek podjęcia zarządzenia zastępczego w trybie art. 6 ust. 2 ustawy dekomunizacyjnej. Z przyczyn wyżej omówionych nie można było zgodzić się ze stanowiskiem wyrażonym w skardze kasacyjnej, że w rozpoznawanej sprawie „działania tak organu, jak i sądu administracyjnego sprowadzają się jedynie do ustalenia, czy opinia została wydana, kiedy doszło do wydania opinii oraz jaka jest treść opinii w kontekście niezgodności nazwy ulicy z art. 1 ustawy dekomunizacyjnej”³⁴.

Z cytowanych orzeczeń wynika, że NSA jednoznacznie dopuszczał możliwość rozstrzygania o niezgodności stanu faktycznego z ustawą dekomunizacyjną w sposób autonomiczny wobec opinii IPN. W innych wyrokach przedstawiał także kryteria, które miałyby być podstawą takich rozstrzygnięć. Jak już jednak zaznaczyłem, analiza praktyki stosowania prawa wskazuje, że wojewodowie — po

³¹ *Ibidem*.

³² Wyrok NSA z 3 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3079/18.

³³ Wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2925/18; zob. także wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2926/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., II OSK 3824/18; oraz wyrok NSA z 7 grudnia 2018 r., sygn. akt II OSK 2427/18.

³⁴ Wyrok NSA z 9 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 744/19.

pierwsze — nie dopatrywali się podstaw prawnych do dokonywania we wskazanym zakresie rozstrzygnięć w pełni samodzielnych i niezależnych wobec ustaleń wynikających z opinii IPN. Po drugie, nawet gdyby — mimo wszystko — byli skłonni ich dokonywać, wynieść mogli ograniczony tylko pożytek z analizy wspomnianego dorobku orzeczniczego NSA, gdyż objęte nim wywody czasami są niekonsekwentne, a nawet wewnętrznie sprzeczne. Przedstawione stwierdzenie dokumentować może na przykład następujące zestawienie cytatów z wyroków NSA:

— Według art. 1 ust. 1 [...] ustawy, nazwy ulic nie mogą upamiętniać osób symbolizujących komunizm lub inny ustrój totalitarny, art. 1 ust. 2 [...] ustawy stanowi, że za propagujące komunizm uważa się także nazwy odwołujące się do osób symbolizujących represyjny, autorytarny i niesuwerenny system władzy w Polsce w latach 1944–1989. Ustalenie spełnienia tej przesłanki nie jest uzależnione od odbioru publicznego określonej nazwy³⁵;

— Za upamiętniające wydarzenia symbolizujące komunizm uznać należy takie nazwy, które są rozpoznawalne dla członków wspólnoty gminnej i których znaczenie jako symbolu komunizmu jest oczywiste;

[...] stanowisko Sądu I instancji sprowadzające się do uznania, że o naruszeniu art. 1 [...] można mówić wówczas, gdy znaczenie określonych symboli jest czytelne i jednoznaczne dla opinii społecznej, Naczelny Sąd Administracyjny uznaje za poprawne, przychylając się zarazem do przyjętego w zaskarżonym wyroku w tym zakresie stanowiska, iż dopóki wydarzenie lub data nie stanowi powszechnie rozpoznawanego symbolu komunizmu, dopóty ingerencja organu nadzoru w sferę chronionej konstytucyjnie samodzielności gminy przez organ nadzoru jest nieuprawniona³⁶;

— Zasadnie argumentuje Wojewoda [...], że świadomość społeczna (na kanwie przedmiotowej ustawy historyczna) nie jest jednakowa, tak jak jednakowe, w relacji do wydarzeń historycznych, nie jest społeczeństwo, którego emanacją jest owa świadomość. Niejasne jest [...] przez kogo, jaką metodą ta świadomość historyczna miałaby być mierzalna, i w jakim wymiarze wystarczyłoby to do uznania, że konkretna osoba stanowi symbol ustroju totalitarnego. Zatem zarówno tzw. świadomość historyczna, jak i potencjalne desygnaty i metody jej ewaluacji ze swej istoty uznać należy za nieprzydatne do stwierdzenia, że dana postać ma na tyle silne konotacje z systemem totalitarnym, że stanowi jego symbol. Ów dowód — jako nieadekwatny — nie powinien być zatem uznawany za jednoznacznie przesądzający, że dana postać symbolizuje bądź nie ten ustrój. Należy również zauważyć, że czym innym jest odwołanie się wyłącznie do świadomości pokolenia współczesnego [...]³⁷, a czym innym do rozumienia tożsamy faktów przez osoby żyjące współcześnie. Na skutek zmiany pokoleniowej świadomość jakichkolwiek związków tej postaci z uprzednio panującym ustrojem zatarła się i obecnie postać ta nie jest kojarzona w tym znaczeniu. Te fakty z życia [...]³⁸ pozostają bowiem co do zasady jedynie w materiałach archiwalnych IPN, zaś jego spuścizna literacka jest — poprzez łatwość dostępu do jej treści — spopularyzowana także współcześnie³⁹;

³⁵ Wyrok NSA z 2 lipca 2019 r., sygn. akt II OSK 1517/19.

³⁶ Wyrok NSA z 29 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 364/19.

³⁷ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

³⁸ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

³⁹ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3455/18.

— Nazwa danej ulicy symbolizuje ustrój totalitarny, jeżeli jej oznaczenie jednoznacznie jest kojarzone z danym ustrojem, jest powszechnie rozpoznawalne i na tyle wyodrębnione, że samodzielnie występująca taka nazwa identyfikuje się z daną ideologią. Tylko wówczas można stwierdzić, że nazwa takiej ulicy symbolizuje ustrój totalitarny⁴⁰;

— Zdaniem składu orzekającego trafnie przyjęto w szeregu orzeczeń, że aby daną osobę, organizację, wydarzenie lub datę uznać za symbolizujące określony system polityczny, musi zostać wykazane w sposób niewątpliwy, że ich symboliczny charakter znajduje odzwierciedlenie w odbiorze społecznym w ten sposób, że jednoznacznie kojarzą się społeczeństwu z tym systemem. W rezultacie o propagowaniu komunizmu lub innego ustroju totalitarnego w rozumieniu art. 1 ust. 1 i 2 oraz art. 6 ust. 1 ustawy można mówić wyłącznie wówczas, gdy w odniesieniu do konkretnego „symbolu” można jednoznacznie stwierdzić, że stanowi „znak” danej idei czy systemu. Nie symbolizują natomiast komunizmu osoby lub grupy osób, które pozostawały w różny sposób związane z tym systemem przez działania własne lub będąc wykorzystywane przez ówczesną władzę, lecz nie są współcześnie rozpoznawalne w powyższym kontekście w kręgach społecznych szerszych niż znawcy historii. O przypadkach naruszenia art. 1 ustawy dekomunizacyjnej można zatem mówić wyłącznie wtedy, gdy znaczenie określonych symboli jest czytelne i jasne dla opinii publicznej, a więc np. konkretni patroni ulic kojarzą się jednoznacznie z komunizmem, a przez to nazwy takich ulic służą zakazanemu propagowaniu systemów totalitarnych⁴¹.

V. Krytyczna ocena wyrażana przez NSA w odniesieniu do niektórych opinii IPN, sporządzanych na podstawie ustawy dekomunizacyjnej

W moim przekonaniu, bez dużego ryzyka błędu, można wysunąć przypuszczenie, że nie bez znaczenia dla zrekonstruowanych tu stanowisk NSA dotyczących opinii IPN pozostaje ujawniająca się — przynajmniej czasami — niska ocena zawartości merytorycznej niektórych z nich. Nie wydaje się, by na poziomie analiz jurystycznych argumenty oparte na ocenach ich rzeczywistego poziomu merytorycznego mogły mieć zasadnicze znaczenie — kształt odtwarzanych w praktyce konstrukcji normatywnych nie może bowiem zmieniać się w zależności, na przykład, od oceny stopnia rzetelności podmiotu realizującego w praktyce stosowania prawa obowiązki nałożone na niego przez ustawę. Nie jest też jednak tak, że podniesiony problem merytoryczności opinii IPN może zostać pozostawiony zupełnie poza polem widzenia, że może być on postrzegany jako całkowicie obojętny w kontekście tutaj prowadzonych analiz. Z tego też powodu warto zauważyć, że w ostatnim czasie Naczelny Sąd Apelacyjny konstatawał między innymi:

— Wbrew ocenie Wojewody opinia IPN [...] nie mogła być miarodajna dla rozstrzygnięcia sprawy w sytuacji, gdy według innej, wcześniejszej opinii Dyrektora Oddziału IPN [...] nie zachodziła potrzeba zmiany nazwy przedmiotowej ulicy w trybie ustawy dekomunizacyjnej.

⁴⁰ Wyrok NSA z 3 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3754/18.

⁴¹ Wyrok NSA z 9 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 744/19.

Ponadto należy zauważyć, że opinia IPN, uzyskana w postępowaniu nadzorczym, nie zawiera wystarczającej analizy historycznej z odniesieniem do doktrynalnego, czy ideologicznego pojęcia „komunizmu” jako ustroju „totalitarnego”, którego propagowanie jest zakazane. Opinia w sposób uproszczony charakteryzuje zjawisko i istotę [...]⁴² w Polsce Ludowej, bez pogłębionej analizy kwalifikującej opisane zjawisko pod kątem identyfikacji [...]⁴³, jako „symbolu komunizmu”⁴⁴;

— W przedmiotowej sprawie opinia IPN [...] jest wewnętrznie sprzeczna⁴⁵;

— Opinia w sposób ambiwalentny charakteryzuje genezę [...]⁴⁶. Nie daje jednoznacznej odpowiedzi pod kątem identyfikacji, czy [...]⁴⁷ można uznać za „symbol komunizmu”⁴⁸;

— załączona do akt sprawy opinia IPN składa się z pięciu zdań, przy czym istoty dotyczy tylko jedno (trzecie) zdanie [...]. Dwa pierwsze zdania mają charakter sprawozdawczy, a dwa końcowe nieistotne zwroty i stwierdzenia;

[...] opinia [...] nie odnosi się konkretnej nazwy ulicy [...]⁴⁹, ale do zbiorczego zestawienia 47 nazw ulic m.st. Warszawy, zawierającego nazwy ulic dotychczasowe i proponowane. Opinia ta nie zawiera żadnych informacji faktograficznych, ani też żadnej oceny tych faktów w kontekście spełnienia ustawowej przesłanki symbolizowania komunizmu albo represyjnego, autorytarnego i niesuwerennego systemu władzy w Polsce w latach 1944–1989⁵⁰;

— Przedstawiona w sprawie opinia Instytutu nie wskazuje na żadne fakty historyczne, które dawałyby podstawę do oceny, że nazwa ulicy [...]⁵¹ jest nazwą związaną z propagowaniem komunizmu⁵²;

— Opinia [...] nie zawiera żadnych informacji faktograficznych, ani też, co ważniejsze, żadnej oceny tych faktów w kontekście spełnienia ustawowej przesłanki symbolizowania komunizmu albo represyjnego, autorytarnego i niesuwerennego systemu władzy w Polsce w latach 1944–1989⁵³;

— opinia IPN [...] zawierała tylko ogólne stwierdzenie, że wymienione w zbiorczym wykazie nazw ulic — jako odnoszące się do osób, organizacji, wydarzeń lub dat symbolizujących komunizm — są w ocenie Instytutu niezgodne z art. 1 ust. 1 ustawy dekomunizacyjnej; [...]

⁴² Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

⁴³ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

⁴⁴ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 2956/18.

⁴⁵ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3565/18.

⁴⁶ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

⁴⁷ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

⁴⁸ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3565/18.

⁴⁹ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

⁵⁰ Wyrok NSA z 3 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2680/18.

⁵¹ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

⁵² Wyrok NSA z 3 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2680/18.

⁵³ Wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3824/18.

opinia IPN uzyskana w postępowaniu nadzorczym nie zawiera żadnej analizy historycznej z odniesieniem do doktrynalnego, czy ideologicznego pojęcia „komunizmu” jako ustroju „totalitarnego”, którego propagowanie jest zakazane⁵⁴;

— opinia IPN w ogóle nie nawiązuje do specjalistycznej wiedzy historycznej, nie odwołuje się do jakichkolwiek źródeł, opracowań naukowych, czy choćby obiektywnych faktów dotyczących [...] ⁵⁵. Nie przywołuje [...] żadnych racji naukowych, lecz opiera się na uogólnieniach, wywiedzionych z arbitralnych założeń wartościujących, i to obejmujących całość sił zbrojnych walczących u boku Armii Czerwonej⁵⁶;

— w piśmie IPN — potraktowanym jako opinia — nie ma jakiegokolwiek argumentacji wykazującej przesłanki do stwierdzenia, że nazwa ulicy [...] ⁵⁷ symbolizuje komunizm⁵⁸.

Warto zauważyć, że z ostatniego cytatu wynika, iż według stanowiska Naczelnego Sądu Administracyjnego braki argumentacyjne ujawniające się w opinii Instytutu Pamięci Narodowej mogą nawet pozbawiać ją waloru opinii — i zmuszać do traktowania jej jedynie jako „pismo” IPN. Co więcej, w konsekwencji tegoż stanowiska Naczelny Sąd Administracyjny rozstrzygnął, że:

Zasadniczą wadą kontrolowanego zarządzenia zastępczego było jego wydanie przez Wojewodę bez opinii, która odpowiadałaby [...] wymogom prawnym. Nie do zaakceptowania było rozstrzygnięcie sprawy przez Wojewodę, w sytuacji gdy opinia IPN [...] zawierała tylko ogólne stwierdzenie, że wymienione w zbiorczym wykazie nazw ulic — jako odnoszące się do osób, organizacji, wydarzeń lub dat symbolizujących komunizm — są w ocenie Instytutu niezgodne z art. 1 ust. 1 ustawy dekomunizacyjnej⁵⁹.

Warto odnotować, że w praktyce orzeczniczej ostatniego czasu Naczelny Sąd Administracyjny napotkał przypadek wydania przez IPN dwóch merytorycznie rozbieżnych opinii w tej samej sprawie — konkluzje z nich wynikające były różne dla dwóch różnych wnioskodawców. Naczelny Sąd Administracyjny konstatawał w związku z tym, że:

nie do zaakceptowania w państwie prawa jest sytuacja, że IPN, który na mocy ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucji Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu [...], jest podmiotem wyspecjalizowanym w zakresie między innymi ewidencjonowania, gromadzenia, przechowywania, opracowywania, zabezpieczenia, udostępniania i publikowania dokumentów organów bezpieczeństwa państwa, wytworzonych oraz gromadzonych od dnia 22 lipca 1944 r. do dnia 31 lipca 1990 r., a także organów bezpieczeństwa Trzeciej Rzeszy Niemieckiej i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, dotyczących popełnionych na osobach narodowości polskiej lub obywatelach polskich innych narodowości w okresie od dnia 8 listopada 1917 r. do dnia 31 lipca 1990 r. zbrodni komuni-

⁵⁴ Wyrok NSA z 9 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 744/19.

⁵⁵ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

⁵⁶ Wyrok NSA z 26 czerwca 2019 r., sygn. akt II OSK 1585/19.

⁵⁷ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

⁵⁸ Wyrok NSA z 9 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 744/19.

⁵⁹ *Ibidem*.

stycznych [...], wydaje sprzeczne opinie odnośnie potrzeby dekomunizacji ulicy [...] w mieście [...]. Na wniosek Miasta nie widzi potrzeby dekomunizacji tej ulicy, a na wniosek Wojewody, uznaje, że: „nazwa propaguje komunizm i jako taka jest niezgodna z art. 1 ust. 1 ustawy”. Podważa to zaufanie do rzetelności instytucji publicznej⁶⁰.

W niektórych wyrokach Naczelny Sąd Administracyjny sformułował dość zaskakujące zarzuty pod adresem opinii IPN. Podnosił między innymi, że:

— opinia IPN w żaden sposób nie odnosi się do dnia św. Walentego jako symbolu komunizmu⁶¹;

— opinia IPN jest bardzo ogólnikowa i mimo braku jakiegokolwiek wyjaśnienia stawia tezę, że data [...] była celebrowana tylko jako dzień wkroczenia Armii Czerwonej do K. i jej roli w tej części Europy. Opinia ta całkowicie pomija ocenę daty [...] 1926 r. jako dnia założenia chóru męskiego [...] w kontekście ustawy dekomunizacyjnej⁶².

VI. Opinia IPN jako element materiału dowodowego. Weryfikacja opinii IPN przez wojewodów. Ocena koncepcji NSA w perspektywie jurydycznej, prakseologicznej i pragmatycznej

Z orzeczeń Naczelnego Sądu Administracyjnego powoływanych w punktach poprzedzających wyraźnie wyłania się koncepcja zakładająca, że opinie Instytutu Pamięci Narodowej sporządzane na podstawie ustawy dekomunizacyjnej są zwykłym elementem materiału dowodowego — a ich wartość podlega w toku postępowania weryfikacji (podobnie jak weryfikuje się wartość i wiarygodność innych badanych dowodów). Koncepcja ta, zwłaszcza w aspekcie odwołań do bardziej ogólnych reguł, zasad i wartości postępowania administracyjnego, *prima facie* wydaje się trafna. Jednak bardziej gruntowna jej analiza, w moim przekonaniu, musi prowadzić do wniosku, że nie jest ona zasadna — ani z prawnego, ani z prakseologicznego czy pragmatycznego punktu widzenia.

A) Opinia IPN jako element materiału dowodowego

W moim przekonaniu analiza opinii IPN w aspekcie problematyki materiału dowodowego, gromadzonego w trakcie postępowań prowadzonych na podstawie ustawy dekomunizacyjnej, wymaga przede wszystkim uwzględnienia, że zgodnie z art. 53 pkt 2 ustawy z dnia 18 grudnia 1998 roku o Instytucie Pamięci Narodo-

⁶⁰ Wyrok NSA z 18 lipca 2019 r., sygn. akt II OSK 1916/19.

⁶¹ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3413/18.

⁶² Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3253/18.

wej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu to właśnie IPN prowadzi badania naukowe nad porozbiorową i najnowszą historią Polski.

Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu utworzony został między innymi w celu ewidencjonowania, gromadzenia, przechowywania, opracowywania, zabezpieczenia, udostępniania i publikowania dokumentów organów bezpieczeństwa państwa, wytworzonych oraz gromadzonych od dnia 22 lipca 1944 roku do dnia 31 lipca 1990 roku, dotyczących zbrodni komunistycznych oraz działalności organów bezpieczeństwa państwa (art. 8 ust. ustawy o IPN w związku z art. 1 pkt 1 teŝ ustawy).

Jeŝeli nawet opinie IPN sporządzane na podstawie ustawy dekomunizacyjnej mają być traktowane jako klasyczny element materiału dowodowego — a nie jako oświadczenie wiedzy wysoko wyspecjalizowanego państwowego organu współdziałającego z wojewodami w toku ustalonej przez prawodawcę procedury — to dalej jest to „dowód” o zupełnie wyjątkowym charakterze, gdyż:

— pochodzi od szczególnej, wysoko wyspecjalizowanej, profesjonalnej instytucji państwowej,

— tworzony jest na użytek postępowania o zupełnie szczególnym charakterze i bardzo konkretnym oraz zindywidualizowanym celu,

— jego funkcję oraz znaczenie prawne wyraźnie i jednoznacznie ustalił prawodawca, i to na poziomie ustawy (o czym szerzej w podpunkcie następnym).

Taka natura „dowodu” w postaci opinii IPN moim zdaniem sprzeciwia się łatwemu przenoszeniu na grunt postępowań prowadzonych przez wojewodów, dla uwolnienia przestrzeni publicznej od symboli komunizmu, tych reguł weryfikacji dowodów, które prawodawca ustalił dla postępowań o zupełnie odmiennym charakterze.

B) Weryfikacja opinii IPN przez wojewodów — perspektywa jurydyczna

Jak już wspomniałem w podpunkcie poprzedzającym, prawodawca — na poziomie ustawy — wyraźnie i jednoznacznie ustalił funkcję oraz znaczenie prawne opinii IPN, sporządzanych na gruncie postępowań implikowanych zakazem propagowania ustroju totalitarnego. Nie mogą wszakże być pomijane, ani deprecjonowane, fakty następujące:

— art. 2 ust. 1 ustawy dekomunizacyjnej wyraźnie stanowi, że opinia Instytutu Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu „potwierdza” niezgodność uchwały nadającej nazwę jednostce organizacyjnej, jednostce pomocniczej gminy, budowli, obiektowi lub urządzeniu użyteczności publicznej z art. 1 tej ustawy;

— art. 5b ust. 2 ustawy dekomunizacyjnej *expressis verbis* rozstrzyga, że opinia Instytutu Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Na-

rodowi Polskiemu „potwierdza”, że pomnik nie spełnia warunków określonych w art. 5a ust. 1 tej ustawy;

— art. 5c ustawy dekomunizacyjnej, w związku z art. 2 ust. 1 tej ustawy, wyraźnie rozstrzyga, że opinia Instytutu Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu „potwierdza” niezgodność uchwały o wzniesieniu pomnika z art. 5a ust. 1 ustawy;

— art. 6 ust. 3 ustawy dekomunizacyjnej, w odniesieniu do zarządzeń zastępczych wojewodów, o jakich mowa w art. 6 ust. 2 tej ustawy, *expressis verbis* rozstrzyga, że opinia Instytutu Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu „potwierdza” niezgodność nazwy obowiązującej w dniu wejścia w życie ustawy z jej art. 1.

Wobec jednoznacznego brzmienia przytoczonych przepisów nie jest możliwe zaaprobowanie stanowiska Naczelnego Sądu Administracyjnego, według którego: „Ustawodawca nie doprecyzował wiążącego charakteru [...] opinii [IPN — dop. J.W.] i żaden przepis ustawy dekomunizacyjnej nie stwierdza, że taka opinia wiąże organ, który o nią się zwrócił”⁶³. Z użycia w ustawie terminu „potwierdza” w sposób bardzo wyraźny wynika, jaki walor opiniom Instytutu Pamięci Narodowej nadał ustawodawca. Na gruncie ustawy dekomunizacyjnej prawodawca wprost przesądził, i to wielokrotnie, że sporządzane na jej podstawie opinie IPN „potwierdzają” określone w ustawie fakty (wskazane bliżej w akapicie poprzedzającym), a więc — w tym zakresie mają charakter rozstrzygający i wiążący.

Wbrew zatem wywodom Naczelnego Sądu Administracyjnego ustawa rozstrzyga — zgodnie z argumentami wielokrotnie podnoszonymi przez wojewodów — że opinie IPN wiążą wojewodów.

C) Weryfikacja opinii IPN przez wojewodów — perspektywa prakseologiczna i pragmatyczna

Niezależnie od argumentów natury jurydycznej wskazać można także na wiele innych racji — o charakterze prakseologicznym lub pragmatycznym — w których świetle kwestionować można racjonalność koncepcji domagającej się weryfikowania opinii IPN przez wojewodów w toku czynności podejmowanych na podstawie ustawy dekomunizacyjnej.

⁶³ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 2956/18. Wywód podobny bądź identyczny prezentują orzeczenia NSA: wyrok z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3166/18; wyrok z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3228/18; wyrok z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3253/18; wyrok z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3413/18; wyrok z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3424/18; wyrok z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3455/18; wyrok z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2925/18; wyrok z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3824/18.

C1. Systemowa irracjonalność modelu zakładającego konieczność weryfikacji opinii IPN

Nie jest możliwe rozważanie i ocenianie w ramach niniejszej publikacji rzeczywistego zakresu wiedzy historycznej podmiotów innych niż IPN — w tym zwłaszcza wojewodów — w sferze obejmującej przedmiot opinii IPN, sporządzanych na podstawie ustawy dekomunizacyjnej. Nie sposób nie zauważyć jednak, że na poziomie modelowym nierozsądna i nieracjonalna jest koncepcja zakładająca, że opinie wysoko wyspecjalizowanego instytutu państwowego mają być weryfikowane przez podmioty, od których — w zakresie ich działalności państwowej, ze względu na pełnione funkcje oraz realizowane zadania — nie wymaga się podejmowania badań nad najnowszą historią Polski czy też legitymowania się rozbudowaną specjalistyczną wiedzą historyczną. Nie sposób przeoczyć przy tym także, że Naczelny Sąd Administracyjny w kilku orzeczeniach dość zdecydowanie zastrzegł:

— Zaakcentować należy, że ani organ nadzoru, ani Sąd Wojewódzki nie posiadają kompetencji do stawiania ocen historycznych lub historyczno-ideologicznych, dlatego potrzebne w tym zakresie wiadomości specjalistyczne powinny znaleźć się w opinii, która podlega sprawdzeniu pod kątem kompletności, rzetelności, spójności i logiczności⁶⁴;

— sąd administracyjny nie posiada kompetencji do dokonywania ocen historyczno-ideologicznych. W [...] sprawie powinien dokonać jedynie oceny, na gruncie norm ustawy dekomunizacyjnej, czy na podstawie zredagowanej [...] opinii IPN — uwzględniając fakty notoryjne — dopuszczalne było wydanie przez Wojewodę [...] kontrolowanego zarządzenia zastępczego⁶⁵;

— sąd administracyjny nie posiada kompetencji do dokonywania własnych ocen historyczno-ideologicznych⁶⁶.

C2. Niejasna, niekonsekwentna i wewnętrznie sprzeczna wizja procesu weryfikacji opinii IPN

Moim zdaniem wizja procesu weryfikacji opinii IPN przez wojewodów — w kształcie, jaki wyłania się z najnowszego orzecznictwa NSA — jest niejasna, niekonsekwentna i wewnętrznie sprzeczna.

Jak już wskazywałem w punktach poprzedzających, z jednej strony NSA podnosi, że:

— organ nadzoru powinien poddać opinię IPN weryfikacji, nie wkraczając w merytoryczną zasadność opinii w zakresie w jakim opinia przedstawia oceny oparte o wiadomości specjalne.

⁶⁴ Wyrok NSA z 9 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 744/19.

⁶⁵ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3455/18.

⁶⁶ Wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2925/18.

Organ nadzoru bada zatem kompletność opinii, jej poprawność metodologiczną i to, czy ocena końcowa jest logicznym następstwem zebranego materiału faktograficznego⁶⁷;

— potrzebne [...] wiadomości specjalistyczne powinny znaleźć się w opinii, która podlega sprawdzeniu pod kątem kompletności, rzetelności, spójności i logiczności⁶⁸;

— Rzeczą organu nadzoru jest [...] weryfikowanie opinii pod kątem rzetelności i kompletności przedstawionych w niej ustaleń faktycznych i wniosków⁶⁹.

Z cytowanych stwierdzeń NSA wynika zatem, że opinie IPN powinny być weryfikowane przez wojewodów jedynie w perspektywie metodologicznej — a nie merytorycznej. Kluczowy problem polega jednak na tym, że — w moim przekonaniu — nie jest możliwe wyraźne i ostre rozdzielenie tych dwóch perspektyw, zwłaszcza ze względu na naturę materii będącej przedmiotem opinii IPN. Rzecz w tym bowiem, że weryfikacja „kompletności”, „rzetelności” i „spójności” opinii zwykle wymagałaby właśnie szczególnego potencjału „wiadomości specjalnych” — zatem z całą siłą raz jeszcze aktualizuje się problem wskazany w punkcie poprzedzającym.

Co więcej jednak, ze strony drugiej, w innych orzeczeniach pochodzących z tego samego okresu NSA zaprzecza zastrzeżeniom cytowanym wcześniej, koncentrującym się na kwestiach metodologicznych i wykluczających weryfikację merytoryczną (zwłaszcza gdyby miała ona oznaczać dokonywanie samodzielnych ustaleń i ocen w sferze faktów historycznych). Rozwijają odmienną wizję procesu weryfikacji opinii IPN, wskazując, że:

— W ocenie NSA organ nadzoru powinien, uwzględniając opinię IPN zawierającą przedstawienie faktów historycznych dotyczących opiniowanej nazwy i wyjaśnienie, dlaczego nazwa ta symbolizuje komunizm lub wspomniany w ustawie o zakazie propagowania komunizmu system władzy, samodzielnie ocenić, czy nazwa ta jest niezgodna z art. 1 [...] ustawy⁷⁰;

— Organ nadzoru jest zobowiązany opinię IPN ocenić pod kątem tego, czy przekonująco wykazano w niej, że poddawana analizie nazwa jest zgodna z art. 1 ustawy o zakazie propagowania komunizmu⁷¹;

— w związku z tym, że [opinia IPN — dop. J.W.] nie wiąże organu nadzoru co do rozstrzygnięcia, organ nadzoru jest zobowiązany przy podejmowaniu rozstrzygnięcia odnieść się do tej opinii przez wyjaśnienie, czy podziela jej wnioski. Inaczej mówiąc, organ nadzoru jest

⁶⁷ Wyrok NSA z 9 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 744/19; cytowane stwierdzenie nawiązuje do wyroku NSA z 7 grudnia 2018 r., sygn. akt II OSK 2656/18.

⁶⁸ Wyrok NSA z 9 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 744/19.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2925/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2926/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3824/18.

⁷¹ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3527/18. Zob. także wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3565/18; wyrok NSA z 3 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3754/18; wyrok NSA z 3 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3079/18.

zobowiązany opinię IPN ocenić pod kątem tego, czy przekonująco wykazano w niej, że poddawana analizie nazwa jest zgodna z art. 1 ustawy o zakazie propagowania komunizmu⁷²;

— W art. 1 ust. 1 ustawodawca posłużył się [...] nieostrym określeniem „symbolizuje”, które wymaga wyjaśnienia w opinii, a następnie w uzasadnieniu zarządzenia zastępczego, dlaczego określona nazwa symbolizuje komunizm lub inny ustrój totalitarny, albo dlaczego określona osoba, organizacja, wydarzenie lub data symbolizuje represyjny, autorytarny i niesuwerenny system władzy w Polsce w latach 1944–1989. Nie jest przy tym wystarczające wskazanie jedynie na pewne fakty historyczne, jak np. przynależność do określonych organizacji⁷³;

— organ jest zobowiązany przy podejmowaniu rozstrzygnięcia odnieść się do [...] opinii przez wyjaśnienie, czy podziela jej wnioski. Innymi słowy, organ nadzoru jest zobowiązany opinię IPN ocenić pod kątem tego, czy przekonująco wykazano w niej, że poddawana analizie nazwa jest zgodna z art. 1 [...] ⁷⁴;

— wydanie zaskarżonego wyroku w oparciu o stwierdzenie, że Wojewoda Mazowiecki oparł się na stosownej opinii IPN było niewystarczające, w sytuacji gdy ani z zaskarżonego zarządzenia zastępczego, ani z opinii IPN nie wynika aby Józef Szymański był symbolem lub propagatorem komunizmu — poza takim stwierdzeniem samym w sobie⁷⁵.

Niektóre cytowane stwierdzenia mogą tylko potwierdzać nieostrość między kryteriami „metodologicznymi” a „merytorycznymi”, w tym zwłaszcza — nasuwać wątpliwość co do tego, czy zawarte tam kryterium „przekonującego wykazania” faktów określonych w ustawie dekomunizacyjnej należy postrzegać jeszcze jako kryterium tylko metodologiczne, czy też już jako kryterium merytoryczne. Niezależnie jednak od podniesionej wątpliwości cytowane stwierdzenia wyrażają zasadniczo inną wizję procesu weryfikacji opinii IPN niż prezentowana wcześniej, bo zakładającą w szczególności dokonywanie przez wojewodów ustaleń faktycznych — i wyrażanie ocen — a więc czynienie ustaleń merytorycznych także w zakresie „wiedzy specjalnej” w sposób dość swobodny, niezależnie od treści opinii IPN. Można zresztą wskazać przykłady aspirowania przez sam Naczelny Sąd Administracyjny do wyrażania takich rozstrzygnięć. W najnowszych wyrokach NSA odnaleźć można wszakże między innymi następujące wywody:

— Ruch ten był prezentowany jako przejaw osobistego zaangażowania robotników w budowę socjalizmu. Pośrednio zaś był wykorzystywany do ciągłego podnoszenia norm wydajności wszystkim robotnikom. Na pewno ocena zjawiska [...] ⁷⁶ nie jest prosta i jednoznaczna. Trzeba bowiem mieć też na uwadze, że wartością każdej pracy — choćby była służebna, monotonna, upośledzająca, czy podejmowana w celu współzawodnictwa, jest sam człowiek (pracownik)⁷⁷;

⁷² Wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 2926/18; wyrok NSA z 10 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3824/18.

⁷³ Wyrok NSA z 29 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 389/19.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Wyrok NSA z 3 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3079/18.

⁷⁶ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

⁷⁷ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 2956/18.

— Zasadniczym polem aktywności [...] ⁷⁸ w przestrzeni publicznej była [...] działalność polityczna oraz podporządkowana jej propagandowa działalność w mediach. [...] był niewątpliwie osobą zaangażowaną w życie polityczne po stronie partii sprawującej władzę. Nie budzi też wątpliwości Jego udział w realnym sprawowaniu władzy w Polsce Ludowej. Fakt sprawowania władzy na szczeblu członkostwa w Egzekutywie KW PZPR w [...], jak też zasiadanie, z ramienia PZPR, przez ponad dwadzieścia lat, w Sejmie PRL świadczy o tym, że osoba ta (uznana w dokumentach źródłowych za „lojalną wobec systemu”), utożsamiała się z ideologią komunizmu i go propagowała. W świetle celów i założeń reżimu normatywnego ustawy dekomunizacyjnej ma to relewantne znaczenie w sprawie, której przedmiotem jest ocena dopuszczalności upamiętnienia osoby [...], jako patrona placu w [...]. Odnotować należy, że w dniu [...] grudnia 1949 r.[...] został wydalony z PZPR, w ramach akcji „czyszczenia partii z przedwojennej inteligencji i działaczy endeckich”. Był inwigilowany przez UB m.in. jako „nacjonalista” oraz „separatysta [...]”. Jednakże w marcu 1960 r. powraca do PZPR. Od [...] marca 1971 r. jest członkiem Komitetu Wojewódzkiego PZPR w [...], zaś w latach 1980–81 jest członkiem Egzekutywy KW PZPR w [...]. Faktem notoryjnym jest, że PZPR była partią komunistyczną (do idei komunizmu odwoływał się Statut PZPR), monokratyczną, posiadającą hegemoniczną pozycję w polskim systemie politycznym, realizującą idee marksizmu i leninizmu, kierującą centralnie zarządzaną i zbiurokratyzowaną gospodarką, sprawującą władzę państwową w sposób autorytarny, dążącą do totalitarnego kontrolowania wszystkich sfer życia społecznego. PZPR posiadała hierarchiczną strukturę organizacyjną. Najwyższą pozycję zajmował Komitet Centralny (KC). Podlegały mu komitety wojewódzkie (KW). Niżej w strukturze znajdowały się komitety powiatowe, gminne, miejskie oraz zakładowe. Najniższym ogniwem w hierarchii były Podstawowe Organizacje Partyjne (POP) ⁷⁹;

— Ściśle rzecz biorąc jednostka ta nie została powołana przez władze sowieckie, ale przez rozkaz dowódcy 1 Korpusu Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR, który oczywiście nie był w stosunku do tych władz niezależny. Jej cele ograniczały się jednak do walki z Niemcami u boku pełnoprawnego i powszechnie uznawanego wówczas uczestnika Wielkiej Koalicji. Jednostka ta traktowana była jako oddział wojskowy, i to także przez przeciwnika, wykonując w czasie wojny zadania bojowe. Jak słusznie zauważył Sąd pierwszej instancji, materiał dowodowy nie wskazuje na to, że jednostka ta stanowiła część aparatu bezpieczeństwa i współdziałała z nim, zwłaszcza w zwalczaniu sił podziemia niepodległościowego. Wprost przeciwnie, przy biernej postawie Armii Czerwonej próbowała wesprzeć powstańców warszawskich na przyczółku czerniakowskim, ponosząc straty przekraczające połowę jej stanu osobowego. W tym ostatnim kontekście wnioski opinii IPN, powielone w zarządzeniu zastępczym muszą więc być ocenione jako bezpodstawne i krzywdzące. Organ nadzoru nie wykazał również, by po zakończeniu wojny działalność [...] ⁸⁰ zasługiwała na potępienie z punktu widzenia art. 1 ustawy, nie zanegował zwłaszcza użytecznej dla społeczności lokalnej aktywności Pułku w zakresie odbudowy miasta i organizacji jego instytucji. W konsekwencji całkowicie bezzasadne okazały się postawione w skardze kasacyjnej zarzuty [...] ⁸¹;

— Nie wymaga wszelako specjalistycznej wiedzy stwierdzenie, że organizacja wszystkich regularnych polskich jednostek wojskowych w czasie wojny po Kampanii Wrześniowej była

⁷⁸ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały dokonane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym; wszystkie kolejne pominięcia w zakresie cytowanego wyводу NSA istniały już w tekście źródłowym.

⁷⁹ Wyrok NSA z 20 marca 2019 r., sygn. akt II OSK 3455/18.

⁸⁰ Jedno z wielu pominięć, które nie zostały zastosowane przez autora artykułu, a istniały już w tekście źródłowym.

⁸¹ Wyrok NSA z 26 czerwca 2019 r., sygn. akt II OSK 1585/19.

uwarunkowana czy wręcz uzależniona od możliwości i woli państwa, na terenie którego jednostki te stacjonowały lub z którego siłami zbrojnymi współdziałały. Podobnie niemal w każdym przypadku powstanie i działanie tych jednostek było wykorzystywane jako argument polityczny, choć do różnych, niejednokrotnie przeciwnych celów⁸².

W moim przekonaniu cytowane wywody jednoznacznie świadczą o tym, że Naczelny Sąd Administracyjny, przynajmniej czasami, nie jest wolny od pokusy zdecydowanego wkraczania na grunt badań, analiz, ocen i rozstrzygnięć, które na poziomie normatywnym prawodawca wyraźnie powierzył Instytutowi Pamięci Narodowej. Moim zdaniem w aktualnym stanie prawnym, nie ma podstaw do obrony takich praktyk — kompetencje Instytutu Pamięci Narodowej w analizowanym zakresie nie mogą być wykonywane ani przez wojewodów, ani przez sądy administracyjne, ani wreszcie przez Naczelny Sąd Administracyjny. Uważam, że w aspekcie jurydycznym, z powodów bliżej wskazanych w rozważaniach zawartych w podpunktach A i B, aktualnie niedopuszczalne jest dokonywanie przez wskazane podmioty ustaleń faktów historycznych w sposób niezależny, równoległy (merytorycznie wręcz opozycyjny czy choćby polemiczny) wobec rozstrzygnięć wynikających z opinii IPN, sporządzanych na podstawie ustawy dekomunizacyjnej — czasami pod pretekstem „metodologicznej weryfikacji” opinii IPN. Z tego punktu widzenia trudno zaaprobować na przykład stwierdzenie NSA, że „opinia IPN nie jest dla organu nadzoru dowodem ani jedynym, ani przesądzającym i przed wydaniem zarządzenia zastępczego wymaga weryfikacji [...]”⁸³. Czynione czasami przez NSA nawiązania do bardziej ogólnych reguł postępowania administracyjnego (dotyczących zwłaszcza gromadzenia i oceny dowodów) dla uzasadnienia praktyk, o jakich była mowa, nie mogą tworzyć adekwatnej i wystarczającej podstawy ich usprawiedliwiania.

Podkreślam przy tym, że wywody czynione w aspekcie historycznym przez Naczelny Sąd Administracyjny — także przez wojewódzkie sądy administracyjne — od strony merytorycznej (ale nie formalnej) w wielu przypadkach są bardzo logiczne, klarowne i sugestywne, co mogą ilustrować następujące przykłady:

— Przywołane w opinii i powtórzone w zaskarżonym zarządzeniu zastępczym informacje dotyczące przynależności i działalności Jakuba Przybylskiego w Komunistycznej Partii Polski i Polskiej Partii Robotniczej, w zestawianiu z innymi danymi na temat tej osoby, w szczególności dotyczącymi wykonywanego przez niego zawodu, organizowania w czasie okupacji niemieckiej działalności dywersyjno-sabotażowej na terenie fabryk i przedsiębiorstw, a także aresztowania przez gestapo i rozstrzelania, nie pozwalają — wbrew kategorycznemu i lakonicznemu zarazem twierdzeniu zawartemu w opinii IPN — niewątpliwie ustalić, że Jakub Przybylski symbolizował komunizm. Niekwestionowane okoliczności przynależności do Komunistycznej Partii Polski i Polskiej Partii Robotniczej, pełnienia funkcji w ich lokalnych strukturach i prowadzonej w nich działalności, nie są same w sobie wystarczające do przypisania Jakubowi Przybylskiemu przymiotu symbolu ustroju totalitarnego. Jak natomiast zasadnie

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*; w powołanym wyroku NSA stwierdza dalej, że „Stanowisko takie jest już utrwalone w orzecznictwie [...]”.

stwierdził Sąd pierwszej instancji, nie przesądzając tego, czy Jakub Przybylski zasługuje na upamiętnienie poprzez posiadanie ulicy swego imienia i czy jest osobą symbolizującą komunizm, opinia IPN w ogóle nie wyjaśnia, dlaczego działacz tak niskiego szczebla ma symbolizować komunizm. Wojewoda Wielkopolski, nie dokonując natomiast własnych ustaleń i ocen, bezkrytycznie zaaprobował rzeczoną opinię, ograniczając się w istocie do stwierdzenia, że stanowi ona wyraźne potwierdzenie ustaleń zespołu eksperckiego [...]. W sytuacji, gdy ani z zaskarżonego zarządzenia zastępczego, ani z opinii IPN nie wynika, aby Jakub Przybylski był symbolem komunizmu — poza takim stwierdzeniem samym w sobie — wydanie zaskarżonego do Sądu pierwszej instancji zarządzenia zastępczego było niedopuszczalne⁸⁴,

— W okolicznościach przedmiotowej sprawy nie wykazano w sposób dostateczny, aby nazwa ulicy Krystyny Matysiakówny symbolizowała komunizm lub odwoływała się do osoby symbolizującej represyjny, autorytarny i niesuwerenny system władzy w Polsce w latach 1944–1989. W tym bowiem zakresie ani uzasadnienie zaskarżonego zarządzenia zastępczego, ani — opinii IPN nie są przekonujące, ponieważ nie dokonują oceny wszystkich faktów dotyczących Krystyny Matysiakówny, choć je częściowo przytaczają. A mianowicie, Krystyna Matysiakówna prowadziła działalności przeciwko okupantowi niemieckiemu, co doprowadziło do jej schwytania i osadzenia na Pawiaku, torturowania oraz rozstrzelania jej wraz z matką. Co prawda, była działaczką i członkinią organizacji komunistycznych (w tym Polskiej Partii Robotniczej), jednak z drugiej strony jej działalność wymierzona była w okupanta niemieckiego. Naczelny Sąd Administracyjny w ugruntowanym już orzecznictwie wielokrotnie wskazywał, że samo członkostwo w organizacjach lub partiach politycznych komunistycznych nie oznacza symbolizowania komunizmu.

[...]

Przywołane [...] fakty z życia Krystyny Matysiakówny przez Wojewodę Mazowieckiego w zaskarżonym zarządzeniu zastępczym oraz przez IPN w opinii wskazują wyłącznie na określoną przynależność polityczną Krystyny Matysiakówny, co w zestawieniu z okolicznościami i motywami w jakich zginęła nie pozwala na sformułowanie jednoznacznej oceny, że osoba ta symbolizowała komunizm. Z akt sprawy nie wynika także, aby osoba ta propagowała ustrój komunistyczny. Ponadto z samej opinii IPN wynika, że jej działalność prowadzona była w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej oraz w czasie wojny. A zatem jej osoba nie może być jednoznacznie kojarzona z funkcjonującym w Polsce systemem władzy w latach 1944–1989⁸⁵.

Reasumując: krytyka ustaleń wynikających z opinii IPN czy też polemika z nimi — dochodząca do głosu w niektórych wyrokach NSA — oparta jest zwykle na ważnych racjach, mogących zasługiwać nawet na pełną merytoryczną aprobatę. Nie zmienia to jednak faktu, że dokonywanie samodzielnych ustaleń i ocen w aspekcie historycznym w sposób niezależny od treści opinii IPN — w charakterze przesłanek rozstrzygnięć jurydycznych — wymagałoby najpierw wprowadzenia znaczących zmian legislacyjnych, które mogłyby takie praktyki legitymizować. Poza tematem niniejszego artykułu pozostaje problem wyrażający się w pytaniu o ostateczną zasadność i celowość ewentualnego wprowadzenia takich zmian przez prawodawcę. Zaznaczam tutaj jedynie, że rozstrzygnięcie podniesionej kwestii wymagałoby najpierw zbadania i rozważenia, czy podniesiony w arty-

⁸⁴ Wyrok NSA z 29 maja 2019 r., sygn. akt II OSK 389/19.

⁸⁵ Wyrok NSA z 3 kwietnia 2019 r., sygn. akt II OSK 3754/18.

kule problem poziomu merytorycznego opinii IPN ma wymiar bardziej generalny i powszechny, czy też ciągle jednak zupełnie marginalny i epizodyczny.

VII. Konkluzje generalne

Przeprowadzone analizy legitymują do sformułowania następujących konkluzji generalnych.

Na gruncie najnowszego orzecznictwa Naczelnego Sądu Administracyjnego:

— mocno utrwalone zostało stanowisko, według którego opinie Instytutu Pamięci Narodowej nie wiążą wojewodów;

— z dużą siłą artykułowany był pogląd zakładający, że opinia Instytutu Pamięci Narodowej, za każdym razem, w istocie powinna być traktowana jako podlegający weryfikacji zwykły element materiału dowodowego, stanowiącego podstawę czynności podejmowanych w myśl ustawy dekomunizacyjnej — weryfikacja zaś opinii, w każdym przypadku, jest obowiązkiem wojewody;

— na poziomie koncepcyjnym formułowane było zastrzeżenie, że weryfikacja opinii przez wojewodę nie może oznaczać ingerencji w sposób rozstrzygania kwestii merytorycznych, a ma ograniczać się do badania kwestii metodologicznych;

— na poziomie faktycznej praktyki orzeczniczej wskazać można jednak na przypadki dopuszczania weryfikacji opinii IPN w zakresie wykraczającym poza zagadnienia metodologiczne.

W moim przekonaniu:

— analiza tekstu ustawy dekomunizacyjnej prowadzić musi do wniosku, że prawodawca rozstrzygnął o mocy wiążącej opinii IPN, w szczególności o związaniu nimi wojewodów;

— ze względu na pozycję prawną IPN zakres jego zadań i kompetencji, z jednej strony, jak też na zakres zadań, funkcji i kompetencji wojewodów, ze strony drugiej — a także z uwagi na szczególny charakter czynności i postępowań opartych na ustawie dekomunizacyjnej — opinie IPN nie mogą być traktowane jako zwykły element materiału dowodowego, wymagający weryfikacji przez wojewodów; w perspektywie systemowej powinny być traktowane jako oświadczenia wiedzy kompetentnej instytucji państwowej współdziałającej z wojewodami w zakresie czynności i postępowań opartych na ustawie dekomunizacyjnej.

Niezależnie od przedstawionego stanowiska zaznaczam, że gdyby nawet przyjąć, iż weryfikowanie opinii IPN przez wojewodów jest dopuszczalne, z prawnego punktu widzenia, oraz celowe, z prakseologicznego czy pragmatycznego punktu widzenia, cytowane w publikacji orzeczenia NSA generują jeszcze inny, dalej idący problem. Uważam bowiem, że najwyżej na poziomie teoretycznym możliwe jest względnie klarowne odróżnianie: weryfikacji opinii IPN opartych na kryteriach merytorycznych i weryfikacji prowadzonych w aspekcie tylko metodologicznym, zwłaszcza przy takim pojmowaniu kwestii metodologicznych, jakie prezentuje

NSA. W praktyce granica między nimi jest bardzo nieostra, ich rozróżnianie staje się przynajmniej trudne — tym samym: praktyczna możliwość egzekwowania zastrzeżenia, że weryfikacja opinii przez wojewodę nie może wkraczać w rozstrzyganie kwestii merytorycznych, w wielu przypadkach staje się bardzo wątpliwa. Wskazany stan rzeczy potwierdza treść niektórych powoływanych w publikacji orzeczeń NSA, które mimo zastrzeżeń formułowanych na poziomie koncepcyjnym — co do zakresu czynności weryfikacyjnych (to jest: ograniczania ich do kwestii metodologicznych) — w istocie wkraczają także w kwestie merytoryczne.

Zasadniczo nie aprobując stanowisk NSA wyrażanych w zakresie materii stanowiącej przedmiot publikacji, podkreślam na koniec, że jednocześnie trudno przecenić znaczenie analizowanych orzeczeń — w perspektywie oczywistej konieczności obnażania wszelkich ułomności opinii IPN, opartych na ustawie dekomunizacyjnej. Tak rozumiany ich walor implikować może wiele postulatów i społecznie ważnych oczekiwań pod adresem IPN co do merytorycznej i metodologicznej poprawności (oraz wartości) opinii tworzących podstawę czynności podejmowanych przez wojewodów dla uwolnienia przestrzeni publicznej od symboli komunizmu. Tyle że praktyka formułowania wspomnianych postulatów i oczekiwań — jak najbardziej zasadnych i społecznie potrzebnych — w moim przekonaniu nie powinna się wiązać z nakładaniem na wojewodów takich obowiązków i ciężarów, które, moim zdaniem, nie znajdują żadnego umocowania prawnego.

Bibliografia

- Bojarski A., *Dylematy związane ze stosowaniem tzw. ustawy dekomunizacyjnej w orzecznictwie sądów administracyjnych*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2023, nr 2.
- Borówka K., *Zarządzenia zastępcze wojewody*, Warszawa 2018.
- Lewicka R., *Kontrola prawotwórstwa administracji o charakterze powszechnie obowiązującym*, Warszawa 2008.
- Makowska M., Makowski M., *Zakaz propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz pomniki. Komentarz*, LEX, Wolters Kluwer.
- Tabernacka M., *Kategoria prawna symbolu w rozumieniu przepisów ustawy o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gmin, budowli i obiektów użyteczności publicznej oraz pomniki w świetle orzecznictwa*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3.

TOMASZ LANDMANN

ORCID: 0000-0002-9753-9373

Międzynarodowa Wyższa Szkoła Logistyki i Transportu we Wrocławiu

t.landmann@wp.pl

Wybrane przejawy sowietyzacji Ukraińskiej Socialistycznej Republiki Radzieckiej na początku lat trzydziestych XX wieku w rozpoznaniu Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego i władz politycznych II RP — część I

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, Oddział II SG WP, sowietyzacja, USRR.

SELECTED MANIFESTATIONS OF THE SOVIETIZATION OF THE UKRAINIAN
SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN THE EARLY 1930S IN THE DIAGNOSIS
OF THE SECOND DIVISION OF THE POLISH GENERAL STAFF AND THE
POLITICAL AUTHORITIES OF THE SECOND POLISH REPUBLIC. PART I

Abstract

The aim of this article is to present selected facts and tendencies proving the increasing sovietization of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the early 1930s. The analysis is based on archival material collected in the Józef Piłsudski Institute of America and current scientific literature.

A thesis was put forward that the sovietization phenomenon of the Ukrainian Soviet Socialist Republic appeared in various forms and proved harmful to the implementation of Ukrainian national slogans in the early 1930s.

The presented arguments allow to conclude that at the turn of the 1920s and the 1930s sovietization replaced the earlier policy of Ukrainization in the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The sovietization tendencies were reflected in economic reforms (especially in agriculture and industry), political and administrative transformation, or changes in the spirit of socialist society. The sovietization of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, as an important postulate implemented by the communist authorities, was one of the forms of opposition to nationalist slogans that indicated the need for reconstruction of Ukraine independent of the Soviet Union.

Keywords: security, the Division II of the Polish General Staff, sovietization, the Ukrainian Soviet Socialist Republic.

Wstęp

Sytuacja wewnętrzna Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (dalej: USSR) od początku powstania wzbudzała zainteresowanie polskich władz, zarówno politycznych, jak i, szczególnie, Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego¹. Sąsiedztwo II RP z USSR sprawiało, że wydarzenia u sąsiada mogły pośrednio rzutować na bezpieczeństwo Polski. Analizowano wszelkie przejawy świadczące o postępującej sowietyzacji USSR, będącej złożonym zjawiskiem niekorzystnie wpływającym na kształtowanie stabilnego ładu międzynarodowego w sąsiedztwie polskiego państwa².

Założeniem niniejszego artykułu, niepretendującego do całościowego wyjaśnienia skomplikowanych i złożonych uwarunkowań wewnętrznych w USSR na początku lat trzydziestych XX wieku, jest zidentyfikowanie i zaprezentowanie wybranych faktów i tendencji świadczących o postępującej sowietyzacji USSR w tym okresie³. Autor przedstawia wybrane przykłady i uwarunkowania badanego zjawiska w analizowanych latach, dążąc do uzupełnienia wiedzy historycznej, a niewyczerpania dorobku omawianego zagadnienia. Mając świadomość, że

¹ Szczególnie zainteresowanie Ukrainą polskich władz, a także wywiadu wojskowego wynikało z jej potencjału jako ogromny garnizon dla Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy Związku Sowieckiego, a ponadto ważny obszar w rozwoju przemysłu ciężkiego i energetycznego oraz wydobycia surowców. Podobne znaczenie przypisywano sąsiedztwu sowieckiej Ukrainy z Polską oraz Rumunią jako strategicznym sojusznikiem II RP. A. Smoliński, *Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, „Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість” 2013, nr 6, s. 92.

² W centrum zainteresowania placówek polskiego wywiadu wojskowego funkcjonujących na terenie USSR znalazły się takie kwestie, jak polityka narodowościowa realizowana przez Związek Sowiecki, a także obserwacja przejawów ukraińskiego separatyzmu oraz działalności nacjonalistów sprzeciwiających się podporządkowaniu ukraińskiej kwestii narodowej polityce Moskwy. J.J. Bruski, *Między ukrainizacją a rusyfikacją. Sowiecka polityka narodowościowa na Ukrainie w ocenach dyplomacji i wywiadu II RP*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 17, 2009, s. 10.

³ W analizie pominięto stosunki wojskowe, mimo że były to bez wątpienia ważne elementy sowietyzacji USSR w analizowanych latach. Uznano, że problematyka jest tak złożona, tworzy odrębny przedmiot zainteresowania, że jej ewentualne potraktowanie nie ma racji uzasadnienia w niniejszym artykule. Dodatkowym argumentem na poparcie stanowiska jest przekonanie, że sowietyzacja USSR na płaszczyźnie stosunków wojskowych została w dotychczasowej literaturze opisana w zadowalający i obszerny sposób. Por. A. Smoliński, *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний архів. Наукові студії” 2014, nr 12, s. 172–175; A. Smoliński, *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939*, „Archiwa — Kancelarie — Zbiory” 2012, nr 3, s. 55–94; A. Smoliński, *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym*, Oświęcim 2016, *passim*; E.F. Ziemke, *Armia Czerwona 1918–1941. Powstanie narzędzia agresji*, przeł. K. Mróz-Mazur, Oświęcim 2015, s. 199–242.

inni autorzy dokonali gruntownej analizy problemu, wykorzystując archiwalia zgromadzone w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie oraz Archiwum Akt Nowych w Warszawie⁴, prezentowany artykuł jest wyłącznie analizą materiałów archiwalnych z Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce na podstawie tezy, że początek lat trzydziestych XX wieku to okres postępującej sowietyzacji USRR, będącej zjawiskiem szkodliwym w realizacji ukraińskich haseł narodowych.

Przejawy sowietyzacji USRR w analizowanych latach — uzasadnienie istotności problematyki

Uzasadnieniem cezury czasowej w artykule jest koniec prowadzonej przez władze sowieckie, bardziej liberalnej w porównaniu do późniejszych lat, polityki ukraińzacji USRR⁵. Przełom lat dwudziestych i trzydziestych XX stulecia to okres ważnej zmiany orientacji wśród kierownictwa Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR), jeśli chodzi o postrzeganie szerzej rozumianych spraw ukraińskich. Zmiany skutkowały zaostrzeniem polityki względem Ukrainy, prowadząc do postępującej sowietyzacji, próby wykorzenienia ukraińskich wartości narodowych, a pośrednio determinując bezpieczeństwo Polski z sąsiaz-

⁴ Por. J.J. Bruski, *Między ukraińzacją a rusyfikacją*, s. 7–27; T. Grajżul, *Ukraina Sowiecka w latach 1921–1929 w raportach polskich dyplomatów*, „Meritum” 2009, nr 1, s. 133–161. Na temat znaczenia sowietyzacji dla rozwoju sytuacji i zmian ekonomicznych wyczerpująco odniósł się A. Smoliński. A. Smoliński, *Analizy i oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie lat 20. do końca lat 30. XX w. sformułowane przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych*, „Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2016, nr 7, s. 73–99; A. Smoliński, *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, nr 1, s. 257–287. Wartościowy materiał na temat metod sowietyzacji w USRR zawarto także w opracowaniu H. Strońskiego. H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998, *passim*. W nieco wcześniejszym okresie niż badany w artykule na temat przeobrażeń sytuacji wewnętrznej na Ukrainie wypowiedział się kompleksowo J.J. Bruski. Por. J.J. Bruski, *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926*, Kraków 2010, *passim*.

⁵ Radykalna zmiana orientacji sowieckiej względem polityki ukraińzacji nastąpiła w latach 1930–1934, co jest dodatkowym argumentem uzasadniającym cezurę czasową przyjętą w artykule. J. Bobula, *Drugie dno. Od polityki ukraińzacji do „frontu językowego”*. Komunistyczny „front językowy” wobec polityki derusyfikacji Ukrainy w dwudziestych latach XX wieku, [w:] *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków*, red. W. Mokry, Kraków 2015, s. 423. W rzeczywistości rozwój sytuacji wewnętrznej USRR determinowały bardziej złożone czynniki: mieszanie się zarówno haseł nacjonalistycznych, symboli sowieckich, jak i ideowej orientacji odzwierciedlonej w funkcjonowaniu Małorusi jeszcze z czasów carskich. W. Kudela-Świątek, *Miejsca (nie)pamięci. O upamiętnianiu ukraińskiego Wielkiego Głodu z lat 1932–1933*, Kraków 2014, s. 11.

dowaniem obu państw⁶. Przyjrzenie się wybranym przejawom zaostżenia polityki sowieckiej względem USRR umożliwi lepsze zrozumienie specyfiki procesu sowietyzacji w bezpośrednim sąsiedztwie II RP na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX stulecia.

Sowietyzacja a rozwój sytuacji na obszarach wiejskich. Aresztowania przeciwników politycznych

Dnia 20 stycznia 1931 roku w USRR miały odbyć się wybory do rad wiejskich i miejskich, co nasiliło działania agitacyjne i propagandowe różnych środowisk politycznych, związanych zarówno z nacjonalistami ukraińskimi, jak i komunistami. Działalność na terenach wiejskich szczególnie interesowała komunistów ukraińskich kontrolowanych z ramienia KPZR, ze względu na możliwość propagandowego oddziaływania na kolektywy rolne. W związku z wyborami komunistów zaczęli przeprowadzać kontrole działalności organów władzy samorządowej. Kontrolowano, oprócz efektywności zarządzania finansami, aprowizacji, oświaty czy dyscypliny pracy, także wykonanie postulatów partyjnych i skuteczność realizacji planu pięcioletniego na terytorium USRR⁷.

Zagrożeniem ochrony interesów ukraińskich, zważywszy na wybory, była ponadto nasiloną aktywność działaczy i agitatorów komunistycznych wysyłanych na wieś. Na obszarach wiejskich, zamieszkałych przez duże skupiska mniejszości narodowych, sytuacja kształtowała się interesująco. Osoby dobrze znające języki i zwyczaje mniejszości mogły zaopatrywać najuboższe warstwy ludności w propagandową literaturę komunistyczną. Jednocześnie intencją komunistów były działania, wskutek których z komisji wyborczych wykluczano by Ukraińców sprzeciwia-

⁶ W literaturze wskazano, że w USRR na początku lat trzydziestych doszło do denacjonalizacji, co było skutkiem odejścia władz od wcześniej realizowanej polityki ukrainizacji na rzecz polityki sowietyzacji. Z polecenia Moskwy realizowano proces eliminowania chłopstwa jako odrębnej warstwy społecznej w USRR oraz posługiwano się terrorem wobec inteligencji ukraińskiej, opowiadającej się za niezależnym od ZSRR państwem ukraińskim i głoszącej hasła narodowościowe. W następstwie rosnącej industrializacji ZSRR i centralizacji aparatu biurokratycznego dążono jednocześnie do „ujednoczenia warunków rozwoju gospodarczego i przemysłu, a więc do wyeliminowania różnic między regionami ZSRR”. A. Achmatowicz, *Nowe materiały źródłowe z kijowskich archiwów o ukrainizacji*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 32, 1997, s. 179.

⁷ Komunikat informacyjny nr 2 Oddziału II SG WP z dnia 16 stycznia 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Pierwszy plan pięcioletni miał być realizowany w latach 1928–1932. Moskwa planowała zniesienie własności prywatnej, rozwój przemysłu ciężkiego i rolnictwa, traktując obszar Ukrainy jako strategiczny do osiągnięcia tych celów. Nadrzędnym założeniem planu było zbudowanie socjalizmu, powstanie społeczeństwa proletariackiego funkcjonującego w ramach państwa przemysłowego w miastach oraz zmodernizowanego rolnictwa kolektywnego na wsi. R. Kuśnierz, „Kolektywna konsumpcja” w okresie pierwszej radzieckiej pięcioletki — propaganda a rzeczywistość (mało znany absurd bolszewicki), „Dzieje Najnowsze” 40, 2008, z. 2, s. 37.

jących się narzuconemu przez Sowietów modelowi sowietyzacji USRR. Centralny Komitet Ukraińskiej Partii Komunistycznej realizował interesy ZSRR także przez ograniczanie swobody ukraińskiej prasy (na przykład udzielając nagan redaktorom czasopism, w których dopuszczano się krytyki polityki zbożowej rządu)⁸.

W celu przeciwdziałania narastającym nastrojom kontrrewolucyjnym wśród części społeczeństwa ukraińskiego, przede wszystkim na południu USRR, władze komunistyczne przeprowadzały aresztowania osób, którym zarzucano przeprowadzanie ataków terrorystycznych czy działania antyrządowe. Według statystyk opublikowanych w numerze 3514 „Poslednija nowosti” z dnia 5 listopada 1930 roku masowe aresztowania objęły przede wszystkim stolicę USRR Charków, a ponadto Odessę i Konotop — aresztowano wówczas około 1500 osób oskarżonych o działalność wywrotową. Ukraińcy wobec tych represji organizowali ruch partyzancki w różnych częściach kraju. Efektem były zamachy terrorystyczne na działaczy komunistycznych, na przykład zamordowano prominentnego komunistę i członka rady miejskiej w Kijowie, niejakiego Ługońskiego. Na zjeździe Ukraińskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego USRR 30 listopada 1930 roku przyjęto decyzję o konieczności wzmożenia agitacji wśród mniejszości narodowych. Oceniono, że ich uświadomienie polityczne i klasowe jest bardzo małe, co ułatwia aktywność elementom wrogim komunizmowi w okręgach zamieszkiwanych przez mniejszości⁹.

Sowietyzacja w kontekście zmian w szkolnictwie i oświacie w USRR

Ważnym kierunkiem sowietyzacji Ukrainy była kontrola oświaty. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku rząd sowiecki przygotował w USRR reformę systemu szkolnictwa. Dostrzegając brak inteligencji zawodowej czy pogarszający się stopień wyedukowania społeczeństwa, skrócono studia wyższe oraz powołano nowy typ szkół w systemie nauczania powszechnego — dziesięcioletnie zamiast siedmioletnich; zaplanowano utworzenie 62 szkół dziesięcioletnich¹⁰.

Jeśli chodzi o szkolnictwo wyższe, to w roku akademickim 1930/1931 80% przyjętej młodzieży stanowiły dzieci robotników zatrudnionych w państwowych

⁸ Komunikat informacyjny nr 1 Oddziału II SG WP z dnia 28 listopada 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

⁹ Komunikat informacyjny nr 2 Oddziału II SG WP z dnia 16 stycznia 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5.

¹⁰ Raport polityczno-informacyjny nr 5 Konsulatu RP w Kijowie z dnia 18 lutego 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

warsztatach pracy, fabrykach oraz w tak zwanych fabrycznych kolektywach pracy, ponadto młodzież wywodząca się z sowieckich zakładów wychowawczych. Kształconą młodzież akademicką, w celach propagandowych, zamierzano wykorzystać w realizowanej przy aprobacie władz komunistycznych walce z analfabetyzmem na obszarze USRR¹¹. Elementem wprowadzenia zmian w szkolnictwie ukraińskim służącym wzmocnieniu sowietyzacji było też otwarcie w Dniepropietrowsku Uniwersytetu Komunistycznego na Ukrainie. W lutym 1931 roku 86% składu osobowego wykładowców oraz młodzieży akademickiej stanowili robotnicy. Środkiem nacisku ze strony komunistów na środowisko intelektualistów ukraińskich było także zwalnianie profesorów wyższych uczelni ukraińskich¹².

Z archiwaliów wynika, że w prasie komunistycznej krytykowano tych profesorów, którzy mimo zachowania pozorów legalności nie brali żadnego udziału w życiu proletariatu. W reformie szkolnictwa wyższego postulowano walkę

z wszelką pozaklasowością, neutralnością i biernością wykładowców, którzy powinni się wyraźnie wypowiedzieć i czynnie zabrać do pracy. Studentów należy wychowywać klasowo. Należy zdecydowanie wystąpić przeciwko wulgarnemu pojmowaniu rozwoju kultury narodowej¹³.

Co więcej, w prasie sowieckiej wychodzącej na Ukrainie dyskredytowano przejawy oportunistycznego opozycjonizmu wobec proponowanych przez komunistów zmian w społeczeństwie ukraińskim. Nagłaśniano oraz piętnowano „wypadki jawnego występowania opozycyjnie nastrojowych jednostek przeciwko panującym stosunkom”¹⁴. Władze USRR wychodziły z założenia, że rozbięcie ruchu narodowego Ukraińców wymaga przeprowadzenia represji wobec elit intelektualnych tego ruchu. Kadra profesorska wyższych uczelni była ważną grupą społeczną, do której należało dotrzeć, aby wzmocnić rezultaty sowietyzacji w sferze funkcjonowania oświaty i szkolnictwa. Starano się też prowadzić agitację i propagandę komunistyczną wśród nauczycieli, a co za tym idzie w szkołach różnego szczebla¹⁵.

¹¹ Komunikat informacyjny nr 2 Oddziału II SG WP z dnia 16 stycznia 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5.

¹² Komunikat informacyjny nr 5 Oddziału II SG WP z dnia 31 marca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

¹³ Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

¹⁴ Komunikat informacyjny nr 8 Oddziału II SG WP z dnia 15 lipca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

¹⁵ W archiwaliach zachowały się wzmianki na temat pewnych trudności Sowietów, jeśli chodzi o efekty. Mianowicie, wysoki analfabetyzm mas ludności uniemożliwiał skuteczne dotarcie z hasłami polityczno-społecznymi, jako że w 1930 r. 22% mężczyzn i 48% kobiet w USRR nie potrafiło pisać ani czytać. Brakowało także lokali oraz kadry nauczycielskiej, aby w pełni sprostać zamierzeniom Moskwy związanym z oświatą. Niedobór nauczycieli szacowano w 1930 r. na 8,8 tys.

Kolektywizacja rolnictwa i wsi jako następstwo i podstawa sowyetyzacji USRR — przyczynek do badań

Jednym z elementów sowyetyzacji USRR na początku lat trzydziestych był, dobrze zbadany w aktualnej historiografii, proces kolektywizacji rolnictwa¹⁶. Zachowane archiwalia potwierdzają, że władze komunistyczne Ukrainy, inspirowane dyrektywami wydawanymi w Moskwie, nasiliły proces łączenia gruntów chłopskich w gospodarstwa spółdzielcze. Likwidacja własności prywatnej była elementem sowyetyzacji narodu ukraińskiego w warunkach wzmacniania podstaw ustroju socjalistycznego w całym Związku Sowieckim. Źródła archiwalne potwierdzają, że polskie władze były jednymi z najlepiej poinformowanych na temat rozwoju sytuacji na sowieckiej Ukrainie w okresie dwudziestolecia międzywojennego¹⁷. Dotyczyło to również procesu kolektywizacji rolnictwa¹⁸. W piśmiennictwie dostrzeżono związek kolektywizacji z wywołaniem wielkiego głodu w USRR w latach 1932 i 1933¹⁹.

osób, co ograniczało pracę z dziećmi i młodzieżą służącą sowyetyzacji społeczeństwa ukraińskiego. Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5. Model represyjny wywoływał przy tym sprzeciw społeczeństwa. Dominacja szkoły sowieckiej i rugowanie języka polskiego ze szkolnictwa mniejszości miały być elementem „włączenia się w sowiecką kulturę i naukę” tej ludności. H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, s. 151. Ocenia się, że analizowany przejaw sowyetyzacji USRR, mimo narastającego sprzeciwu Polaków, był „szczególnie skutecznym instrumentem podporządkowania ludności polskiej reżimowi komunistycznemu”, *ibidem*, s. 20. Analogicznie, jeśli chodzi o przełom lat dwudziestych i trzydziestych, można ocenić efekty zmian w szkolnictwie ukraińskim jako podporządkowanym sowyetyzacji.

¹⁶ Obszerniejszy opis kolektywizacji wsi jako podstawowego środka sowyetyzacji USRR pozostaje poza głównym nurtem prowadzonej analizy z racji złożoności problematyki i jej odrębności we współczesnej historiografii. Tematyka została opracowana w literaturze przedmiotu, z licznymi odwołaniami do materiałów archiwalnych. Na temat procesu kolektywizacji rolnictwa w USRR zob. R. Dzwonkowski, *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947)*, „Teki Komisji Historycznej” 2012, nr 9, s. 204–211; R. Kuśnierz, *Kolektywizacja wsi ukraińskiej i opór chłopów (1929–1931)*, „Almanach Historyczny” 8, 2006, s. 129–155; R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2005, *passim*.

¹⁷ Szczególne zainteresowanie polskich władz rozwojem sytuacji na Ukrainie w kontekście kolektywizacji rolnictwa i wsi tłumaczono nie tylko bliskością granic, lecz także tym, że Ukraina znajdowała się w polskiej strefie wpływów politycznych i ekonomicznych, a elity polityczne dążyły do wsparcia ukraińskiego ruchu narodowościowego w USRR. Kolektywizacja zagrażała też bezpieczeństwu mniejszości polskiej żyjącej w tej republice. Będący następstwem kolektywizacji wielki głód godził w byt polskiej mniejszości, co uzasadniało polityczne i wywiadowcze rozpoznanie sowyetyzacji USRR w ocenach Oddziału II SG WP. R. Wysocki, *Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie*, „Res Historica” 2011, nr 31, s. 128.

¹⁸ Obszerniej o stanowisku polskiej dyplomacji i wywiadu zob. R. Kuśnierz, *Obraz głodującej wsi ukraińskiej w latach trzydziestych XX w. w dokumentach polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu*, [w:] *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, t. 10, red. A. Adrusiewicz, Rzeszów 2009, s. 64–75.

¹⁹ R. Kuśnierz, *Kolektywizacja wsi ukraińskiej i opór chłopów (1929–1931)*, s. 129–135.

Co więcej, uspołecznianie gospodarstw wiejskich przybrało charakter powszechny i przymusowy już od 1930 roku. W komunikacie informacyjnym Oddziału II SG WP ze stycznia 1931 roku zauważono, że w 1930 roku obszar skolektywizowanych zasiewów w USRR wzrósł sześciokrotnie w porównaniu do 1929 roku. Do końca 1930 roku skolektywizowano ponad 33% wszystkich gospodarstw rolnych; tylko w listopadzie i grudniu procesem objęto około 200 tys. gospodarstw włościańskich²⁰. Według danych na dzień 10 marca 1931 roku już 52,7% ziemi uprawnej zostało skolektywizowanych, a 93 800 poddań było w toku rozpatrywania²¹. Świadczyło to o szybko postępującej kolektywizacji. Wytyczne wysyłane z Moskwy zalecały całkowitą likwidację samodzielnych gospodarstw prowadzonych przez chłopów sprzeciwiających się władzy sowieckiej (kułaków) i zniesienie własności prywatnej w celu „złamania wrogich elementów i gruntownej przebudowy społecznej na wsi”²². Kolektywizacja pozostawała też głównym punktem rozwijającej się kampanii wyborczej do rad miejskich i wiejskich w USRR w styczniu 1930 roku²³.

Zgodnie z polskimi archiwaliami opartymi na ocenach komunistycznych władz sowieckich w USRR stanowisko ukraińskiego chłopstwa wobec kolektywizacji pozostawało skrajnie negatywne. W jednej z ocen stwierdzono: „Kułactwo wszelkimi siłami opierało się kolektywizacji, a nawet rozpoczęło kontrakcję, mordując instruktorów wiejskich i sabotując zarządzenia władzy. Dopomagały mu w tej ak-

²⁰ Komunikat informacyjny nr 3 Oddziału II SG WP z dnia 7 lutego 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

²¹ Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5.

²² Władze sowieckie ukierunkowały jednocześnie działania w zakresie kolektywizacji w odniesieniu do majątków pozostających w rękach członków mniejszości narodowych w USRR. Według danych z 1930 r. wsie z przewagą własności żydowskiej skolektywizowano w 50%, wsie z przewagą ludności niemieckiej — w 32%, natomiast wsie zamieszkałe głównie przez Polaków — w 7%. Komunikat informacyjny nr 3 Oddziału II SG WP z dnia 7 lutego 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5. Co więcej, w literaturze podkreśla się, że władze sowieckie podczas kolektywizacji stosunkowo łatwo poradziły sobie z pacyfikacją wsi oraz likwidowaniem kułactwa. Liczne wystąpienia chłopów sprzeciwiających się polityce kolektywizacji były sprawnie likwidowane przez sowiecki aparat administracyjny. J.J. Bruski, *Między ukrainizacją a rusyfikacją*, s. 18–19.

²³ Komunikat informacyjny nr 4 Oddziału II SG WP z dnia 6 marca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Podstawową strategią Sowietów na mnożące się akty sprzeciwu kułaków przed kolektywizacją rolnictwa były masowe aresztowania oraz w konsekwencji rozstrzelanie lub zsyłanie protestujących. R. Kuśnierz, *Przemoc systemu komunistycznego wobec chłopów w latach 1929–1939 (na przykładzie sowieckiej Ukrainy)*, [w:] *Ofiary imperium — imperia jako ofiary: 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, Warszawa 2010, s. 431–442. W literaturze wspomina się o sztucznie sterowanej przez Moskwę klęsce głodu na przełomie 1932 i 1933 roku, co miało być formą dodatkowej represji chłopów ukraińskich. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. *Krótki kurs*, Warszawa 2012, s. 137–138.

cji czynniki antysowieckie, a w pierwszym rządzie organizacje mienszewików²⁴. W takich warunkach władze sowieckie sięgnęły po rozbudowany aparat represji, aby eliminować przejawy oporu wobec kolektywizacji rolnictwa i wsi. Elementem sowietyzacji było stosowanie przemocy i terroru oraz przymusowe usuwanie sprzeciwiających się kułaków²⁵. Polskie władze polityczne i wojskowe uzyskiwały informacje na temat sposobu ich traktowania. W lutym 1930 roku ustalono, że najczęstszą metodą działań były aresztowania mężczyzn i zsyłanie ich na północ Związku Sowieckiego, wyrzucanie kobiet i dzieci poza obszar gospodarstwa domowego oraz konfiskata całego majątku ziemskiego protestujących²⁶.

Sowietyzacja a zmiany w funkcjonowaniu sfery publicznej w USRR na początku lat trzydziestych XX wieku

Elementem sowietyzacji w USRR pozostawało wzywanie przez władze cywilne do wzmocnienia propagandy dotyczącej obrony państwa. W numerze „Komunist” z 11 listopada 1931 roku opublikowano informację, że Wszechukraiński Robotniczy Związek Zawodowy wysyłał pisma do różnych ukraińskich organizacji zawodowych, krytykując niewielkie zaangażowanie w akcję werbunkową do szkół wojskowych. W numerze z 12 listopada wskazano natomiast na potrzebę „podjęcia akcji systematycznego popularyzowania spraw obrony państwa za pomocą pracy [...] potrzebę ogłoszenia bezwzględnej walki z oportunistycznym niedocenianiem niebezpieczeństwa wojennego”²⁷. Można ocenić, że te działania wpisywały się w bardziej ogólny trend militaryzacji nastrojów społecznych w USRR oraz dążenie do wywołania poczucia zagrożenia ze strony europejskich imperialistów, w tym Polaków, będących wrogami proletariackich rządów w ZSRR i republikach sowieckich.

Jako element wzmagający oddziaływania sowietyzacji w USRR należy traktować też opieszałość komunistów w ukrainizacji urzędów publicznych. Na początku lat trzydziestych XX wieku niemal we wszystkich urzędach panował język rosyjski. Język ukraiński pozostawał w użyciu jedynie wśród pracowników kancelarii urzędów. Pracownicy państwowi nie uczęszczali na kursy języka ukraińskiego,

²⁴ Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5.

²⁵ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Warszawa 1994, s. 140.

²⁶ Raport polityczno-informacyjny nr 5 Konsulatu RP w Kijowie z dnia 18 lutego 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5. W odniesieniu do niektórych przeciwników kolektywizacji stosowano z kolei najbardziej dotkliwą formę represji, tj. art. 54 sowieckiego kodeksu karnego, zgodnie z którym można było skazać na śmierć przez rozstrzelanie osobę organizującą albo biorącą udział w aktach terrorystycznych przeciwko państwu. T. Grajżul, *Ukraina Sowiecka w latach 1921–1929 w raportach polskich dyplomatów*, s. 157.

²⁷ Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5.

a w klubach partyjnych oraz związkach zawodowych istniejących w USRR odnotowano „wypadki rosyjskiego, imperialistycznego szowinizmu”²⁸. W wydawanym w Paryżu ukraińskim tygodniku „Tryzub”, krytycznym wobec poczynań władz sowieckich w USRR, w numerze 17 z dnia 3 maja 1931 roku oceniono: „wszelkie starania władz sowieckich sprowadzają do zera rolę i znaczenie ukrainizacji”²⁹. Wskazano na pozorność działań komunistów w sferze ukrainizacji przestrzeni publicznej w sensie narodowym w USRR na początku lat trzydziestych.

Wyższa Rada Emigracji Ukraińskiej z Paryża w odezwie z czerwca 1930 roku odniosła się do szkodliwych efektów procesu sowietyzacji życia publicznego oraz społeczeństwa USRR. Dostrzeżono mianowicie inspirowanie przez rząd moskiewski nie tylko prześladowań religijnych na Ukrainie, lecz także podejmowanie działań służących zniesieniu wolności osobistej obywateli, posługiwanie się terrorem wobec ludności cywilnej niezadowolonej z sytuacji ekonomicznej oraz niezaspokajaniem podstawowych potrzeb żywnościowych. Skrytykowano system przymusowej sprzedaży i rekwizycji zboża oraz kolektywizację gospodarstw rolnych, skutkującą rabunkiem majątku i inwentarza żywego będących własnością ukraińskiego chłopstwa. Powoływano się na przykłady aresztowań, wyroki śmierci albo zsyłania na Syberię chłopów sprzeciwiających się kolektywizacji³⁰.

W ściśle tajnym dokumencie przygotowanym przez Oddział II SG WP z dnia 28 lipca 1930 roku podkreślono trafność większości wskazanych zarzutów. Odniesiono się do praktyki działań sowieckiej policji politycznej GPU w procesie

²⁸ *Ibidem*. W najważniejszych miastach ukraińskich stosunkowo niewielu urzędników państwowych wykazało się znajomością języka ukraińskiego. W wypadku urzędników z Odessy w „pierwszej grupie znajomości języka” znalazło się 2536 z ogólnej liczby 17 200 osób. W Charkowie zaś ponad 20 tys. osób zupełnie nie znało języka ukraińskiego. Komunikat informacyjny nr 7 Oddziału II SG WP z dnia 13 czerwca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

²⁹ W innym artykule z tego dnia odniesiono się do „czystki” przeprowadzonej we Wszechukraińskiej Akademii Nauk, działającej w Kijowie, w związku z objęciem jej ścisłą kontrolą robotniczą. Członkowie Ukraińskiej Partii Komunistycznej obrali za cel oddziaływanie na instytucję, wpływali na zmiany w jej składzie personalnym, zbierali informacje o przekonaniach politycznych współpracowników, a także przeprowadzali rewizje jej sekcji oraz oddziałów. W następstwie przeprowadzonych kontroli polecono usunąć ze stanowisk w Akademii „pseudouczonych”, „analfabetów politycznych” oraz „elementu niezdolnego do pracy naukowej”. Komunikat informacyjny nr 8 Oddziału II SG WP z dnia 15 lipca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5. Przykład ten świadczył o jawnej ingerencji w ukraińskie środowisko naukowe, ukierunkowującej jego rozwój w nowych warunkach sowietyzacji życia politycznego oraz społeczno-kulturalnego w USRR. W literaturze przedmiotu podkreślono, że w analizowanych latach należało pisać o zjawisku kolektywizacji nauki, które od początku lat trzydziestych stało się masowe. Służyło to podporządkowaniu środowiska akademickiego w USRR celom ideologicznym w związku budowaniem fundamentów społeczeństwa socjalistycznego w Związku Sowieckim. W. Maslijczuk, A. Portnow, *Historiografia ukraińska. Doświadczenia sowietyzacji*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 23, 2014, nr 1, s. 404.

³⁰ Odezwą Wyższej Rady Emigracji Ukraińskiej z dnia 1 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

wzmocnienia podstaw sowietyzacji wśród narodów poddanych władzy sowieckiej. W odniesieniu do Ukraińców posądzanych o działalność separatystyczną GPU organizowało prowokacje i aresztowania, organy sądownictwa zaś dążyły do nadania procesom możliwie największego rozgłosu, stosując przy tym inspirowane lub wymuszone zeznania oskarżonych i świadków, aby zdyskredytować ich działalność i zwiększyć skuteczność oddziaływania prewencji wobec wystąpień separatystycznych. W procesach sądowych dążono zarazem do zdyskredytowania roli emigracji ukraińskiej na Zachodzie, posądzając jej członków o przygotowywanie wystąpień i zamachów przeciwko komunistycznej władzy w USRR³¹.

Walka z ukraińskimi organizacjami nacjonalistycznymi i ukraińskim ruchem narodowym jako element sowietyzacji w USRR

Ważnym elementem sowietyzacji życia publicznego i społeczeństwa USRR było likwidowanie przez komunistów organizacji ukraińskich walczących o realizację idei narodowościowej w sprzeciwie wobec narzuconego modelu sowietyzacji. Oddział II SG WP analizował działalność tajnych ukraińskich organizacji niepodległościowych. W zachowanych archiwaliach przekazano na przykład informację o wykryciu i likwidacji, ważnej wówczas, organizacji Spółka Wyzwolenia Ukrainy³² pod przywództwem Sergiusza Jefremowa³³. Interesujące jest, że podczas procesu jej członków wykorzystano między innymi dowody świadczące o współpracy organizacji z Wojskiem Polskim³⁴.

³¹ Stosunek Rządu Sowieckiego i emigracji rosyjskiej do problemu narodowości w Rosji z dnia 28 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

³² W programie Spółki Wyzwolenia Ukrainy akcentowano konieczność podjęcia działań kointerwencyjnych wobec sowietyzacji USRR, działań służących obaleniu ustroju socjalistycznego, przy jednoczesnym ułatwieniu budowy ustroju opartego na zasadach kapitalistycznych i współpracy z jednym z państw Zachodu. Członkowie Spółki mieli osiągnąć cele przez stworzenie struktur organizacyjnych, prowadzenie agitacji politycznej i dokonywanie zbrojnych aktów terroru przeciwko politykom komunistycznym w USRR. Por. Raport dotyczący działalności i założeń ideologicznych „Spółki Wyzwolenia Ukrainy” z dnia 7 grudnia 1929 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

³³ Wyjaśnienia dotyczące osób i organizacji powiązanych z wystąpieniami narodowościowymi na terenie ZSRR z dnia 28 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Biogram oraz rola Sergiusza Jefremowa w próbie organizacji antysowieckiego ruchu w USRR zob. A. Kolańczuk, *Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939. Słownik biograficzny*, Przemysł 2009, s. 121.

³⁴ Pismo Konsulatu Generalnego RP w Charkowie z dnia 22 marca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

Działalność Spółki, nazywanej też Związkiem Wyzwolenia Ukrainy, okazała się mistyfikacją zrealizowaną na polecenie Moskwy przez GPU. Posądzając członków organizacji o kontrrewolucyjne działania, GPU przeprowadziło prowokację, wskutek której doszło do procesu pokazowego ukraińskich działaczy nacjonalistycznych, oskarżonych o terroryzm oraz działalność wywrotową³⁵. W ten sposób Sowietci starali się przekonać społeczeństwo ukraińskie o szkodliwości dla ich sprawy narodowej istnienia podobnych organizacji konspiracyjnych, oskarżanych dodatkowo o współpracę ze środowiskami emigracji ukraińskiej na Zachodzie³⁶. Dyskredytowanie osiągnięć i działalności emigracyjnych ukraińskich środowisk narodowych było kolejnym ważnym elementem uzupełniającym proces sowietyzacji życia publicznego oraz społeczeństwa USRR na początku lat trzydziestych XX wieku³⁷. Sowietci próbowali ukrócić wpływy ukraińskich środowisk emigra-

³⁵ W procesie działaczy organizacji oskarżono o działalność antypaństwową oraz przede wszystkim szpiegostwo, stosując wobec nich tortury fizyczne. Proces działaczy Zrzeszenia Wyzwolenia Ukrainy — streszczenie [1930], Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Obszerniej o problematyce i znaczeniu procesu dla celów propagandowych Moskwy zob. J. Bobula, *Proces Związku Wyzwolenia Ukrainy — rekonstrukcja obrazu wroga ludu na Ukrainie Sowieckiej lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Komunistyczni bohaterowie*, t. 2, red. M. Bogusławska, Z. Grębecka, Warszawa-Kraków 2012, s. 211–220.

³⁶ „Czerwone Prawo” nr 23/89 z dnia 7 grudnia 1929 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Inną mistyfikacją GPU było wykrzywiecie w listopadzie 1930 r. podziemnej organizacji kontrrewolucyjnej, dywersyjnej oraz szpiegowskiej o nazwie Promyszlennaja Partia (Prompartia), określanej inaczej mianem Partii Przemysłowej. Organizacja miała działać od 1926 r. w środowisku uznanych inżynierów w USRR w celu obalenia władzy sowieckiej przez stosowanie aktów sabotażu gospodarczego. J. Bordziłowski, *Żołnierska droga*, t. 1, Warszawa 1970, s. 118. W dniach od 25 listopada do 7 grudnia 1930 r. odbył się pokazowy proces członków fikcyjnej organizacji, głównie z udziałem profesorów uczelni technicznych. O.N. Ken, *Stalin, Antonow-Owstiejenko i inni. Sowiecka propozycja w sprawie paktu o nieagresji w 1930 roku*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 38, 2003, s. 44.

³⁷ W Niemczech znaczące wpływy osiągnęła ukraińska organizacja Hetmańców, opowiadająca się za stworzeniem niepodległej monarchii ukraińskiej dzięki interwencji mocarstw Zachodu. Komunikat informacyjny nr 5 MSW z dnia 24 października 1932 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). W stolicy Francji nasiliła się działalność z jednej strony nacjonalistów ukraińskich zrzeszonych w Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), z drugiej petlurowców, czyli zwolenników dawnych rządów Symona Pelury, opowiadających się za przywróceniem Ukraińskiej Republiki Ludowej na wzór tworu państwowego funkcjonującego w początkowych latach po pierwszej wojnie światowej. Komunikat informacyjny nr 6 MSW z dnia 30 listopada 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). W ocenie Oddziału II SG WP najgorzej rysowały się możliwości realizowania antysowieckich kampanii przez emigrację ukraińską w Rumunii, zarówno z powodu trudności finansowych, jak i nieprzychylnego stosunku rządu w Bukareszcie wobec antysowieckich działań podejmowanych z Rumunii. Komunikat informacyjny nr 1 MSW z dnia 28 listopada 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

cyjnych sprzeciwiających się realizowanemu w USRR modelowi sowietyzacji. Przykładem było inspirowanie prowokacji międzynarodowych służących skompromitowaniu działaczy ukraińskiej emigracji³⁸.

Warto dodać, że w analizowanych latach GPU zlikwidowało inną, rzeczywicie działającą, ukraińską organizację kontrrewolucjonistów, czyli Przymierze Kubania i Ukrainy, istniejące w latach 1929–1932³⁹. GPU przyczyniło się także do aresztowania członków Związku Ukraińskiej Młodzieży, których oskarżono o prowadzenie działalności kontrrewolucyjnej⁴⁰. Jak więc widać, władze komunistyczne przyjęły za cel zwalczanie ruchu narodowego Ukraińców dążących do niepodległości. Eliminowano organizacje utożsamiające się z tym ruchem, aby wzmocnić we wszystkich sferach efekty procesu sowietyzacji.

³⁸ W marcu 1930 r. do fińskiego posła w Pradze zwrócił się gen. Myszak, twierdząc, że poszukuje wsparcia do wykorzystania przeciwko Sowietom organizacji ukraińskich liczących niespełna pół miliona członków i działających w ZSRR. Przedstawił plan utworzenia tymczasowego rządu ukraińskiego na Rusi Podkarpackiej. W następstwie kontaktu posła fińskiego z władzami czeskimi ujawniono brak zgody rządu w Pradze na jakiegokolwiek działania Myszaka, którego zdemaskowano jako agenta wielu wywiadów, ostatnio znajdującego się na usługach sowieckich. Pismo Oddziału II SG WP do Szefa Biura Historycznego Ministerstwa Spraw Wojskowych z dnia 16 maja 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Innym przykładem zwalczania antysowieckiej propagandy ukraińskiej było identyfikowanie i eliminowanie ośrodków prasowych popierających ukraiński ruch narodowowyzwoleńczy. Sowietci wykryli i zlikwidowali w listopadzie 1929 r. ośrodek określany jako „Ukraińska Niwa”. A. Peplowski, *Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996, s. 254.

³⁹ Podkreśla się, że organizacja identyfikowała się z częścią też Ukraińskiego Centrum Państwowego jako ważnego ośrodka emigracyjnego Ukraińców, grupującego osoby sprzeciwiające się sowietyzacji życia politycznego i społecznego na Ukrainie. R. Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*, Lublin 2003, s. 323. Obszerniej o Ukraińskim Centrum Państwowym, najliczniej reprezentowanym na wychodźstwie w Polsce zob. J. Pisułiński, *Centrum państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r.*, „Історичний архів” 2010, nr 5, s. 120–124; R. Potocki, *Ukraińskie Centrum Państwowe na wychodźstwie (1926–1933)*, „Przegląd Wschodni” 5, 1998, z. 1, s. 79–101; R. Potocki, *Współpraca II Rzeczypospolitej w Ukraińskim Centrum Państwowym na wychodźstwie w latach 1920–1939*, „Dzieje Najnowsze” 1998, z. 4, s. 139–144.

⁴⁰ Raport polityczno-informacyjny nr 5 Konsulatu RP w Kijowie z dnia 18 lutego 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Związek Ukraińskiej Młodzieży (Sojuz Ukrajinśkoji Nacionalistycznej Mołodi) miał charakter nacjonalistycznej organizacji ukraińskiej, powstałej w 1926 r. i ukierunkowanej na ideologiczne szkolenie młodzieży. W 1929 r. Związek włączono w struktury OUN, co świadczyło o postępującej radykalizacji nastrojów wśród młodzieży ukraińskiej, a zarazem skłoniło komunistyczne władze do większej aktywności w zwalczaniu działalności ugrupowania szkodliwego z punktu widzenia sowietyzacji USRR. Obszerniej o funkcjonowaniu Związku Ukraińskiej Młodzieży zob. R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin 2003, s. 57–61.

Podsumowanie

Z opisu przejawów sowietyzacji przedstawionych w niniejszym artykule można sformułować następujące wnioski.

1. Zainteresowanie analizowanymi przejawami sowietyzacji Ukrainy przez Oddział II SG WP i polskie władze polityczne świadczyło o dostrzeżeniu jej związku z bezpieczeństwem Polski z racji sąsiedztwa II RP z USRR, a ponadto napiętych relacji polsko-sowieckich w dwudziestoleciu międzywojennym.

2. Sowietyzacja była widoczna w różnych sferach wewnętrznego funkcjonowania USRR, zarówno w życiu politycznym, gospodarczym, jak i społecznym, jako koncepcja przeciwstawna do, realizowanej wcześniej w latach 1923–1929, polityki ukrajinizacji USRR.

3. Na początku lat trzydziestych XX wieku sowietyzacja USRR była jednym z postulatów towarzyszących budowie społeczeństwa socjalistycznego oraz wzmacnianiu komunizmu na całym obszarze Związku Sowieckiego.

4. Realizowana przez Moskwę sowietyzacja USRR wpisywała się w jej politykę likwidowania przejawów odbudowy narodów uzależnionych od Związku Sowieckiego.

Przedstawione wnioski korespondują z tezą zawartą w artykule, że sowietyzacja USRR przejawiała się rozmaicie i na początku lat trzydziestych XX wieku uniemożliwiała urzeczywistnienie się ukraińskich hasel narodowych. W życiu politycznym oraz gospodarczo-społecznym USRR stanowiła jeden z ważniejszych wyznaczników realizowania polityki sowieckiej. Polityka Moskwy miała na celu uniemożliwienie odbudowy niezależnego państwa ukraińskiego na wzór Ukraińskiej Republiki Ludowej po zakończeniu pierwszej wojny światowej w myśl hasel politycznych głoszonych przez emigrację ukraińską na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku. Samo zjawisko wzmacniało pozycję i możliwości rozwoju Związku Sowieckiego w kontekście reform, które zaczęto realizować.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

„Czerwone Prawo” nr 23/89 z dnia 7 grudnia 1929 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

Komunikat informacyjny nr 1 MSW z dnia 28 listopada 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

Komunikat informacyjny nr 5 MSW z dnia 24 października 1932 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

- Komunikat informacyjny nr 6 MSW z dnia 30 listopada 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 1 Oddziału II SG WP z dnia 28 listopada 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 2 Oddziału II SG WP z dnia 16 stycznia 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 3 Oddziału II SG WP z dnia 7 lutego 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 4 Oddziału II SG WP z dnia 6 marca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 5 Oddziału II SG WP z dnia 31 marca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 7 Oddziału II SG WP z dnia 13 czerwca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 8 Oddziału II SG WP z dnia 15 lipca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Odezwa Wyższej Rady Emigracji Ukraińskiej z dnia 1 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Pismo Konsulatu Generalnego RP w Charkowie z dnia 22 marca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Pismo Oddziału II SG WP do Szefa Biura Historycznego Ministerstwa Spraw Wojskowych z dnia 16 maja 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Proces działaczy Zrzeszenia Wyzwolenia Ukrainy — streszczenie [1930], Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Raport dotyczący działalności i założeń ideologicznych „Spółki Wyzwolenia Ukrainy” z dnia 7 grudnia 1929 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Raport polityczno-informacyjny nr 5 Konsulatu RP w Kijowie z dnia 18 lutego 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Stosunek Rządu Sowieckiego i emigracji rosyjskiej do problemu narodowości w Rosji z dnia 28 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Wyjaśnienia dotyczące osób i organizacji powiązanych z wystąpieniami narodowościowymi na terenie ZSRR z dnia 28 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

II. Opracowania

- Achmatowicz A., *Nowe materiały źródłowe z kijowskich archiwów o ukrainizacji*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 32, 1997.
- Bobula J., *Drugie dno. Od polityki ukrainizacji do „frontu językowego”. Komunistyczny „front językowy” wobec polityki derusyfikacji Ukrainy w dwudziestych latach XX wieku*, [w:] *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków*, red. W. Mokry, Kraków 2015.
- Bobula J., *Proces Związku Wyzwolenia Ukrainy — rekonstrukcja obrazu wroga ludu na Ukrainie Sowieckiej lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Komunistyczni bohaterowie*, t. 2, red. M. Bogusławska, Z. Grębecka, Warszawa-Kraków 2012.
- Bordziłowski J., *Żołnierska droga*, t. 1, Warszawa 1970.
- Bruski J.J., *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926*, Kraków 2010.
- Bruski J.J., *Między ukrainizacją a rusyfikacją. Sowiecka polityka narodowościowa na Ukrainie w ocenach dyplomacji i wywiadu II RP*, „Prace Komisji Środkoeuropejskiej PAU” 17, 2009.
- Dzwonkowski R., *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947)*, „Teki Komisji Historycznej” 2012, nr 9.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Warszawa 1994.
- Grajżul T., *Ukraina Sowiecka w latach 1921–1929 w raportach polskich dyplomatów*, „Meritum” 2009, nr 1.
- Ken O.N., *Stalin, Antonow-Owsiejenko i inni. Sowiecka propozycja w sprawie paktu o nieagresji w 1930 roku*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 38, 2003.
- Kolańczuk A., *Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939. Słownik biograficzny*, Przemyśl 2009.
- Kudela-Świątek W., *Miejsca (nie)pamięci. O upamiętnianiu ukraińskiego Wielkiego Głodu z lat 1932–1933*, Kraków 2014.
- Kuśnierz R., *Kolektywizacja wsi ukraińskiej i opór chłopów (1929–1931)*, „Almanach Historyczny” 8, 2006.
- Kuśnierz R., „Kolektywna konsumpcja” w okresie pierwszej radzieckiej pięciolatki — propaganda a rzeczywistość (mało znany absurd bolszewicki), „Dzieje Najnowsze” 40, 2008, z. 2.
- Kuśnierz R., *Obraz głodującej wsi ukraińskiej w latach trzydziestych XX w. w dokumentach polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu*, [w:] *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, t. 10, red. A. Adrusiewicz, Rzeszów 2009.
- Kuśnierz R., *Przemoc systemu komunistycznego wobec chłopów w latach 1929–1939 (na przykładzie sowieckiej Ukrainy)*, [w:] *Ofiary imperium — imperia jako ofiary: 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, Warszawa 2010.
- Kuśnierz R., *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2005.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2012.
- Maslijczuk W., Portnow A., *Historiografia ukraińska. Doświadczenia sowietyzacji*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 23, 2014, nr 1.
- Peplowski A., *Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996.
- Pisuliński J., *Centrum państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r.*, „Історичний архів” 2010, nr 6.
- Potocki R., *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*, Lublin 2003.
- Potocki R., *Ukraińskie Centrum Państwowe na wychodźstwie (1926–1933)*, „Przegląd Wschodni” 5, 1998, z. 1.

- Potocki R., *Współpraca II Rzeczypospolitej w Ukraińskim Centrum Państwowym na wychodźstwie w latach 1920–1939*, „Dzieje Najnowsze” 1998, z. 4.
- Smoliński A., *Analizy i oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie lat 20. do końca lat 30. XX w. sformułowane przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych*, „Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2016, nr 7.
- Smoliński A., *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний архів. Наукові студії” 2014, nr 12.
- Smoliński A., *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, nr 1.
- Smoliński A., *Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, „Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість” 2013, nr 6.
- Smoliński A., *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939*, „Archiwa — Kancelarie — Zbiory” 2012, nr 3.
- Smoliński A., *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym*, Oświęcim 2016.
- Stroński H., *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998.
- Wysocki R., *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin 2003.
- Wysocki R., *Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie*, „Res Historica” 2011, nr 31.
- Ziemke E.F., *Armia Czerwona 1918–1941. Powstanie narzędzia agresji*, przeł. K. Mróz-Mazur, Oświęcim 2015.

JACEK JĘDRYSIAK

ORCID: 0000-0002-5472-136X

Uniwersytet Wrocławski

jacek.jedrysiak@uwr.edu.pl

W poszukiwaniu demokratycznych wzorców: rola tradycji armii pruskiej w etosie Bundeswehry

Słowa kluczowe: tradycja, pamięć, wojsko, Bundeswehra, armia pruska, militarizm, Niemcy.

IN THE SEARCH OF DEMOCRATIC MODELS: THE ROLE OF THE TRADITION OF THE PRUSSIAN ARMY IN THE ETHOS OF THE BUNDESWEHR

Abstract

The German military past is a challenging research area, and one rife with significant problems stemming from social perceptions of this historically charged issue. Although full of notable commanders and brilliant victories, it is also burdened with the baggage of the Wehrmacht crimes, and since the unification also the ballast of the GDR army. This problem has been obvious since the establishment of the Bundeswehr in 1955 and found its outlet in the next so-called Traditionserlass. The main purpose of those documents, adopted in 1965, 1982 and 2018, was to cut off the Wehrmacht tradition. Under the first two regulations, this was only partially achieved, and the infiltration of the armed forces by officers with neo-Nazi views discovered in the barracks in Illkrich prompted Minister Ursula von der Leyen to take radical steps in 2017. In the course of the initiated procedure, compliance with the values of the modern democratic Bundeswehr, including preserving the traditions from the German military past (including the Prussian period), came under particular scrutiny. The course of the debate showed ambiguity in the perception of this tradition and problems with its potential use in the ranks of German armed forces. The purpose of the article is to present the role and importance of subsequent Traditionserlass and to discuss in detail the course of the debate on the relevance of the Prussian military tradition for the modern Bundeswehr. According to the author, the views presented by the participants of the debate are based on insufficiently detailed research on this sphere, which is still rooted in the findings from before the end of World War II. This may lead to erroneous conclusions, which most likely in a difficult to predict perspective may result in the need to adopt a new regulation in this matter. The debate held in Germany and the solutions implemented during its course may constitute an interesting clue for attempts to discuss the tradition of the Polish Army.

Keywords: tradition, memory, army, Bundeswehr, Prussian army, militarism, Germany.

W roku 2019 minęła w sposób ledwie zauważony setna rocznica dość znaczącego wydarzenia w historii Niemiec. W dniu 21 stycznia 1919 roku obradująca w Weimarze Rada Przedstawicieli Ludowych (Rat der Volksbeauftragten) podjęła decyzję o rozpoczęciu prac nad formowaniem nowych, wiernych rządowi niemieckiemu sił zbrojnych. Armia ta, znana jako Reichswehra, miała wedle późniejszych wytycznych powstać „na demokratycznej podstawie przez zespolenie już istniejących formacji ochotniczych”¹. Była to decyzja na poły rewolucyjna, zapoczątkowała bowiem proces prowadzący do utworzenia pierwszej w dziejach Niemiec wspólnej armii. Wedle oficjalnych założeń Reichswehra miała być apolitycznym zbrojnym ramieniem republiki, stojącym na straży jej demokratycznego ustroju. Nadzieje te rzecz jasna okazały się płonne, a wspólna armia od początku zaczęła pełnić funkcję strażnika starej, głównie pruskiej tradycji militarnej, chroniąc ją pod postacią mitów „tajemnicy zwycięstwa Schlieffena”² i „ciosu w plecy”³. Jednym z założeń utworzonego w 1919 roku Reichsarchiv było między innymi utrzymanie przez wojsko kontroli nad materiałami przekazywanymi z likwidowanych archiwów Ministerstwa Wojny (Kriegsministerium) i Wielkiego Sztabu Generalnego (Großer Generalstab, GGS)⁴. Do 1936 roku kolejni dwaj dyrektorzy Reichsarchiv byli oficerami w stopniu generała majora⁵. Wiele głównych komórek było obsadzonych przez byłych oficerów służby historycznej GGS (Kriegsgeschichtliche Abteilung)⁶, co było zgodne z założeniem twórcy Reichswehry generała Hansa von Seeckta o konieczności zachowania najcenniejszych kadr redukowanej armii⁷. Dostęp do zbiorów był prawnie reglamentowany⁸, przez co przed 1945

¹ J. Centek, *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*, Warszawa 2010, s. 39–42.

² J. Jędrzyiak, *Główne problemy badań nad niemieckim planowaniem wojennym przed 1914 rokiem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 2 (235), s. 75–95; T.E. Zuber, *Inventing the Schlieffen Plan: German War Planning 1871–1914*, Oxford-New York 2002, s. 1–52.

³ D. Abenheim, U. Hartmann, *Einführung in die Tradition der Bundeswehr: Das soldatische Erbe in dem besten Deutschland, das es je gab*, Berlin 2019, s. 165.

⁴ R. Brühl, *Militärsgeschichte und Kriegspolitik: zur Militärsgeschichtsschreibung des preußisch-deutschen Generalstabes 1816–1945*, Leipzig 1972, s. 291–304; C. Jany, *Die preußischen Militärarchive*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte” 36, 1924, s. 67–86.

⁵ M. Pöhlmann, *Kriegsgeschichte und Geschichtspolitik: Der Erste Weltkrieg. Die amtliche deutsche Militärsgeschichtsschreibung 1914–1956*, Paderborn 2002, s. 82–92.

⁶ Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv we Fryburgu Bryzgowijskim (BA-MA), Chef des Heeresarchiv (CdH), RH 18/579, Reichsarchiv. Archivabteilung, l. 20., b.p.; RH 18/71, Abschrift: Der Reichwehrminister Generaloberst Werner von Blomberg an Reichs- und Preußische Minister des Innern Wilhelm Frick, Berlin 13.12.1933 r., s. 6–7; RH 18/1002, Notizen zur Personalbesetzung, b.d. [1936?], b.p.

⁷ BA-MA, Großer Generalstab der Preußischen Armee/Oberste Heeresleitung des Deutschen Heeres (GGS/OHL), PH 3/933, Organisation und Richtlinien der kriegsgeschichtlichen Abteilungen, styczeń–luty 1919 r.; PH 3/1230, Kriegsgeschichtliche Abteilung 4.- Organisationsangelegenheiten, 1919.

⁸ BA-MA, RH 18/71, Abschrift: Reichsministerium, Truppenamt an Direktor des Historisches Abteilung des Reichsarchivs, Berlin, 31.05.1934 r., s. 30–33; G.P. Groß, *There Was a Schlieffen Plan: New Sources on the History of German Military Planning*, „War in History” 2008, nr 4, s. 95–96.

rokiem sposób pisania o pruskiej i niemieckiej historii militarnej był całkowicie podporządkowany punktowi widzenia wojska⁹. Jak słusznie zauważył Donald Abenheim, rozumienie tradycji wojskowej w latach 1918–1933 zakładało pielęgnowanie pamięci o chwale armii niemieckiej, którą należało przekazać kolejnym generacjom¹⁰. Oznaczało to przede wszystkim dbałość o upamiętnienie miejscowego pułku, co było wprost kontynuacją praktyk z okresu Cesarstwa. Sztandary, sale pamięci, wspomnienia bitew, wszystko to konserwowało tak pożądanego przez Seeckta „ducha starej armii”. Temu służyło też przydzielanie każdej kompanii Reichsheer tradycji likwidowanych pułków¹¹. W swej istocie siły zbrojne Republiki Weimarskiej pozostały zatem „wilhelmińskie” i przepojone duchem odrodzenia na wzór pruski z lat 1813–1815. Mimo ostentacyjnej „apolityczności” i demokratycznej retoryki istotą istnienia Reichswehry była właśnie odbudowa, której efektem finalnym stał się Wehrmacht, płynnie przejmujący pruską tradycję militarną i eksploatujący ją w warstwie symbolicznej do zamachu z 20 lipca 1944 roku¹².

Problem tradycji od zarania był jednym z podstawowych zagadnień życia wewnętrznej utworzonej w 1955 roku Bundeswehry¹³. Refleksja na ten temat od początku miała wyraźny wymiar instytucjonalny, a dyskusja na temat wzorców armii demokratycznych Niemiec trwa do dzisiaj, o czym można było się przekonać trzy lata temu. Dwudziestego ósmego marca 2018 roku w koszarach w Hanowerze odbyła się uroczystość podpisania nowego, trzeciego już w niedługiej historii sił zbrojnych naszego zachodniego sąsiada, *Traditionserlass*. Ten wyjątkowy dokument, zawierający dokładne wytyczne dotyczące zasad, wartości i wzorców relewantnych dla współczesnej Bundeswehry, nie ma analogii w armiach NATO i jest znakiem problemów, jakie do dziś targają Niemcami w związku z własną przeszłością militarną. Trudno nie zgodzić się z głosem Herfrieda Münklera, który w toku dyskusji nad całym zagadnieniem stwierdził: „problem polega na tym, że nie ma trudniejszego terenu niż niemiecka historia militarna — nie tylko z powodu zbrodni popełnionych przez Wehrmacht podczas drugiej wojny światowej, ale także dlatego, że armia niemiecka istnieje dopiero od 1919 roku, kiedy powstała Reichswehra”¹⁴. Dokument jest

⁹ R. Brühl, *Militärgeschichte und Kriegspolitik*, s. 250–252, 256–257, 281–282; H. Umbreit, *Von der preußisch-deutschen Militärgeschichtsschreibung zur heutigen Militärgeschichte, 1. Teilstreitkraft Heer*, [w:] *Geschichte und Militärgeschichte. Wege der Forschung*, red. U. von Gersdorff, Frankfurt am Main 1974, s. 27–33.

¹⁰ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition. Die Suche nach dem gültigen Erbe des deutschen Soldaten*, München 1989, s. 15–20.

¹¹ *Ibidem*, s. 20.

¹² *Ibidem*, s. 26.

¹³ Za zaskakujące należy uznać pomijanie tego aspektu w części prac dotyczących niemieckiej kultury strategicznej po 1955 r.; A. Polończyk, *Bundeswehra 1955–2030. Kulturowe i strategiczne uwarunkowania użycia sił zbrojnych Republiki Federalnej Niemiec*, Kraków 2019, s. 27–81.

¹⁴ H. Münkler, *Traditionspflege ermöglicht Modernität*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” 20.02.2018, <https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/bundeswehr-traditionspflege-ermoglicht-modernitaet-15459214.html?service=printPreview> (dostęp: 28.04.2020).

próbą zaradzenia temu problemowi i wskazania żołnierzom „najlepszych Niemiec w historii”, wyraźnych granic punktów odniesienia z przeszłości. Głównym źródłem niepokoju dla ówczesnej minister obrony Ursuli von der Leyen był rzecz jasna problem ostatecznego wykorzenia z sali pamięci w jednostkach wojskowych tak zwanych dewocjonalistów Wehrmachtu (*Wehrmachtdevotionalien*). Niemiecka polityk poszła jednak o krok dalej i w toku przeprowadzonych w procesie przygotowania nowych wytycznych dyskusji zarządziła przeprowadzenie kompleksowego przeglądu możliwości czerpania z całej niemieckiej przeszłości militarnej przed 1945 rokiem. Wyraźnym punktem odniesienia stała się tu własna tradycja Bundeswehry, całkowicie odrzucono natomiast wzorce związane z armiami reżimów totalitarnych III Rzeszy i Niemieckiej Republiki Demokratycznej.

Istotnym elementem całej dyskusji okazał się także stosunek do pruskiej przeszłości militarnej sprzed 1919 roku, w tym zwłaszcza dziedzictwa reform wojskowych z okresu wojen napoleońskich. Relewantność tej linii tradycji dla współczesnych niemieckich sił zbrojnych stała się przedmiotem interesującej i wartej prezentacji debaty. Temat wydaje się tylko z pozoru marginalny. Warto przypomnieć, że uchwalony przez Senat RP w 2016 roku projekt ustawy o zmianie ustawy o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej zakładał między innymi, że: „Za inny ustrój totalitarny uważa się w szczególności faszyzm, nazizm niemiecki, nacjonalizm ukraiński i litewski, m i l i t a r y z m p r u s k i [wyr. — J.J.], rosyjski i niemiecki”¹⁵. Dyskusja nad dziedzictwem armii pruskiej była zatem żywa także w naszym kraju i choć cytowany przepis ostatecznie nie został przyjęty, wskazuje to na istotne znaczenie wiedzy na temat stosunku armii naszego zachodniego sąsiada i sojusznika w ramach NATO do swojej tradycji wojskowej. Prezentacja tej problematyki jest celem niniejszego opracowania.

Artykuł zawiera prezentację okoliczności przyjęcia oraz treści poszczególnych *Traditionserlass* i wskazanie obecności w nich odwołań do pruskiej przeszłości militarnej. W analizie tej wskazane zostały główne cechy aksjologiczne kolejnych dokumentów wraz z próbami dostosowania do nich interpretacji cech pożądaných z punktu widzenia tradycji Bundeswehry. Na podstawie moich doświadczeń z badań nad armią pruską skonfrontowałem sugerowany przez niemieckie instytucje wojskowe obraz niektórych osób i epizodów z dziejów sił zbrojnych Hohenzollernów z aktualnym stanem wiedzy w tej dziedzinie. Pokazało to instrumentalny charakter traktowania przez instytucje Bundeswehry historii wojen i wojskowości przy wyraźnym rzutowaniu pryncypiów związanych z zasadami demokratycznego państwa prawa na dobór wzorców, na których opierać się ma etos współczesnej armii RFN. Ideologiczne podejście jest zarazem wyzwaniem,

¹⁵ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 października 2016 r. w sprawie wniesienia do Sejmu projektu ustawy o zmianie ustawy o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej, druk sejmowy nr 985 z 21 października 2016 r.

zwłaszcza w warstwie szkolenia bojowego, rzutując także na pewne ograniczenia w postrzeganiu zadań niemieckich sił zbrojnych. W tym kontekście pruskie tradycje militarne stanowią jedynie *case study*, obrazujące holistyczny problem współczesnych Niemiec z kształtowaniem polityki bezpieczeństwa militarnego.

Geneza i założenia kolejnych *Traditionserlass* do 2017 roku

Rozpoczęta na początku lat pięćdziesiątych dyskusja nad odtworzeniem sił zbrojnych Niemiec zachodnich była mocno warunkowana ciężarem klęski z 1945 roku. W sposób oczywisty nie mogło być mowy o odwoływaniu się do tradycji pokonanego Wehrmachtu, jednak wyraźnie skompromitowana była cała niemiecka przeszłość wojskowa. Jako widomy znak tego stanu uchwałą Alianckiej Rady Kontroli 25 lutego 1947 roku zlikwidowano państwo pruskie. Z wyraźnej inspiracji brytyjskiej Prusy uznano za jedno z głównych zagrożeń europejskiego bezpieczeństwa w ostatnich dwóch stuleciach, a samo zachowanie nazwy państwa miało tworzyć ryzyko powstania rewizjonistycznych ciągów względem sąsiadów. Jeśli Niemcy nie miały po raz trzeci w XX wieku stać się źródłem agresji, duch pruskiego militarizmu musiał zostać wykorzeniony¹⁶. Problem ten mieli na względzie odpowiedzialny za koncepcję budowy Bundeswehry Theodor Blank i jego współpracownicy, zrzeszeni w tak zwanym urzędzie Blanka (1950–1955)¹⁷. W ich optyce przeważała świadomość błędów popełnionych w tej materii w 1918 roku, nie chciano tworzyć w tym kontekście Reichswehry-bis. Za główną grupę winną odradzaniu się tendencji agresywnych uznano pruski arystokratyczny korpus oficerski¹⁸. Trudno nie zgodzić się z opiniami opisującymi tradycję „pruskiej monarchii wojskowej”, zapoczątkowaną przez Fryderyka Wielkiego, jako źródło poważnych dysfunkcji¹⁹. Korpus oficerski monarchii Hohenzollernów był rojalistyczny i konserwatywny, a jego *esprit de corps* opierał się przede wszystkim na przywiązaniu do tronu i osoby króla²⁰. Powodowało to oczywisty dysonans w realiach po 1918 roku i rzeczywiste oderwanie zapatrywań sporej części oficerów od realiów społecznych. Zakonserwowana w ramach mitu „apolitycznego profesjonalisty” idea była w istocie koncepcją powtórzenia rewanzu za 1918 rok, w formie analo-

¹⁶ Ch. Clark, *Prusy. Powstanie i upadek 1600–1947*, przeł. J. Szkudliński, Warszawa 2009, s. 583–585.

¹⁷ M. Rink, *Die Bundeswehr 1950/55 bis 1989*, Berlin-Boston 2015, s. 15–16, 29–33.

¹⁸ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 9–11.

¹⁹ J. Jędrysiak, *Prussian Strategic Thought 1815–1830: Beyond Clausewitz*, Boston-Leiden 2020, s. 92–130.

²⁰ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 18; E. Trox, *Militärischer Konservatismus. Kriegvereine und 'Militärpartei' in Preußen zwischen 1815 und 1848/49*, Stuttgart 1990, s. 35–41, 99–114.

gicznej do zemsty za upokorzenie spod Jeny i Auerstedt z czasów napoleońskich. Zerwanie z tą tradycją wymagało nowego otwarcia i takim stało się bez wątpienia powstanie koncepcji „Innere Führung”, a zatem rozwoju żołnierza opartego na ideale „obywatela w mundurze”, przywiązanego do demokratycznej idei wolności²¹. W efekcie w okresie 1950–1955 wypracowany został schemat swoistej „antytradycji”²². Z tego też względu, w kontraście do armii wschodniemieckiej (Nationale Volksarmee, NVA), także w warstwie umundurowania i ceremoniału wyraźnie odcięto się od przeszłości, przyjmując wiele „bezpiecznych” wzorców amerykańskich i związanych z NATO²³. Hasłem przewodnim była tu „armia bez patosu”, oderwana od dawnej tradycji, ukierunkowana na wykształcenie „europejskiego żołnierza narodowości niemieckiej”²⁴. Założenia te zostały zawarte w podstawowym odnośnie do utworzenia Bundeswehry Himmeroder Denkschrift z października 1950 roku²⁵, choć należy zaznaczyć, że w okresie do 1955 roku problem tradycji odgrywał w planach rządu w Bonn zdecydowaną rolę.

Główną rolę w kształtowaniu koncepcji nowej tradycji niemieckich sił zbrojnych odegrały poglądy Wolfa von Baudissina — majora Sztabu Generalnego i byłego oficera dowództwa Afrika Korps, przebywającego od 1941 roku w niewoli australijskiej²⁶. W latach 1950–1958²⁷ był on najważniejszą postacią organizowanych sił zbrojnych, zdając sobie sprawę z rangi wyzwania, jakim będzie pogodzenie nowych wartości z wymogami fachowej edukacji wojskowej. Niemiecka historia militarna pełna jest bowiem przykładów wybitnych wodzów i błyskotliwych zwycięstw, problemem był i jest jednak zaborczy charakter sporej części z nich²⁸. Założenia swoich działań sformułował otwarcie w przemówieniu wygłoszonym w grudniu 1951 roku w Akademii Ewangelickiej w Hermansburgu²⁹. Punktem wyjścia Baudissina stało się określenie zadań przyszłego niemieckiego żołnierza. W miejsce zwycięstw i militarnych przewag pojawić się tu miało dążenie do utrzymania pokoju, powstrzymywania wszelkich agresywnych skłonności

²¹ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 31; F. Nägler, *Der gewollte Soldat und sein Wandel Personelle Rüstung und Innere Führung in den Aufbaujahren der Bundeswehr 1956 bis 1964/65*, München 2010, s. 58–68.

²² D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 34–35.

²³ M. Blenhorst, *Eine Frage der Optik*, „Militär & Geschichte” 2018, nr 1, s. 30–33.

²⁴ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 52, 61.

²⁵ F. Reichenberger, *Der gedachte Krieg. Vom Wandel der Kriegsbilder in der militärischen Führung der Bundeswehr im Zeitalter des Ost-West-Konflikts*, Berlin-Boston 2018, s. 144–154.

²⁶ J. Förster, *Wolf Graf von Baudissin in Akademia, Reichswehr und Wehrmacht*, [w:] *Wolf Graf von Baudissin 1907–1993. Modernisierer zwischen totalitärer Herrschaft und freiheitlicher Ordnung*, red. R. J. Schlaffer, W. Schmidt, München 2007, s. 17–36.

²⁷ F. Nägler, *Der gewollte Soldat...*, s. 90–100.

²⁸ J. Zimmermann, *Vom Umgang mit der Vergangenheit. Zur historischen Bildung und Traditionspflege in der Bundeswehr*, [w:] *Die Bundeswehr 1955 bis 2005. Rückblenden — Einsichten — Perspektiven*, red. F. Nägler, München 2007, s. 118–119.

²⁹ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 61–63; S. Neitzel, *Deutsche Krieger. Vom Kaiserreich zur Berliner Republik — eine Militärgeschichte*, Berlin 2020, s. 266–268.

do budowania konfliktów zbrojnych między państwami. Armia miała odgrywać rolę wychowawczą w społeczeństwie, kształtując w nim wymienione wartości, będąc swoistą „szkołą Europy” dla młodych mężczyzn. Jak słusznie zauważył Abenheim, program ów bardzo czytelnie nawiązywał do tradycji pruskich reformatorów z 1806 roku, niemieckich liberałów sprzed 1848 roku i socjaldemokratów z początku XX wieku. Szczególnie hasła „obywatela w mundurze” i „armii jako szkoły patriotyzmu” powtarzały postulaty reform Gerharda von Scharnhorsta i Hermanna von Boyena z lat 1807–1813³⁰, które ostatecznie doprowadziły do wprowadzenia w Prusach powszechnej służby wojskowej i utworzenia Landwehry. Wzorem miały być „humanistyczne ideały” kręgu reformatorów, prócz wspomnianych Augusta Neidhardta von Gneisenau i Carla von Clausewitza. Podczas sympozjum poświęconego przepisom dyscyplinarnym, zwołanego w 1953 roku w Siegburgu, Baudissin wskazywał, że tradycję pruską należy po prostu odczytać na nowo i zaimplementować w odrodzonej armii³¹. Jego postulaty wywoływały od początku obawy z różnych stron. Już podczas obrad w Siegburgu część współpracowników urzędu Blanka uważała pomysły Baudissina za przeintelektualizowany i niemożliwy do implementacji sztuczny twór, który nie mógł mieć w armii żadnego zastosowania³². Politycy lewicy, krytycznie patrzący na „armię CDU”, mieli z kolei obawiać się powstania nowej „czarnej Reichswehry”, a zatem powtórki z czasów Republiki Weimarskiej³³. W tym kontekście żywe były także głosy, by zarzucić wszelkie odwołania do przeszłości i skupić się na budowie nowej, nieobciążonej tradycją militarnej³⁴.

Wśród tych obaw 12 listopada 1955 roku, w dwusetną rocznicę urodzin Scharnhorsta przysięgę złożyło pierwszych 101 ochotników Bundeswehry³⁵. Teoretycznie wyznaczało to czytelny kierunek budowanej tradycji. Intencji tej nie ukrywał Baudissin, który w mowie wygłoszonej 30 października 1957 roku z okazji dwusetnej rocznicy urodzin Karla vom Steina po raz kolejny podkreślił znaczenie dorobku pruskich liberałów dla przyszłych generacji niemieckiego społeczeństwa³⁶. Za nie-szczęście uważał zarówno złamanie ruchu reform przez konserwatystów w 1819 roku, jak i „manipulowanie” przykładami z przeszłości i w III Rzeszy, i w NRD. Mimo tych zachęt przejmowanie pruskich tradycji miało bardzo ograniczony zasięg, a często przysparzało problemów. Przykładem jest bez wątpienia próba przyjęcia przez 2. Panzerjäger Battalion z Hemer w Westfalii tradycji Huzarów Gebharda von Blüchera w lutym 1958 roku. Nietrudno było zauważyć, że symbolika

³⁰ Boyens *Darstellung der Grundsätze der alten und der gegenwärtigen preußischen Kriegsverfassung*, oprac. M. Lehmann, „Historische Zeitung” 1891, Neue Folge 37, s. 56–80.

³¹ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 75.

³² *Ibidem*, s. 72; F. Nägler, *Der gewollte Soldat...*, s. 125–133.

³³ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 81.

³⁴ *Ibidem*, s. 91.

³⁵ M. Rink, *Die Bundeswehr 1950/55 bis 1989*, s. 34–35.

³⁶ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 106–107.

Totenkopfhüsaren, którą przejęło SS, absolutnie nie pasowała do powojennych realiów. Co więcej, dwa z potencjalnie honorowanych pułków miały siedziby na terenach przyznanych po 1945 roku Polsce, a zatem w Gdańsku i Słupsku³⁷, co mogło wywołać określone reperkusje polityczne³⁸. Na przełomie lat 1957/1958 żywy był także ruch zainicjowany przez byłych oficerów Wehrmachtu nawołujących do nadania, wzorem Seeckta, poszczególnym pododdziałom Bundeswehry tradycji dawnych jednostek³⁹.

Trudno nie zgodzić się z tezą Sönkego Neitzela, że choć dziedzictwo Wehrmachtu nie miało być nigdy w żadnej formie wzorem dla Bundeswehry, w istocie od samego początku wpisane było w jej DNA⁴⁰. Niedookreśloność przepisów powodowała, że wielu dowódców i oficerów przyjmowało nieoficjalnie sztandary i tradycje jednostek z okresu międzywojennego i lat wojny. Zgodnie z obowiązującymi normami dozwolone było także noszenie otrzymanych odznaczeń i kontakty z organizacjami weteranów. Głośnym echem odbiła się tak zwana *Grossadmiralfrage*, wywołana przez komandora Karla-Adolfa Zenkera⁴¹, który w styczniu 1956 roku w przemówieniu do kadetów wystąpił w obronie „niesłusznie” więzionych admirałów Ericha Raedera i Karla Dönitza⁴². Zdaniem Abenheima Bundesmarine była tym rodzajem sił zbrojnych, który w największym stopniu opierał się odcięciu od spuścizny drugiej wojny światowej⁴³. Podobne ciągoty występowały jednak również w innych formacjach — dla przykładu w 1964 roku koszarom w bawarskim Füssen nadano imię fanatycznego zwolennika nazizmu generała wojsk górskich Eduarda Dietla, co zmieniło się po długiej dyskusji dopiero w 1995 roku⁴⁴.

Był to balast wizerunkowy w armii kierowanej przez byłych generałów Wehrmachtu, nawet tych powiązanych z opozycją antyhitlerowską, jak choćby Adolf von Heusinger, który wyraźnie opowiadał się za rozwijaniem własnej tradycji⁴⁵. Mogąca teoretycznie służyć jako punkt wyjścia spuścizna zamachowców z lipca 1944 roku była nieakceptowalna społecznie, jeszcze w połowie lat pięćdziesiątych większość niemieckiego społeczeństwa uważała spiskowców za zdrajców⁴⁶. Nie zmieniła tego w sposób zasadniczy deklaracja prezydenta Theodora Heussa,

³⁷ W. Gruszczyński, *Leibhüsaren. Historia Czarnych Huzarów*, Gdynia 2019.

³⁸ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 124–125.

³⁹ *Ibidem*, s. 121.

⁴⁰ S. Neitzel, *Deutsche Krieger*, s. 11.

⁴¹ B. Köster, *Aus Liebe zur Seefahrt! Vizeadmiral Karl-Adolf Zenker*, [w:] *Militärische Aufbaugenerationen der Bundeswehr 1955 bis 1970*, red. H.R. Hammerich, R.J. Schläffer, München 2011, s. 319–350.

⁴² *Ibidem*, s. 344–345; B. Köster, „Tradition” der Traditionsdiskussionen? Zwischen kühler Ratio und emotionalen Anspruch, [w:] *Tradition für die Bundeswehr. Neue Aspekte einer alten Debatte*, red. E. Birk, W. Heinemann, S. Lange, Berlin 2012, s. 108–109.

⁴³ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 131–132.

⁴⁴ U. Schlie, *Bundeswehr und Tradition*, [w:] *Tradition für die Bundeswehr*, s. 16.

⁴⁵ B. Köster, „Tradition” der Traditionsdiskussionen?, s. 108; F. Nägler, *Der gewollte Soldat...*, s. 105–112.

⁴⁶ J. Zimmermann, *Vom Umgang mit der Vergangenheit*, s. 121.

który w dziesiątą rocznicę zamachu uznał jego uczestników za bohaterów walki z dyktaturą⁴⁷. Trudności te spowodowały, że prace nad pierwszym *Traditionserlass* z 1 lipca 1965 roku trwały niemal sześć lat i zamknęły się ostatecznie w liczbie 29 projektów. Był on efektem kompromisu, tworzącego swoistą kwadraturę koła. W jego efekcie w ramach instytucjonalnych uznano zarówno tradycje Wehrmachtu, jak i antynazistowskiego ruchu oporu⁴⁸. Mimo podkreślanych na każdym kroku wartości Bundeswehry jako pierwszych sił zbrojnych demokratycznego państwa oraz że tradycja nieistniejących jednostek nie będzie zapożyczana, punkty 27–30 otwierały szeroko drogę do kontaktów z weteranami Wehrmachtu. Rozwijanie koleżeńskich kontaktów z byłymi żołnierzami, jak też organizacjami ich zrzeszającymi uznano za pożądane, o ile nie miały charakteru oficjalnego. Szczególnie zachęcano do tego w bezpośrednim otoczeniu garnizonów, nie wykluczając wprost organizacji i pojedynczych żołnierzy z czasów III Rzeszy. W miarę istnienia więzi lokalnej lub funkcjonalnej dopuszczano kultywowanie tradycji dawnej armii, jednak zaznaczając, że kontakty z weteranami powinny być akcydentalne i z wyraźnym akcentowaniem odrębności ustrojowej Bundeswehry. Podkreślano także szacunek dla poświęcenia i doświadczeń kombatantów oraz dopuszczono przyznawanie okrętom nazw po znanych postaciach⁴⁹. Skutkiem tego było nadanie w latach 1966–1970 serii niszczycieli typu 103 imion, odpowiednio, Günthera Lütjensa (admirała, dowódcy zespołu, w którego skład wchodził pancernik „Bismarck”), Wernera Möldersa (dowódcy i asa myśliwskiego Luftwaffe) i Erwina Rommla (między innymi dowódcy Afrika Korps). Był to jedyny taki wypadek w dziejach Bundesmarine, której okręty do dziś są nazywane tradycyjnie „landami” lub miastami, nawet jeśli symbolicznie jest to kłopotliwe, jak w wypadku okrętów noszących miano „Schleswig-Holstein” (niszczyciel typu 101 z 1964 roku, fregata typu F 122 z 1995 roku).

Z perspektywy roku 1989 Abenheim był skłonny zakładać, że TE z 1965 roku stanowił w sferze wartości czytelne nawiązanie do pruskiego ruchu reformatorskiego⁵⁰. Także we wskazówkach do kształcenia oficerów przykładać miano wagi do eksponowania jego dziejów⁵¹. O wiele bardziej krytyczny jest tu współczesny głos Neitzela, który uważa, że przyjęty dokument zakonserwował w szeregach Bundeswehry przestarzałe zapatrywania na wojnę, wynikające wprost z tradycji „wojny ruchowej” (*Bewegungskrieg*), której kulminacją miał być blietzkrieg z lat 1939–1941⁵². Choć ideał żołnierza z tego obrazu nie pasował do materiału,

⁴⁷ J. Bruckner, *Helden oder Verbrecher?*, „Militär & Geschichte” 2019, nr 5, s. 31.

⁴⁸ D. Abenheim, U. Hartmann, *Einführung in die Tradition der Bundeswehr*, s. 111–113.

⁴⁹ „Bundeswehr und Tradition“. Erlass vom 1. Juli 1965, [w:] *ibidem*, s. 228–229.

⁵⁰ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 150.

⁵¹ *Ibidem*, s. 159.

⁵² W tym duchu zob. R.M. Citino, *The German Way of War*, Kansas 2005; G.P. Groß, *Mythos und Wirklichkeit. Geschichte des operativen Denkens im deutschen Heer von Moltke der Ä. bis Heusinger*, Paderborn 2012. Krytycznie o tradycji „dogmatu ofensywy” i „bitwy niszczącej” K.-H. Frieser, *Legenda Blitzkriegu. Kampania zachodnia 1940*, przeł. J. Pasięka, Wrocław

jakim dysponowała Bundeswehra, atmosfera ta tworzyła jedność między generacjami. W rzeczywistości tradycja obejmowała zatem armię Cesarstwa, Reichswehre i Wehrmacht. Nazewnictwo koszar wskazywało na inspirację w tych obszarach bardziej niż antynazistowskim ruchem oporu. Nie zmieniło się to w czasie rządów SPD w latach siedemdziesiątych, gdy koszarom nadano następujących patronów: Panzerjäger Diedrich Lilienthal — koszary w Delmenhorst-Adelheide (1966); Jagdflieger Hans-Joachim Marseille — koszary w Appen (1975); generałowie Oswald Lutz i Adelbert Schulz — koszary w Münster (1977). Patroni ci zostali utrzymani do lat 2019, 2020. Jak sugeruje Neitzel, z perspektywy żołnierzy sprawa była być może dość obojętna, obrazuje jednak wyraźnie nastawienie kadry dowódczej do przeszłości. Tradycje Wehrmachtu działały na wyobraźnię zdecydowanie mocniej niż inne proponowane wzorce. Według Neitzela znamienne jest, że w całej Bundeswehrze lat siedemdziesiątych wskazać można tylko jedną formację wprost nawiązującą do tradycji militarnych sprzed 1918 roku. Miał tu ma myśli jegrów, którzy mieli tworzyć pomocnicze i skadrowane w czasie pokoju oddziały obrony terytorialnej, przeznaczone do opóźniania sowieckich postępów w lasach Bawarii i Hesji. Formacja ta była nawiązaniem do oddziałów jegrów z kampanii lat 1813, 1870/1871 i pierwszej wojny światowej, co samo w sobie Neitzel uważa za dość patetyczne. Oddziały jegrów były jednymi z pierwszych w Bundeswehrze, które otrzymały złote odznaczenia przy beretach, wprowadzone oficjalnie w 1982 roku. Zachowano w tych jednostkach pielęgnowany w czasach Cesarstwa myśliwski styl i zwyczaje, z rogami myśliwskimi dźwięczącymi na każdej oficjalnej uroczystości. Przetrwał także znany z dawnych czasów okrzyk bojowy: „Horrido Joho!”. Była to w istocie jedyna formacja niezwiązana tradycją z Wehrmachtem. Na początku lat osiemdziesiątych ten zakres tradycji został poszerzony o kolejne dwa bataliony jegrów. Jeden z nich, numer 66 z Wentfort koło Hamburga, odziedziczył tradycje słynnych jegrów z Freikorpsu majora Ludwiga Adolfa von Lützowa z kampanii 1813 roku⁵³. Było to o tyle symboliczne, że do mundurów tej formacji, w kolorze czerni, czerwieni i złota, odnosiła się wprost niemiecka flaga. W koszarach 67. Batalionu Jegrów z Itzehoe starano się sięgać tradycją aż do czasów Fryderyka Wielkiego, przez wojny wyzwolenicze aż do współczesności. Batalion odziedziczył bowiem tradycje cesarskiego 18. Rezerwowego Batalionu Jegrów z Lauenburga. Sztandar tej jednostki wisiał w kasynie oddziału. Brakowało wprawdzie weteranów jednostki, ale członkowie istniejącego Związku Jegrów byli w stanie przekazywać wiedzę o tradycji i zwyczajach formacji. Luftwaffe potrafiła z kolei nawiązywać do tradycji pierwszej wojny światowej. W 1976 roku nazwano trzy eskadry imionami asów tamtej wojny: Oswalda Boelckego (Jagdbombergeschwa-

2013, s. 13–88, 424–453; R.T. Foley, *German Strategy and the Path to Verdun*, New York 2005, s. 38–55; J. Snyder, *The Ideology of the Offensive: Military decision making the disasters of 1914*, Ithaca-London 1984, s. 125–156.

⁵³ K. Hagemann, *Revisiting Prussia's Wars against Napoleon: History, Culture and Memory*, Cambridge 2015, s. 149, 187.

der 31), Maxa Immelmana (Aufklärungsgeschwader 51) i Manfreda von Richthofena (Taktische Luftwaffengeschwader 71). Były to jednak wyjątki w kontekście obchodzenia symboliki Wehrmachtu — wojskowość sprzed 1918 roku odgrywała w tradycji Bundeswehry lat siedemdziesiątych zdecydowanie podrzędną rolę⁵⁴.

Pierwszy TE przetrwał do 20 września 1982 roku. Był on wielokrotnie atakowany zarówno przez wiele grup o sprzecznych zapatrywaniach. Głównym reprezentantem linii „czarno-biało-czerwonego sztandaru”, a zatem tradycjonalistycznej krytyki koncepcji Innere Führung, był konsekwentnie generał Heinz Karst, dawny zastępca Baudissina⁵⁵, który na krótko w 1969 roku został szefem komórki odpowiedzialnej za szkolenie i wychowanie Bundeswehry. To spod ręki Karsta wyszło najpewniej *Schnez-Studie*, stworzony na przełomie 1969/1970 roku manifest oficjalnego zerwania z koncepcją „obywateli w mundurach”⁵⁶. Dokument, spisany oficjalnie przez inspektora Wojsk Lądowych generała Alberta Schneza, był reakcją na wydarzenia ruchu protestów z 1968 roku i krytykę Bundeswehry przez środowiska lewicowe. Była to także deklaracja rehabilitacji Wehrmachtu i chęci zmiany narracji dotyczącej niemieckiej przeszłości militarnej w imię lepszej organizacji sił zbrojnych⁵⁷. W wygłoszonej w marcu 1969 roku przemowie do oficerów zastępca Schneza generał Hellmut Grashey nazwał Innere Führung „maską” stworzoną na potrzeby pozyskania SPD do idei budowy armii, którą teraz należało zarzucić⁵⁸. Wszystkich wymienianych oficerów łączyło głębokie przekonanie, że armia jako wspólnota wojowników nie jest instytucją, która może odpowiadać za polityczne wychowanie i kształtowanie postaw obywatelskich.

Przejęcie władzy przez SPD w 1969 roku zniszczyło wszelkie nadzieje tej grupy na odwrócenie tendencji, uaktywniło z kolei zupełnie inną pokoleniową grupę krytyków tradycji Bundeswehry. Manifest „poruczników 1970”⁵⁹, ogłoszony w Hamburgu, odrzucał w całości tezy konserwatywnej grupy generałów⁶⁰. Młoda kadra chciała armii związanej z ideałami społecznymi, ewoluującej, a nie rekonstruującej dawne ścieżki. Stąd pruskie tradycje nie były dla nich punktem odniesienia, a dokument w postaci TE był zupełnie zbędny. Bundeswehra powinna mieć po

⁵⁴ S. Neitzel, *Deutsche Krieger*, s. 394–397.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 268–269; F. Nægler, *Der gewollte Soldat...*, s. 123–133.

⁵⁶ *Gedanken zur Verbesserung der Inneren Ordnung des Heeres (sog. „Schnez-Studie”) vom Juni 1969*, [w:] *Militär — Gehorsam — Meinung (Dokumente zur Diskussion in der Bundeswehr)*, red. K. Heßler, Berlin-New York 1971, s. 50–91.

⁵⁷ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 176–180; S. Neitzel, *Deutsche Krieger*, s. 302–309.

⁵⁸ Neitzel określił Schneza jako „faszystę”, a Grasheya jako „mentalne pomieszczenie nazisty i oficera Reichswehry”. Zarzuca Grasheyowi planowanie dokonania puczu wojskowego; S. Neitzel, *Deutsche Krieger*, s. 302.

⁵⁹ „*Der Leutnant 1970*” von acht Leutnanten vom Dezember 1969, [w:] *Militär — Gehorsam — Meinung*, s. 92–101.

⁶⁰ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 181–182; S. Neitzel, *Deutsche Krieger*, s. 309–318.

prostu własną, nowoczesną tradycję. Jednym z symbolicznych katalizatorów procesu zmian stały się kontrowersje związane z oficjalnym zaproszeniem wystosowanym w 1976 roku przez przedstawicieli Aufklärungsgeschwader 51 „Immelmana” do Hansa-Ulricha Rudela, słynnego pilota bombowców nurkujących Ju-87 Stuka i zarazem osoby powiązanej z organizacjami neonazistowskimi w 1976 roku⁶¹. W atmosferze wywołanej wydarzeniami z 1968 roku i wobec polityki prowadzonej przez kolejne rządy SPD, kierowane przez Willy Brandta i Helmuta Schmidta, dalsze utrzymywanie furtki do przemykania tradycji Wehrmachtu było wykluczone. Sam Schmidt, mający w swej życiowej karcie służbę jako oficer Luftwaffe (konkretnie artylerii przeciwlotniczej), był oczywiście zainteresowany tą sprawą i doprowadził do przyjęcia nowej regulacji w ostatnim miesiącu swego urzędowania. Prócz przemian społecznych dużą rolę odegrały publikacje powołanego w 1957 roku Militärgeschichtliche Forschungsamt (MGFA), co raz rzetelniej ukazujące rolę Wehrmachtu w popełnianiu zbrodni wojennych. Pozwoliło to na częściową falsyfikację lansowanego do tej pory wizerunku sił zbrojnych III Rzeszy „jako wyspy moralnej przyzwoitości w zalewie nazizmu”⁶². Od 1977 roku wielu działaczy SPD podjęło starania mające zdaniem Abenheima charakter budowy „antytradycji”, w co częściowo zaangażowany był także Baudissin. Nowa rola Bundeswehry jako siły wyłącznie defensywnej, ukierunkowanej na obronę demokratycznego świata miała być nie do pogodzenia z dawnymi ścieżkami, toteż powinna skupić się na budowie własnej linii tradycji i odwoływać się przede wszystkim do nowych wzorców oraz symboli⁶³. Osoby i formacje z przeszłości miały być dopuszczalne, tylko o ile wykazały się łączyć z wartościami ustrojowymi RFN. W ten sposób Bundeswehra zamiast wyspy na wzór Reichswery miała stać się integralną częścią systemu społecznego. Było to jednak stanowisko radykalne i nawet w szeregach socjaldemokratów wskazywano na *genesis* niemieckich sił zbrojnych związanych wyraźnie z Scharnhorstem i duchem liberalnych reform pruskich. Cała dyskusja odbywała się na tle przeciwstawnych tendencji w społeczeństwie: z jednej strony silnego ruchu pacyfistycznego, z drugiej nostalgicznych ciągot za dawną silną armią z okresu Cesarstwa. Ważna dla zmiany TE okazała się opinia renomowanego badacza MGFA, jakim był Manfred Messerschmidt. W swym opublikowanym na łamach „Süddeutsche Zeitung” w 1981 roku tekście wskazał on wyraźnie na potrzebę zmiany dotychczasowej regulacji, wyraźniejszego odcięcia się od tradycji Wehrmachtu, który uważał za formację zbrodniczą, a zarazem mocniejszego oparcia na wartościach, do których przystawał najlepiej czas reform pruskich⁶⁴.

⁶¹ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 191–194; B. Köster, „Tradition” der Traditionsdiskussionen?, s. 111; S. Neitzel, *Deutsche Krieger*, s. 396–397; U. Schlie, *Bundeswehr und Tradition*, s. 18–19.

⁶² D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 167–168; D. Abenheim, U. Hartmann, *Einführung in die Tradition der Bundeswehr*, s. 114–116.

⁶³ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 194–196.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 203–206.

Wprowadzony w ostatnich dniach rządów SPD nowy TE z 1982 roku wyraźnie odcinał się od tradycji Wehrmachtu jako instytucji, wskazując, że była to formacja z jednej strony „karygodnie uwikłana”, a z drugiej strony „wykorzystana” przez bezprawny reżim III Rzeszy, więc nie mogła być nośnikiem tradycji nowej armii. Dopuszczono tylko takie kontakty, które dawały zadość wyznawanym w szeregach Bundeswehry wartościom. Wprost zakazano wszelkiej współpracy z organizacjami powiązаныmi z Waffen SS. Symbole o konotacjach totalitarnych i narodowosocjalistycznych były dopuszczalne, tylko jeśli służyły prezentacji pryncypiów politycznych lub historycznych, zwłaszcza w przestrzeni muzeów lub w celach edukacyjnych i badawczych⁶⁵. Podkreślenie tego znalazło się w przemówieniu z okazji trzydziestej rocznicy powołania Bundeswehry, w którym ówczesny prezydent RFN Richard von Weizsäcker wyraźnie zaznaczył, że jej tradycje odwołują się wprost do pamięci o pruskich reformatorach i antynazistowskim ruchu oporu. Przypomniął, że wybór dnia urodzin Scharnhorsta jako momentu złożenia przysięgi przez pierwszych ochotników nie był przypadkowy, a wszelkie inne odwołania do tradycji Wehrmachtu były zakazane⁶⁶. Mimo to, zdaniem Neitzela, w latach osiemdziesiątych nie domknięto dyskusji nad zawężeniem tradycji Bundeswehry. Winna miała być temu zmiana władzy, minister obrony w rządzie CDU w latach 1982–1988 Manfred Wörner był w jego oczach czołowym reprezentantem koncepcji odróżnienia instytucji Wehrmachtu od służących w nim żołnierzy. W rezultacie mimo regulacji Wehrmacht był w sferze symbolicznej obecny wszędzie, przez co przy okazji przemycano także elementy tradycji Waffen-SS, czcząc choćby postać słynnego asa wojsk pancernych tej formacji SS-Hauptsturmführera Michaela Wittmana⁶⁷.

Traditionserlass z 1982 roku był ogólnie uznawany za dokument udany i nowoczesny⁶⁸, choć oczywiście w latach dziewięćdziesiątych wskazywano na potrzebę jego rewizji. Potencjalne problemy z nim związane zostały ponadto przykryte przez zjednoczenie Niemiec i konieczność odniesienia do kolejnej kłopotliwej tradycji, jaką była spuścizna NVA. W toczącej się wówczas dyskusji górę wzięł pogląd opowiadający się za zasadą zera tolerancji dla byłej armii komunistycznej⁶⁹. Klimat „armii jedności” nie sprzyjał rozpoczynaniu dyskusji nad trudnymi sprawami w przeszłości, tym bardziej że Bundeswehra zaczęła poszukiwać dla siebie nowej, aktywniejszej roli na arenie międzynarodowej. Niemniej jednak w latach dziewięćdziesiątych armią wielokrotnie wstrząsały skandale związane z tradycją

⁶⁵ „Richtlinien zum Traditionsverständnis und zur Traditionspflege in der Bundeswehr”, [w:] *ibidem*, s. 234–236.

⁶⁶ D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 1–2.

⁶⁷ S. Neitzel, *Deutsche Krieger*, s. 397–402.

⁶⁸ S. Förster, *Kommentar von Stig Förster*, „Dritter Workshop zum Traditionsverständnis der Bundeswehr”, [zapis audio wystąpienia] <https://augengeradeaus.net/2017/10/werkstatt-einblick-dritter-workshop-zum-traditionsverstaendnis-der-bundeswehr/> (dostęp: 28.04.2020).

⁶⁹ K. Storkmann, *Die „Roten Preußen”? Selbstverständnis und Traditionen der NVA im Spiegel der Traditionsdebatte*, „Zeitschrift für Innere Führung” 2018, nr 5, s. 69.

Wehrmachtu. Skłoniło to ówczesnego ministra Rudolfa Scharpinga do skonkretyzowania w 1998 roku trzech linii tradycji Bundeswehry: pruskich reform państwowych i wojskowych do 1806 roku, antynazistowskiego ruchu oporu i własnej tradycji armii jako strażniczki demokracji⁷⁰.

Wydaje się, że przed 2017 rokiem w szeregach wojskowych i badaczy związanych z Bundeswehrą myśl większym wykorzystaniu propozycji Scharpinga stopniowo przechylała się ku uznaniu za podstawę tradycji dwóch ostatnich grup wzorców. Dowodzi tego przykład propozycji rewizji dotychczasowych norm z 2012 roku. Jego autorzy wskazali wyraźnie, że wszystkie armie niemieckie przed 1918 rokiem pełniły w zasadzie funkcję instrumentu w rękach monarchów, tym samym realizując interesy dynastyczne i przeciwstawiając się powstaniu niemieckiego państwa narodowego, zorientowanego na idee wolnościowe i demokratyczne. Nie mogły zatem być wzorcem dla żołnierzy Bundeswehry⁷¹. Bez wątplenia opinia ta wyłączała poza nawias możliwego rezerwuaru tradycji także pruskich reformatorów, którzy w przeważającej mierze byli oficerami całkowicie oddanymi tronowi⁷². Problem ten powrócił miał w dyskusji nad kolejnym *Traditionserlass*.

Wokół nowego *Traditionserlass*

Analogicznie w opisanych wcześniej wypadkach przyczynkiem do dokonania zmian stała się sprawa związana z upamiętnianiem Wehrmachtu. Tym razem miała ona także dodatkowo wątek terrorystyczny, związany z odkryciem w styczniu 2017 roku działań porucznika Franco A., stacjonującego we wspólnej francusko-niemieckiej jednostce w koszarach w Illkirch w Alzacji. Ten okazać się miał antyislamskim fanatykiem o neonazistowskich zapatrywaniach, który udając syryjskiego uchodźcę, planował dokonanie szeregu zamachów, w tym na prezydenta Joachima Gaucka. Jego celem było wzniesienie antyimigranckich pogromów w Niemczech. Sprawa podwójnego życia niemieckiego oficera w sposób wydatny kompromitowała niemiecką armię i służby odpowiedzialne za jej ochronę kontrwywiadowczą. Ponadto przeszukanie przeprowadzone w Illkirch wykazało posiadanie przez oskarżonego między innymi stahlhemu i pistoletu maszynowego MP 40, co wraz z innymi symbolami uznano za zakazane „dewocjonalia”. Dalsze śledztwo wykazało skalę rozległości oraz powszechności podobnych praktyk w Bundeswehrze⁷³. W samym Illkirch w 2012 roku żołnierze mieli usypać przed

⁷⁰ B. Köster, „Tradition” der Traditionsdiskussionen?, s. 116.

⁷¹ E. Birk, W. Heinemann, S. Lange, *Prolegomena für neue Traditionsrichtlinien der Bundeswehr*, [w:] *Tradition für die Bundeswehr*, s. 206.

⁷² E. Trox, *Militärischer Konservatismus*, s. 64–78.

⁷³ J. Stawiski, *Spisek oficerów, kult Hitlera, mundur Wehrmachtu. Największa afera od lat w niemieckiej armii*, „Magazyn TVN 24”, <https://tvn24.pl/magazyn-tvn24/spisek-oficerow-kult-hitlera-mundur-wehrmachtu-najwieksza-afery-od-lat-w-niemieckiej-armii,102,1918> (dostęp: 28.04.2020).

budynkiem koszar czterometrową swastykę, a w miejscowym magazynie znaleziono wiele pamiątek związanych z III Rzeszą. Kolejnym zatrzymanym w tej sprawie okazał się porucznik Ralf G., który zeznał, że w Illkirch działała zorganizowana grupa szykująca się do wywołania aktów przemocy, inspirowana ideologią nazistowską⁷⁴.

Oburzona sytuacją minister von der Leyen nakazała radykalne środki, wywołując w maju 2017 roku tak zwaną falę wymiatania *Wehrmachtdevotionalien* z jednostek. Najstydniejszą „ofiara” całego procesu stały się fotografie przedstawiające Helmuta Schmidta w mundurze Luftwaffe, które eksponowano na noszącym jego imię Uniwersytecie Bundeswehry w Hamburgu. Ostatni fakt wywołał wiele kontrowersji i protestów. Redaktor naczelny poczytnego czasopisma „Militär & Geschichte” Guntram Schulze-Wegener nazwał całą akcję wywołującą uśmiech i historyczną *Säuberungswelle*, stosunek armii do Wehrmachtu był bowiem jego zdaniem jasno wyartykułowany już lata temu⁷⁵. Neitzel bardzo krytycznie ocenia poczynania von der Leyen. W jego opinii ekipa nowej minister zupełnie nie miała pojęcia o kulturze organizacyjnej niemieckich sił zbrojnych. Wprowadzane przez nią zmiany, mające na celu stworzenie pozoru reformowania armii⁷⁶, były właściwsze pracy biurowej, a nie organizacji opierającej się na wspólnocie oddziału bojowego. Skutkowało to dużą niepopularnością minister, postrzeganej jako osoba oderwana od realiów armijnych i forsująca przez usłużnych dowódców zupełnie niepotrzebne rozwiązania. Za przejaw tej ignorancji uznano także wzburzenie von der Leyen obecnością w koszarach pamiątek po Wehrmachcie, co traktowano jako zupełnie normalny element kultury pamięci⁷⁷.

Niemiecka minister zupełnie nie przejęła się krytyką, czego dowodzi liczba 284 spraw wszczętych w związku z promowaniem zakazanych poglądów w armii⁷⁸. Sceptyczna wobec Bundeswehry zainicjowała 12 czerwca 2017 roku prace nad nowym *Traditionserlass*. Jej wyraźną intencją było odcięcie się od „dwunastu najmroczniejszych lat naszej historii” i skoncentrowanie tradycji Bundeswehry na okresie po 1945 roku. W tym celu zaplanowano przeprowadzenie cyklu czterech warsztatów, z udziałem specjalistów wojskowych i cywilnych⁷⁹. Spotkania te odbyły się od sierpnia do listopada 2017 roku odpowiednio w Hamburgu, Koblen-

⁷⁴ F. Bachner, „Rechtsextreme Gewalt wird heruntergespielt”, „Der Tagesspiegel” 13.05.2017, <https://www.tagesspiegel.de/berlin/terrorverdacht-bei-der-bundeswehr-rechtsextreme-gewalt-wird-heruntergespielt/19796388.html> (dostęp: 28.04.2020).

⁷⁵ G. Schulze-Wegener, *Wehe dem Besiegten!*, „Militär & Geschichte” 2019, nr 5, s. 4–5.

⁷⁶ Neitzel posunął się nawet do stwierdzenia, że von der Leyen jednostkowy problem z Illkirch przeniosła na całą Bundeswehrę, by „zainscenizować” warunki do pokazania samej siebie jako „egzorcystki”; S. Neitzel, *Deutsche Krieger*, s. 575.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 571–574.

⁷⁸ J. Stawiski, *Spisek oficerów, kult Hitlera, mundur Wehrmachtu*.

⁷⁹ *Impulsveranstaltung zur Überarbeitung des Traditionserlasses*, 15.06.2017, <https://www.bmvg.de/de/aktuelles/impulsveranstaltung-zur-ueberarbeitung-des-traditionserlasses-11224> (dostęp: 28.04.2020).

cji, Poczdamie i Berlinie⁸⁰. Z punktu widzenia tematu niniejszego opracowania najciekawsze wydaje się trzecie spotkanie, przeprowadzone 12 października 2017 roku w Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr (ZMSBw) w Poczdamie pt. „Kostbares Erbe oder drückende Last der Vergangenheit? Funktion und Bedeutung der älteren deutschen Militärgeschichte für die Tradition der Bundeswehr”. Wzięło w nim udział wielu czołowych badaczy związanych z armią i historią wojskowości. Jednym z tematów, który doprowadził do różnicy zdań, była właśnie kwestia ustalenia stosunku do niemieckiej tradycji wojskowej sprzed 1933 roku⁸¹.

Głos wprowadzający zabrał prof. Michael Epkenhans, ówczesny zastępca szefa ZMSBw i jeden z czołowych niemieckich specjalistów od dziejów armii niemieckiej (zwłaszcza marynarki wojennej) w latach 1871–1918⁸². Swoje rozważania rozpoczął od odwołania do nestora niemieckiej liberalnej historiografii Friedricha Meineckeego. Wybitny niemiecki historyk bardzo krytycznie ocenił niemiecką katastrofę lat 1933–1945, za którą winą obarczył także pruski Sztab Generalny. Przyjęcie tego jako punkt wyjścia należy uznać za znamienne. Zdaniem Henryka Olszewskiego Meinecke zaliczał się do grona czołowych reprezentantów tak zwanej historii duchowej (*Geistgeschichte*) i historii idei (*Ideengeschichte*). Historia była dla niego realnym i racjonalnym strumieniem zdarzeń, był przekonany, że każdy naród i państwo tworzą indywidualność będącą odzwierciedleniem ponadczasowej idei realizowanej przez wielkie jednostki. To przez pryzmat ich działań, a nie dziejów mas (*Sozialgeschichte*) miała się dokonywać ocena zjawisk politycznych⁸³. Dlatego znany z liberalnych przekonań Meinecke jako symbol ducha reformy państwa wybrał ministra wojny z lat 1814–1819 i 1841–1847 Hermanna von Boyena⁸⁴. Postać ta, znana z walki o utrzymanie Landwehry i oparcie ustroju państwowego na zasadach konstytucyjnych, była idealną alegorią toczącego się przez całe stulecie starcia między konserwatystami i reformatorami. Niemiecki badacz uznawał zresztą rok 1819, w którym Boyen został zdymisjonowany ze stanowiska ministra wojny, za punkt zwrotny całej historii Niemiec w XIX wieku⁸⁵. Inspiracja Epkenhansa sugeruje zatem, że widział on w pruskiej przeszłości po-

⁸⁰ *Der Weg zum neuen Traditionserlass*, 22.02.2018, <https://www.bmvg.de/de/aktuelles/der-weg-zum-neuen-traditionserlass-22358> (dostęp: 28.04.2020).

⁸¹ *Dritter Traditionsworkshop in Potsdam*, 13.10.2017, <https://www.bmvg.de/de/aktuelles/dritter-traditionsworkshop-in-potsdam-18918> (dostęp: 28.04.2020).

⁸² M. Epkenhans, *Die wilhelminische Flottenrüstung 1908–1914. Weltmachtstreben, industrieller Fortschritt, soziale Integration*, Oldenbourg-München 1991.

⁸³ H. Olszewski, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa-Poznań 1982, s. 63–64. Zob. także G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft: Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*, München 1971, s. 255–262.

⁸⁴ F. Meinecke, *Das Leben des Generalfeldmarschalls Hermann von Boyen*, t. 1–2, Stuttgart 1896–1899.

⁸⁵ F. Meinecke, *Erlebtes 1862–1901*, Leipzig 1941, s. 208.

stawy godne upamiętnienia w szeregach Bundeswehry, co zresztą uważał za naturalne w armii powołanej symbolicznie w tle urodzin Scharnhorsta. Jego maksyma „Tradition hat es zu sein, an der Spitze des Fortschritts”⁸⁶ była kamieniem węgielnym armii RFN i wedle Epkenhansa nawet gdyby pominąć postacie reformatorów pruskich w nowym *Traditionserlass*, to i tak byłiby w niej przez wartości, które zapoczątkowali⁸⁷.

Rozważając więc możliwość uwzględnienia w dokumencie różnych aspektów niemieckiej historii sprzed 1933 roku, za wciąż relewantne dla tradycji Bundeswehry wskazywał przede wszystkim właśnie pruskich reformatorów, albowiem starali się oni osiągnąć postęp dostępnymi sobie środkami. Epkenhans zaznaczał przy tym, że oczywiście oficerów tych nie można uważać za demokratów w dzisiejszym rozumieniu tego słowa. Należało także pamiętać o specyficznym rysie rodzącego się patriotyzmu pruskiego, z jego antyfrancuskimi i antypolskimi resentymentami. Postacie takie jak Gneisenau wymagały w związku z tym kontekstualizacji⁸⁸. Stanowisko to, w złagodzonej formie, powtórzył w specjalnym wydaniu „Zeitschrift für Innere Führung” kilka miesięcy później. Określił w nim reformatorów jako obecnych w tradycji Bundeswehry od początku jej powstania w 1955 roku. W kontraście do wielu innych reprezentantów niemieckiej historii wojskowej przed 1945 rokiem spełniali bowiem standardy *Staatsbürgers in Uniform*, promując praworządność i prawa człowieka, godność ludzką i powszechną służbę wojskową (*Allgemeine Wehrpflicht*). Z tego względu nadawali się na filary tradycji⁸⁹.

W swych analizach Epkenhans zdawkowo wskazał także na możliwość wykorzystania w nowych wytycznych czołowych postaci z czasów rewolucji 1848–1849. O wiele obszerniej odniósł się natomiast do problemu klasycznych bohaterów pruskiej historii wojskowości sprzed 1933 roku. Punktem wyjścia było tu założenie, że cnoty bojowe i osiągnięcia na polu bitwy nie są wystarczającą podstawą do uznania danej postaci za godną bycia częścią tradycji Bundeswehry. Zgodnie z tym w nowym *Traditionserlass* nie mogło być zgody na koszary im. Paula von Hindenburga czy hannowerskie Emmich-Cambrai Kaserne. Wątpliwe było także zachowanie jako patronów dywizjonów lotniczych Immelmanna czy Richthofena. Epkenhans miał jednak wątpliwości, czy usunięcie tych postaci z tradycji niemieckich sił zbrojnych powinno być aż tak radykalne. Trudno było bowiem zakładać, że wszyscy bohaterowie przeszłości przejdą test zasad nieznaney im Ustawy Zasadniczej RFN. Powoływał się tu na przykład Ottona von Bismarcka, z całą pew-

⁸⁶ Abenheim jest zdania, że maksyma ta była nadużywana i źle rozumiana w przeszłości; D. Abenheim, *Bundeswehr und Tradition*, s. 35.

⁸⁷ M. Epkenhans, *Überlebtes abtun und das gute Alte in die neue Truppe hinüberführen*, „Dritter Workshop zum Traditionsverständnis der Bundeswehr”, s. 1–3, https://augengeradeaus.net/wp-content/uploads/2017/10/Epkenhans_ZMSBw_12okt2017_textversion.pdf (dostęp: 28.04. 2020).

⁸⁸ *Ibidem*, s. 5–6.

⁸⁹ M. Epkenhans, *Säulen der Tradition. Preußische Reformer und Bürgersoldaten bleiben traditionstiftend*, „Zeitschrift für Innere Führung” 2018, nr 2, s. 35.

nością nie demokraty, lecz postaci cenionej w RFN jako symbol umiarkowania w polityce międzynarodowej⁹⁰.

Podobnie można byłoby postąpić z innymi bohaterami przeszłości, Helmutem von Moltke starszym, Alfredem von Tripitzem czy wspomnianymi pilotami. Można ich „zdegradować” z roli głównych patronów koszar, oddziałów czy okrętów, lecz całkowite ich usunięcie z przestrzeni jednostek wojskowych nie było wcale pożądane. Świadomość historyczna powstaje bowiem przez aktywne zaangażowanie w przeszłość, z uwzględnieniem jej obszarów trudnych. Można oczywiście w nazewnictwie poprzestać na użyciu nazw landów, wysp, szczytów górskich itp., jednak wówczas żołnierze poznają co najwyżej dokładnie geografię Niemiec, nie wzrosnie zaś ich wiedza historyczna. Proponowany przez Epkenhansa *modus operandi* zakładał przeniesienie wspomnianych postaci na niższy poziom, celem kształtowania cnót żołnierskich bez budowania szkodliwego patosu. Nie jest jego zdaniem problemem tablica ku czci Moltkego w dowództwie armii, ważne jest bowiem znaczenie tej postaci dla historii wojen w XIX wieku. Podobną funkcję pełnić mogą tablice ku czci Tirpitz, nie promując jego postaci, ale jako pretekst do prezentacji kwestii budowy floty, wyścigu zbrojeń itp. W ten sposób promować można zaangażowanie w poznanie przeszłości, a wymaga to jedynie więcej materiałów szkoleniowych i odpowiedniego nauczania⁹¹.

Dezyderaty Epkenhansa wywołały żywą replikę ze strony Stiga Förstera, emerytowanego badacza, zasłużonego w organizowaniu wieloletnich badań nad teorią i praktyką „wojny totalnej”⁹². Dla tego dyskutanta punktem wyjścia było wspomnienie z dawnej wizyty w jednym z koszar, w którym przywitały go obrazy przedstawiające pruskich żołnierzy w bitwach pod Lutynią w 1757 roku i St. Privat w 1870 roku, a także fotografie dokumentujące natarcie w wojnie na wschodzie podczas drugiej wojny światowej. W owych czasach uważano to za coś zupełnie normalnego. Zdaniem Förstera z tą praktyką należało zerwać. Świadomie prowokacyjnie postawił tezę, że kontakt z postaciami Moltkego i Tirpitz jest dla młodych oficerów zupełnie zbędny. Kontakt z postaciami Moltkego i Tirpitz jest dla młodych oficerów zupełnie zbędny. W procesie edukacji powinni mieć oni do czynienia tylko z historią najnowszą. W jego opinii tradycja Bundeswehry zaczynała się zasadniczo po 1945 roku. I ta powinna być dumna ze swych dziejów, stała się bowiem armią społeczeństwa wolnego i demokratycznego. Z tego też względu zbędne i szkodliwe jest sięganie do wzorców sprzed 1933 roku. Wyjątek można uczynić dla członków antynazistowskiego ruchu oporu jako punktu wyjścia tra-

⁹⁰ M. Epkenhans, *Überlebtes abtun und das gute Alte in die neue Truppe hinüberführen*, s. 7.

⁹¹ *Ibidem*, s. 6–7.

⁹² *On the Road to Total War: The American Civil War and the German Wars of Unification 1861–1871*, red. S. Förster, J. Nagler, New York 1997; *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871–1914*, red. M.F. Boemeke, R. Chickering, S. Förster, Cambridge 1999; *An der Schwelle zum totalen Krieg. Die militärische Debatte über den Krieg der Zukunft 1919–1939*, red. S. Förster, Paderborn 2002 itp.

dycji Bundeswehry. Jednak dzisiaj nie można akceptować jako wzorca wydarzeń z lat 1914–1945. Dla Förstera nie podległo także dyskusji, że pruskie reformy wojskowe z lat 1807–1814 nie kwalifikowały się do „filarów tradycji”. I nie chodziło tylko o dowodzenie demokratycznych standardów ich reprezentantów. Pochodzili oni bowiem z zupełnie innej epoki, nieprzystającej do specyficznej tradycji własnych Bundeswehry. Förster powątpiewał także, by w bogatych programach szkolenia oficerów rzeczywiście było miejsce na rzetelną edukację historyczną. Odwołania historyczne zawsze kończyły się jego zdaniem problemami, a jako przykład podawał wątpliwości dotyczące miejsca generałów wojny secesyjnej w US Army czy oceny ofensywy bombowej we współczesnym RAF. Co cenne w historii, to pewne tradycyjne idee i struktury, na przykład zasada zdecentralizowanego dowodzenia (*Auftragstatik*), będąca niemieckim dziedzictwem, którego nie trzeba było omawiać koniecznie przez pryzmat Scharnhorsta, Gneisenau i Moltkego⁹³.

Wyraźną kontrę względem tych tez zawierała wypowiedź generała majora Kaia Rohrschneidera, ówczesnego szefa sztabu amerykańskiej Grupy Wojsk w Europie i weterana misji stabilizacyjnych. Rohrschneider przedstawił sprawę z „żołnierskiego” punktu widzenia. Wojskowi postrzegają jego zdaniem tradycję i historię inaczej niż cywilni historycy. Potrzebują przykładów z przeszłości, albowiem emocjonalnie i intelektualnie poszukują w niej „tajemnicy zwycięstwa” dokładnie w takim rozumieniu, w jakim sformułowania tego użył Alfred von Schlieffen. Żołnierze oczekują pragmatyki, czego historycy nie poszukują chętnie. Więc choć nie widział potrzeby, by nazywać koszary imieniem Moltkego, to uważał za niezbędne studiowanie jego dokonań jako wzór. Tylko przykłady postaci sprawdzonych w boju oddziałują bowiem na żołnierzy w sposób właściwy. Powołując się na wypowiedź jednego z ankietowanych dowódców, jasno wskazywał, że podkomendni zupełnie nie mieli pojęcia, dlaczego z punktu widzenia tradycji wojskowej Gneisenau i Scharnhorst mieli być lepsi niż Moltke czy Schlieffen. Generał widział tu długie trwanie linii tradycji niemieckich sił zbrojnych na niemal podświadome odwoływanie się do pewnego dziedzictwa umysłowego. Na dowód przytaczał cytaty z jednego z przemówień kanclerz Angeli Merkel, który po dokładnym zbadaniu okazał się stałym hasłem biegnącym wspak od wypowiedzi Seeckta, przez Schlieffena do postaci Moltkego. Trudno było wobec tego zakładać możliwość wykorzenia ich z tradycji Bundeswehry inaczej niż pozornie. Nieprzekonanym Rohrschneider wskazywał także dość zaskakujący przykład niejednoznaczności części postaci. Szef niemieckiego OHL w czasie pierwszej wojny światowej, osławiony architekt rzezi pod Verdun Erich von Falkenhayn, był zarazem osobą, która w czasie swej misji w Turcji zatrzymała trwającą w Palestynie akcję wysiedlania ludności żydowskiej. Być może nie zasłużył tym samym

⁹³ S. Förster, *Kommentar von Stig Förster*.

na „własne” koszary, warto było jednak zachować jego przykład gwoli edukacji żołnierzy⁹⁴.

Dyskusja zakończyła się przyjęciem w listopadzie 2017 roku projektu nowego *Traditionserlass*. Zdaniem Neitzela okazał się on w efekcie interwencji wielu polityków i byłych wojskowych ostatecznie o wiele bardziej otwarty, niż pierwotnie zakładano⁹⁵. Za możliwe do wykorzystania w tradycji Bundeswehry uznano przykłady z wszelkich okresów historycznych, z kategorycznym wyłączeniem wszelkich odwołań do Wehrmachtu i NVA. Warunkiem przyjęcia tradycji było kryterium wartości ważnych dla współczesnej armii, na przykład idei powszechnej służby wojskowej, co teoretycznie otwierało drogę pruskim reformatorom. W szczególności podkreślono znaczenie tradycji pracy Sztabu Generalnego przed 1918 roku, którego procedury miały być relewantne dla dzisiejszego sposobu dowodzenia. Zdaniem Neitzela redagujący nowy TE oficerowie sztabowi nie mogli zmarnować okazji do pozostawienia sobie furtki do czczenia przewag Clausewitza czy Moltkego. Zarazem jednak wskazano wyraźnie, że centrum nowych wytycznych i punktem odniesienia jest tradycja własna Sił Zbrojnych RFN⁹⁶. Podkreśleniem tego było podpisanie nowych wytycznych w Emmich-Cambrai Kaserne, noszących imię zmarłego w 1915 roku generała Ottona von Emmicha i pierwszej bitwy z użyciem czołgów pod Cambrai w 1917 roku. Przy tej okazji przemianowano je na Hauptfeldwebel-Lagenstein-Kaserne, na cześć poległego w zamachu samobójczym z 2011 roku w Afganistanie żołnierza niemieckiego. Był to pierwszy, symboliczny, przypadek nadania jednostce imienia uczestnika misji, co znamienne „kosztem” generała z czasów Cesarstwa. Pełną świadomość tego faktu potwierdza wygłoszona wówczas mowa minister von der Leyen⁹⁷.

Pruskie tradycje we współczesnej Bundeswehrze

Przyjęcie dokumentu nie zakończyło oczywiście procesu dostosowania do nowej rzeczywistości. Dla przykładu, przywoływane w dyskusjach dywizjony lotnicze wciąż zachowały swych kontrowersyjnych patronów. W trwającej dyskusji wskazać można na kilka obszarów.

⁹⁴ K. Rohrschneider, *Kommentar von Chef des Stabes des US-amerikanischen Heeres in Europa Kai Rohrschneider*, „Dritter Workshop zum Traditionsverständnis der Bundeswehr”, [zapis audio wystąpienia] <https://augengeradeaus.net/2017/10/werkstatt-einblick-dritter-workshop-zum-traditionsverstaendnis-der-bundeswehr/> (dostęp: 28.04.2020).

⁹⁵ S. Neitzel, *Deutsche Krieger*, s. 577–578.

⁹⁶ *Die Tradition in der Bundeswehr. Richtlinien zum Traditionsverständnis und zur Traditionspflege*, [w:] D. Abenheim, U. Hartmann, *Einführung in die Tradition der Bundeswehr*, s. 237–247.

⁹⁷ *Rede der Bundesministerin der Verteidigung Dr. Ursula von der Leyen anlässlich der Umbenennung der „Emmich-Cambrai-Kaserne” in „Hauptfeldwebel-Lagenstein-Kaserne” am 28. März 2018 in Hannover*, <https://www.bmvg.de/resource/blob/23252/938d7cadf2565c4803b12d-1d92c846b9/20180328-rede-der-verteidigungsminsiterin-in-hannover-data.pdf> (dostęp: 28.04.2020).

Krótko przed oficjalnym przyjęciem *Traditionserlass* swój punkt widzenia przedstawił na łamach „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, biorący także aktywny udział w spotkaniach Münkler. Niemiecki badacz akcentował, że jeszcze w 1914 roku armia niemiecka składała się z kontyngentów pruskiego, bawarskiego, saskiego i wirtemberskiego. Powołując się na przykłady reformatorów, nie wolno zapominać, że Scharnhorst, Gneisenau i Clausewitz jako oficerowie pruscy walczyli przeciw innym oddziałom niemieckim, w tym zwłaszcza Związku Reńskiego. Münkler więc był zdania, że trudno budować na tej podstawie tradycję armii dla całych Niemiec. Choć teoretycznie Gneisenau i jego towarzysze spełniali ideał „obywatela w mundurze”, to jednak pierwszeństwo jako filarowi tradycji należało przyznać sześćdziesięcioletniej spuściznie Bundeswehry⁹⁸.

W 2018 roku ukazał się kolejny tom poświęcony tej tematyce, redagowany wspólnie przez Uwego Hartmanna i Donalda Abenheima. Na jego kartach za ciekawo należy uznać tekst Reinera Pommerina. Autor ten wyraźnie zaakcentował problem, którym jest przyjęcie tradycji przez „wyjątkową armię parlamentarną”, jaką jest Bundeswehra. Wybór zawsze jest obciążony ryzykiem braku akceptacji przez reprezentatywną większość stanu osobowego sił zbrojnych. Problem pamięci historycznej w pełni pokazują choćby różne formy czczenia rocznic związanych z pierwszą wojną światową w krajach europejskich. Wbrew założeniom nowego *Traditionserlass* nie jest łatwo znaleźć w niemieckiej historii wzorce właściwe do aktualnego etosu wolnościowo-demokratycznego. Teoretycznie można tu się odwołać do propozycji Scharpinga i zaliczyć do grona „filarów tradycji” choćby Karła von Rotteck i rewolucjonistów z czasów Wiosny Ludów. Nie byli to jednak żołnierze, lecz raczej „cywile w uniformach”, którzy zostali zmuszeni bronić swojego kraju, konstytucji i wolności. Może to generować problem w identyfikacji żołnierzy z ich etosem. Ale też część tych postaci zyskała później generalskie szlify jako uczestnicy wojny secesyjnej pod stroniec Unii. Mogą zatem jako zwycięzcy wielkiej kampanii przeciw niewolnictwu być wzorem w myśl wartości zapisanych w nowej linii armii niemieckiej⁹⁹.

Rok później Hartmann i Abenheim pochylił się nad ciekawym problemem możliwej roli samej klęski z roku 1918 jako źródła tradycji. Regulacje z 1965 roku stały bardzo mocno na gruncie też monumentalnego opracowania Rittera *Staatskunst und Kriegshandwerk*, którego naczelną było potępienie wąskich militarystycznych horyzontów umysłowych pruskiej elity wojskowej¹⁰⁰. Rozumiejący prawa polityki Moltke był przeciwstawiany technokratycznemu Schlieffeniowi¹⁰¹. Warto nadmienić, że interpretacja znaczenia „planu Schlieffena” była powszech-

⁹⁸ H. Münkler, *Traditionspflege ermöglicht Modernität*.

⁹⁹ R. Pommerin, *Weder Brauchtum noch Geschichte: Tradition*, [w:] *Tradition in der Bundeswehr: Zum Erbe des deutschen Soldaten und zur Umsetzung des neuen Traditionserlasses*, red. D. Abenheim, U. Hartmann, Berlin 2018, s. 82–88.

¹⁰⁰ D. Abenheim, U. Hartmann, *Einführung in die Tradition der Bundeswehr*, s. 165–166.

¹⁰¹ G. Ritter, *Der Schlieffenplan: Kritik eines Mythos*, München 1956.

nie uznawana w zasadzie do 1999 roku, kiedy to w sposób wyraźny zakwestionował ją Terence Zuber¹⁰². Spora część postulowanych przez niego tez, jak choćby kategorię twierdzenie, że Niemcy padły w 1914 roku ofiarą agresji ententy, są rzuceniem wyzwania narracji o przyczynach wybuchu Wielkiej Wojny¹⁰³. Dziś coraz częściej zresztą wskazuje się na współodpowiedzialność wielkich mocarstw za wybuch konfliktu, a zdarzają się nawet tezy sugerujące, że prawdziwą *Urkatastrofę* XX wieku nie była sama wojna, lecz traktat wersalski¹⁰⁴. Od lat sześćdziesiątych ważny jest jednak nurt *Sonderweg* firmowany przez Fritza Fischera, który postrzegał Wilhelma II i jego poddanych jako poprzedników Hitlera i jego planów podbojów oraz masowych mordów¹⁰⁵. Istotne są także badania pokazujące wyraźną zbieżność barbarzyńskiego sposobu prowadzenia przez Niemców wojny w koloniach przed pierwszą wojną światową z późniejszymi praktykami na okupowanych terenach Europy Środkowo-Wschodniej¹⁰⁶.

Według autorów wszystko to każe spojrzeć na problem tradycji z zupełnie innej strony. Teoretycznie prowadzenie wojny powinno być ukierunkowane na osiągnięcie zwycięstwa umożliwiającego realizację określonych celów politycznych, tak jak wojny z lat 1864–1871 pozwoliły chociażby na zjednoczenie Niemiec. Refleksja nad historią pokazuje jednak, że tryumfy militarne szybko mogą prowadzić do jeszcze dotkliwszej klęski. Dzieje niemieckiego blitzkriegu z lat 1939–1941 czy paralela z niedawnymi wojnami w Zatoce Perskiej z lat 1991 i 2003 dowodzi tego aż nadto. W analogiczny sposób klęska może zostać przekuta w zwycięstwo, czego dobitnym przykładem są dzieje Niemiec po 1945 roku, które stały się jednym z najważniejszych aktorów politycznych w Europie, decydując o jej losach. Powoduje to, że zupełnie inaczej należy spojrzeć na dwie niemieckie klęski w wojnach totalnych XX wieku. Historii wielkich wydarzeń nie powinno się ograniczać do zwycięstw na polu bitwy. Przykład niemiecki, zarówno współczesny, jak i dawny, pokazuje, że i klęska może być źródłem budującym etos i tradycję sił zbrojnych. Dowiedli tego już pruscy reformatorzy, inicjując na tej podstawie ruch z lat 1807–1813. Z tego też względu Bundeswehra potrzebuje jako wzorców głównych aktorów reformy — Steina, Scharnhorsta i Clausewitza. Nie należy się obawiać „kultu klęski”. Upamiętnianie przede wszystkim zwycięstw jak do tej pory było specyficzne dla niemieckich sił zbrojnych i nie znajdowało analogii w armiach sojuszników. Częste zmiany ustrojowe, rządów itp. powodują, że nie da się tu stworzyć na wzór amerykański czy niektórych armii europejskich prostej tradycji. Klęski nie doczekały się w niemieckiej tradycji troski o upamiętnienie jak we Francji,

¹⁰² T.E. Zuber, *The Schlieffen Plan Reconsidered*, „War in History” 1999, nr 3, s. 262–305.

¹⁰³ T.E. Zuber, *The Real German War Plan 1904–1914*, Cheltenham 2011.

¹⁰⁴ G. Schulze-Wegener, *Wehe dem Besiegten!*, „Militär & Geschichte” 2019, nr 5, s. 3.

¹⁰⁵ F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschland, 1914–18*, Düsseldorf 1961.

¹⁰⁶ I.V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Ithaca-London 2004; C.W. Erichsen, D. Olusoga, *Zbrodnia Kajzera*, przeł. P. Tarczyński, Warszawa 2012.

Wielkiej Brytanii, Polsce czy Czechach. Jest o tyle zastanawiające, że poza Wielką Brytanią wszystkie te kraje przechodziły także przez rozliczne zawirowania ustrojowe i dziejowe. Mając to na względzie, zestawienie symbolicznych dat 1918 i 1945 ma istotne znaczenie dla budowy tożsamości. W kontraście do wyniku pierwszej wojny światowej przepracowanie klęski z 1945 roku należy uznać za sukces w postaci ukształtowania nowego społeczeństwa, niechętnego agresji i sceptycznego wobec wojska. Dzięki temu „Bonn nie stało się drugim Weimarem”¹⁰⁷.

Pułapki pruskiej tradycji

Konsekwentne traktowanie jako nośnika wzorców obozu pruskich reformatorów uważam za bardzo problematyczne. Jak nieco ironicznie zauważyła w swym studium na temat pruskiej kultury militarnej Isabel V. Hull, największe pruskie zwycięstwo w XIX wieku to w istocie tryumf w 1849 roku nad zwolennikami narodowej rewolucji i reform. Zakonserwowało to anachroniczny i dysfunkcyjny system społeczno-polityczny, będący zdaniem badaczki skutkiem braku cywilnej kontroli nad armią i dokonywanej w interesie kolejnych monarchów segmentacją niemieckiej struktury najwyższych władz wojskowych przed 1918 rokiem¹⁰⁸. Kompletnym fiaskiem zakończyły się dążenia Boyena do utworzenia systemu koncentrującego całą władzę nad wojskiem w rękach Ministerstwa Wojny¹⁰⁹. Centralizacja taka była ideałem Scharnhorsta, który widział ten resort jako klasyczne ministerstwo fachowe, wstęp do nowoczesnych rządów gabinetowych na wzór brytyjski¹¹⁰. Wbrew tym planom rozwijana po 1815 roku konstrukcja służyła jedynie umacnianiu osobistych uprawnień królów Prus wobec armii. Temu służyło stopniowe wyodrębnianie z resortu kolejnych instytucji: Korpusu Inżynierów i Pionierów (1816), Gabinetu Wojskowego (1818), Sztabu Generalnego Armii (1821), jak również podkreślanie specjalnego związku monarchy z dowódcami korpusów armijnych, łącznie z prawem zwracania się bezpośrednio do króla w sprawach służbowych (*Immediatvortragsrecht*), które przetrwało w niezmienionej formie do 1918 roku¹¹¹. W rezultacie, wedle określenia Roberta T. Foleya, było to „wielowładztwo” (*polycracy*), przez co należy rozumieć istnienie co najmniej kilku centrów kształtujących politykę wojskową, o bardzo niejasno rozgraniczonych kompetencjach¹¹². W istocie pruski system organizacji naczelnych władz woj-

¹⁰⁷ D. Abenheim, U. Hartmann, *Einführung in die Tradition der Bundeswehr*, s. 164–168.

¹⁰⁸ I.V. Hull, *Absolute Destruction*, s. 103–104, 107–108.

¹⁰⁹ G. Wohlers, *Die staatsrechtliche Stellung des Generalstabs in Preußen und dem deutschen Reich*, Bonn 1921, s. 21–23.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 16–21.

¹¹¹ M. Messerschmidt, *Militärgeschichte im 19. Jahrhundert (1814–1890)*, cz. 1. *Die politische Geschichte der preußisch-deutschen Armee*, Frankfurt am Main 1975, s. 303–304.

¹¹² R.T. Foley, *German Strategy and the Path to Verdun*, s. 84–85. Zob. także A. Mombauer, *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*, Cambridge 2001, s. 14–41.

skowych nie był doskonale przemyślaną i celowo zaprojektowaną strukturą, lecz efektem lat działań ukierunkowanych na niedopuszczenie do parlamentarnej kontroli nad wojskiem. W ten sposób tradycja instytucji, to jest Sztab Generalny, nie wpisuje się w demokratyczne ideały Bundeswehry.

Wczytując się w intencje zarówno założycieli, jak i aktualnego kierownictwa Bundeswehry, można dostrzec dążenie do zastąpienia „dwunastu najgorszych lat niemieckiej historii” wyidealizowaną pamięcią o dwunastu chwalebnych latach pruskiego okresu liberalnych reform, który datować należy na okres 1807–1819. Trudno zaprzeczyć, że pewna część oficerów skupionych wokół Scharnhorsta promowała idee z grubsza pasujące do dzisiejszej wizji państwa liberalnego. Przodowali w tym Boyen i Gneisenau. Sukces spontanicznego zrywu pruskich poddanych w 1813 roku dał Boyenowi argumenty na rzecz urzeczywistnienia jego ideału armii narodowej (*Volksarmee*), która miała stać się w przyszłości fundamentem przebudowy całego ustroju państwowego w duchu monarchii konstytucyjnej¹¹³. Służyć temu miały już wspomniane instytucje Landwehry i powszechnego obowiązku służby wojskowej, którym wyznaczał rolę szkoły patriotyzmu¹¹⁴. W tym kontekście wielu cytowanych autorów ulega niestety obrazowi reformatorów naszkicowanemu przed laty przez Meineckego, a następnie zakonserwowanemu przez pruską i niemiecką urzędową historiografię wojskową sprzed 1945 roku. Szczególnie po 1918 roku zaobserwować można w niej zwrot ku postaciom symbolizującym powszechną służbę wojskową, co było rzecz jasna pokłosiem ograniczeń nałożonych traktatem wersalskim. Stąd obserwowany wówczas wzrost popularności tej tematyki¹¹⁵ i samej postaci Boyena¹¹⁶. W późniejszym czasie, głównie ze względu na swoje antypolskie nastawienie, bohaterem nazistowskiej propagandy stał się najbliższy druh Boyena, *de facto* pierwszy szef pruskiego Sztabu Generalnego¹¹⁷ Karl von Grolman¹¹⁸, jeszcze bardziej radykalny, oskarżany nawet o republikańskie ciągoty¹¹⁹. Ze względu na opisane wcześniej kłopoty z dostępem do akt obóz

¹¹³ F. Meinecke, *Das Leben des Generalfeldmarschalls Hermann von Boyen*, t. 2, s. 134–141.

¹¹⁴ H. Stübzig, *Armee und Nation. Die pädagogisch-politischen Motive der preußischen Heeresreform*, Frankfurt am Main 1971, s. 239–256; H. Stübzig, *Heer und Nation. Zur Entwicklung der pädagogisch-politischen Ideen Hermann von Boyens*, „Militärgeschichtliche Mitteilungen” 58, 1999, s. 1–22.

¹¹⁵ R. Höhn, *Verfassungskampf und Heeresleid. Der Kampf des Bürgertums um das Heer (1815–1850)*, Leipzig 1938, s. 12–30, 214–369; E. Huber, *Heer und Staat in der deutschen Geschichte*, Hamburg 1938, s. 120–137, 141–177.

¹¹⁶ G. Scholz, *Hermann von Boyen. Der Begründer der Allgemeinen Wehrpflicht. Der Mann und sein Werk*, Berlin 1936; J. Ullrich, *Generalfeldmarschall Hermann von Boyen*, Berlin 1936.

¹¹⁷ W latach 1816–1819 jako dyrektor 2 Departamentu Ministerstwa Wojny.

¹¹⁸ E. Kessel, *Grolman und die Anfänge des Preußischen Generalstabs. Zum 100. Todestag am 15. September 1943*, „Militärwissenschaftliche Rundschau” 1944, z. 2, s. 127–128; M. Laubert, *Militaria in laufenden Immediatberichten Grolmans und des Oberpräsidenten Flottwell*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland” 1943, z. 7/8, s. 33–39.

¹¹⁹ A nawet ustanowienia w Prusach „republiki spartańskiej nad Sprewą”; A. Vagts, *A History of Militarism: Romance and Realities of a Profession*, New York 1937, s. 143.

liberalny jest dziś postrzegany w wybitnie stereotypowy sposób. Jak przekonująco wykazał w 2003 roku Dierk Walter, którego monografia w zasadzie do dziś jest ostatnią próbą analitycznego podejścia do dorobku reformatorów, większość powstałych po drugiej wojnie światowej prac „opowiada wciąż tę samą historię, z tej samej perspektywy, za pomocą niemal tych samych sformułowań”¹²⁰. Mimo upływu niemal dwudziestu lat uwaga ta jest wciąż aktualna, do niedawna była to jedyna monografia poświęcona armii pruskiej w pierwszej połowie XIX wieku¹²¹. Tymczasem problemem jest nie tylko mitologizacja Landwehry, względem której funkcjonalności już przed 1819 rokiem sformułowano wiele zasadnych zarzutów¹²², lecz także sam obraz frakcji liberalnej w armii. Postacie wskazywane na podstawie pojedynczych wypowiedzi jako jej reprezentanci nie tworzyły zuniformizowanej grupy o jednolitych poglądach, występowały między nimi niesnaski, spory, wielu „liberałów”, jak na przykład książe August Pruski, potrafiło nawoływać do rozwiązania Landwehry i cofnięcia reform wojskowych¹²³, z kolei „konserwatyści”, jak Karl von Müffling, zacięcie bronili tej instytucji¹²⁴. Patrząc z tej perspektywy, jedyne, co łączyło „reformatorów”, zwłaszcza po 1815 roku, to odwzajemniona niechęć do części partii dworskiej¹²⁵, „Männer von 1806”, by użyć określenia Clausewitza¹²⁶. Osobiste animozje to jednak zbyt mało, by wzorem Meineckego dostrzec tu fundamentalny spór ideowy — wszystkich oficerów łączyła bowiem niezachwiana wierność tronowi pruskiemu.

Czołowe postacie frakcji reformatorskiej są także kłopotliwe z innego powodu. Gerhard Ritter wskazywał na niesmak, jaki zostawiły w szeregach pruskich oficerów o arystokratycznym rodowodzie zanik rycerskiego etosu i nacjonalistyczne ekscesy części młodych oficerów w czasie okupacji terytorium francuskiego¹²⁷. Obserwacje te rozwinął kilkanaście lat temu badający ten problem w latach 1815–1818 Volker R. Wacker. W jego opinii zadra pozostała po upokorzeniu 1806 roku powodowała, że w latach 1814–1815 wielu pruskich decydentów żywiło

¹²⁰ D. Walter, *Preußische Heeresreformen 1807–1870: militärische Innovationen und der Mythos der „Roonschen Reform”*, Paderborn-Wien-München 2003, s. 13.

¹²¹ J. Jędrysiak, *Prussian Strategic Thought 1815–1830*.

¹²² D.E. Showalter, *The Prussian Landwehr and Its Critics, 1813–1819*, „Central European History” 1971, nr 1, s. 18–33; D. Walter, *Preußische Heeresreformen 1807–1870*, s. 325–389.

¹²³ *Denkschrift Prinz August von Preußen über die Landwehr*, oprac. M. Lehmann, „Militair-Wochenblatt” 1, 1897, nr 50, s. 1428–1434; nr 51, s. 1449–1456.

¹²⁴ *General Müffling über die Landwehr*, oprac. G. Meyer von Knonau, „Historische Zeitung” 70, 1893, s. 281–291.

¹²⁵ E.D. Brose, *The Politics of Technological Change in Prussia: Out of the Shadow of Antiquity*, Princeton 1993, s. 73–78.

¹²⁶ *An Graf Groeben 1818 und 1819*, [w:] C. von Clausewitz, *Verstreute kleine Schriften*, red. W. Hahlweg, Osnabrück 1979, s. 259–264.

¹²⁷ G. Ritter, *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des „Militarismus” in Deutschland*, t. 1. *Die altpreußische Tradition*, München 1954, s. 118–120.

wobec Francji nieomal fanatyczną nienawiść¹²⁸. Celowali w tym zwłaszcza nacjonalistycznie nastawieni liberałowie, którym patronowali Blücher i Gneisenau. Symbolem pruskiego rewanżyzmu stała się oczywiście próba wysadzenia Pont d'Iéna w Paryżu. Prusacy najmocniej optowali także za eksploatacją ekonomiczną okupowanych terenów. Powierzona im strefa została obłożona wysokimi kontrybucjami, co było tylko częściowo uzasadnione brakiem środków na utrzymanie wojsk okupacyjnych. Mieszanina lęku i niechęci powodowała, że do samego końca ewakuacji relacje sił pruskich z ludnością francuską były pełne napięcia¹²⁹. Jeszcze trudniejsza jest sprawa antypolskich resentymentów Grolmana i Boyena. Znane są liczne i konsekwentne nawoływania pierwszego do germanizacji Wielkopolski, prewencyjnych wysiedleń i kolonizacji prowincji¹³⁰. Nawet jeśli uznamy je za racjonalne z punktu widzenia pruskiej państwowości, to trudno wyobrazić sobie, by Grolman, będący jednym z najtęższych umysłów obozu reformatorów, stał się symbolem armii mającej współpracować w ramach NATO między innymi z Polską. Także Boyen ma na swoim koncie wiele działań, które można uznać za kłopotliwe wizerunkowo. Mało znany, ale znamienne są na przykład jego memoriały z 1830 i 1831 roku, w których w obliczu powstania listopadowego wzywał między innymi do wymazania nazwy „Polska” z mapy Europy, obłożenia Warszawy jako rozsądnika idei wywrotowych wysoką kontrybucją i zadbanie o presję na redukcję jej znaczenia do miasta drugorzędne. Samych Polaków oskarżał o wiarołomstwo, skłonność do przemocy i „krwawych rządów”¹³¹. Także rola Gneisenaua i Clausewitza w okresie powstania listopadowego jest zdecydowanie odległa od ideału „samostanowienia narodów”¹³². Pruscy liberałowie byli bowiem w większość zaciekłymi nacjonalistami i fakt ten należy traktować jako immanentną część ich ideału „obywatela w mundurze”.

¹²⁸ D. Neuhäuser, *Wie deutsche Dichter Frankreich zum »Erzfeind« machten*, „Der Spiegel” 22.01.2021, <https://www.spiegel.de/geschichte/franzosenhass-im-19-jahrhundert-wie-deutsche-dichter-frankreich-zum-erzfeind-machten-a-f1819b76-7712-47d4-84ef-9a6daac341f0?fbclid=IwAR2GfmwdHgnyscs539ks2JBI-8ADc3d-5edzw9sDxxKk970ORikbtLUBqDs> (dostęp: 16.02.2021).

¹²⁹ V.R. Wacker, *Die Alliierte Besetzung Frankreichs in den Jahren 1814 bis 1818*, Hamburg 2001, s. 121–124, 147–148, 195–202, 229–230.

¹³⁰ E. von Conrady, *Leben und Wirken des Generals der Infanterie und kommandierenden Generals des V. Armeekorps Carl von Grolman*, cz. 3, Berlin 1896, s. 24–27; M. Laubert, *Carl von Grolman als Sekundant der Oberpräsident Flottwel im Kampf um die Posener Mischehenfrage*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland” 1943, z. 7/8, s. 1–33.

¹³¹ H. von Boyen, *Die Polnische Frage in Beziehung auf Preußen und an der Hand der Geschichte betrachtet*, [w:] *Hermann von Boyen und die polnische Frage. Denkschriften von 1794 bis 1846*, red. H. Rothe, Köln-Weimar-Wien 2010, s. 466–498; H. von Boyen, *Zweiter Aufsatz über die polnische Frage, 1831*, [w:] *ibidem*, s. 498–516.

¹³² V.E. Bellinger, *Marie von Clausewitz: The Woman Behind the Making of On War*, Oxford 2015, s. 199–218; G.H. Pertz, H. Delbrück, *Das Leben des Feldmarschalls Graf Neithardt von Gneisenau*, t. 5, Berlin 1880, s. 602–644; W. Schwartz, *Leben des Generals Carl von Clausewitz und der Frau Marie von Clausewitz*, t. 2, Berlin 1878, s. 300–398.

Próby ignorowania tego prowadzą wprost do selektywnego postrzegania pruskich reformatorów, odległego od realiów historycznych, w sposób niemalże analogiczny do tego, jak odbywało się to w szeregach NVA. Mimo teoretycznie wielkiej identyfikacji z osobą Scharnhorsta¹³³ za słuszne można uznać głosy krytyczne, sugerujące, że w istocie to NVA zrobiła więcej dla promocji jego idei i dzieła niż Bundeswehra¹³⁴. Ze względów politycznych armia wschodnioniemiecka odwoływała się przede wszystkim do Roter Frontkämpferbund z lat dwudziestych, ruchu antyfaszystowskiego i brigad międzynarodowych w Hiszpanii, działaczy Komitetu Wolne Niemcy. Z czasem dokooptowano do tego także inne tradycje wydarzeń rewolucyjnych: wojnę chłopską, kampanię 1812/1813, rewolucję 1848, antyhitlerowski ruch oporu (początkowo z wyłączeniem zamachowców z 20 lipca)¹³⁵. Przed 1953 rokiem, ze względu na wyraźną opinię Józefa Stalina, pruskie tradycje wojskowe były uznawane za anachroniczne, a pisma Clausewitza wręcz zakazane¹³⁶. Powolna rehabilitacja tej tradycji miała miejsce po śmierci dyktatora, jednak dopiero wskutek tak zwanej pruskiej fali z przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych reformatorzy zyskali sobie w szeregach NVA spore pole do upamiętniania¹³⁷. Zaczęto także publikować opracowania ich dotyczące, często użyteczne do dziś¹³⁸. O ile Bundeswehrą w tym czasie wstrząsały afery związane z patronami o nazistowskich konotacjach, o tyle w NRD na 173 podobnych przypadków aż 164 osoby reprezentowały tendencje „rewolucyjne i postępowe” od czasów wojny chłopskiej do drugiej wojny światowej. Czczono w tych ramach bohaterów zrywów 1812–1814, w tym zwłaszcza majora Ferdinanda Schilla¹³⁹. Najwyższym odznaczeniem pokojowym był nadawany od 1966 roku Order Scharnhorsta, a w 1968 roku ustanowiono nigdy nieprzyznany Order Blüchera. Imieniem Carla von Clausewitza nazwano koszary w jego rodzinnym Burgu, do kąd też z honorami trafiły jego szczątki po likwidacji w 1971 roku dotychczasowego miejsca spoczynku we Wrocławiu¹⁴⁰. Gneisenau był natomiast patronem jednego z pułków wojsk granicznych¹⁴¹. W trakcie mowy wygłoszonej z okazji

¹³³ P. Burger, „Wehrdienst ist Ehrendienst”, „Militär & Geschichte” 2012, nr 6, s. 32–37.

¹³⁴ B. Biedermann, *Scharnhorst und die NVA*, [w:] *NVA — Die roten Preußen. Zeitzeugenberichte*, red. G. König, Aachen 2010, s. 117–121.

¹³⁵ M. Mass, *Das Clausewitzbild der DDR*, praca doktorska, Bayerischen Julius-Maximilian-Universität, Würzburg 1977, s. 69–78; S. Neitzel, *Deutsche Krieger*, s. 416–417.

¹³⁶ A. Türpe, *Der vernachlässigste General? Das Clausewitz-Bild in der DDR*, Berlin 2020, s. 25–44.

¹³⁷ H. Schnitter, *W kwestii miejsca pruskich reformatorów systemu wojskowego w historiografii NRD*, przeł. M. Tomczak, „Przegląd Zachodni” 1980, nr 4, s. 66–71.

¹³⁸ Na przykład D. Schmidt, *Die preußische Landwehr. Ein Beitrag zur Geschichte der allgemeinen Wehrpflicht in Preußen zwischen 1813 und 1830*, Berlin 1981.

¹³⁹ R. Wenzke, G. Glaser, *Kann man in der NVA Traditionswerte für die Bundeswehr finden?*, [w:] *Tradition für die Bundeswehr*, s. 127; K. Hagemann, *Revisiting Prussia's Wars against Napoleon*, s. 57–58.

¹⁴⁰ A. Türpe, *Der vernachlässigste General?*, s. 117–132.

¹⁴¹ K. Storkmann, *Die „Roten Preußen“?*, s. 71–72.

ponownego pochówku ówczesny szef Militärgeschichtliche Institut der DDR Reinhard Brühl wyraźnie podkreślił „postępowy” charakter reform pruskich. Pełna ich „rehabilitacja” nastąpiła dekadę później, w 1980 roku sformułowano choćby postulat umieszczenia w Militärakademie „Friedrich Engels” w Dreźnie portretów Scharnhorsta, Gneisenau i Clausewitza oraz utworzenie sali pamięci im poświęconej¹⁴². „Czerwone Prusy”, jak określano NRD, traktowały rzecz jasna te odwołania instrumentalnie, świetnie nadawały się one do promocji specyficznego rozumianego patriotyzmu, „postępu w sztuce wojennej”¹⁴³, jak też odwiecznego braterstwa broni niemiecko-rosyjskiego, którego symbolem miała być konwencja w Taurogach w 1812 roku¹⁴⁴. Zdawano sobie przy tym sprawę z kłopotliwości tych odwołań, choćby perspektywy „bratniego” Wojska Polskiego¹⁴⁵, w którego szeregach na „pruską fałę” patrzono z niechęcią i obawami¹⁴⁶. Być może z tego względu kult Clausewitza i innych reformatorów miał charakter w dużej mierze ornamentyki legitymizującej związek NRD z przeszłością, w kulturze organizacyjnej NVA odgrywali oni jedynie podrzędną, ograniczoną do jej elity intelektualnej, rolę¹⁴⁷. Trudno jednak nie zauważyć, że była to potencjalnie linia mniej problematyczna niż kontakty z weteranami Wehrmachtu¹⁴⁸.

Podsumowanie

Odnosząc się do wyniku zarysowanej tu debaty, Heiko Biehl i Nina Loenhard zadeklarowali jasno, że w ich opinii najnowszy *Traditionserlass* nie jest produktem finalnym, lecz jedynie odpowiadającym aktualnym potrzebom społecznym. Należy go traktować raczej jako element stałego procesu dyskusji, moderowanego przemianami, jakie zachodzą w światopoglądzie obywateli RFN¹⁴⁹. Krytyczny

¹⁴² A. Türpe, *Der vernachlässigste General?*, s. 195.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 162–163, 173–196.

¹⁴⁴ M. Mass, *Das Clausewitzbild der DDR*, s. 60–65.

¹⁴⁵ A. Türpe, *Der vernachlässigste General?*, s. 214.

¹⁴⁶ Zob. Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Z-172: Wojskowa Akademia Polityczna im. Feliksa Dzierżyńskiego (WAP), sygn. 172.1.2031, Janusz Bałtrukowicz, „A. W. A. N hr. von Gneisenau (1760–1831), G. J. D. von Scharnhorst (1766–1833), K. W. G. Grolmann (1777–1843) — reformatorzy pruscy”, Warszawa 1984; *ibidem*, sygn. 172.1.2042, Janusz Grabowski, „Carl Philip Gottlieb von Clausewitz — pruski reformator i teoretyk wojskowy”, Warszawa 1984.

¹⁴⁷ Türpe podkreśla, że większość oficerów NVA ankietowanych przez niego na okoliczność znajomości *Vom Kriege* Clausewitza wyraźnie przyznawała, że większy nacisk na poznanie jego nauk kładziono w trakcie kursów w sowieckich akademiach; A. Türpe, *Der vernachlässigste General?*, s. 278–282.

¹⁴⁸ Na temat obecności weteranów Wehrmachtu w szeregach NVA zob. P.J. Lapp, *Die zweite Chance: Wehrmachtsoffiziere im Dienste Ulbrichts*, Aachen 2010.

¹⁴⁹ H. Biehl, N. Leonhard, *Bis zum nächsten Mal? Eine funktionalistische Interpretation der Debatte um die Tradition der Bundeswehr*, [w:] *Tradition in der Bundeswehr*, s. 52–53.

wobec von der Leyen Neitzel jest zdania, że jej działania w tej materii były kontrskuteczne i zamiast ustabilizować problem tradycji, wprowadziły do sali pamięci politykę „białych ścian”¹⁵⁰. Obawiający się o swoje kariery dowódcy unikają bowiem popadnięcia w konflikt z nowym TE. Uwaga ta odnosi się moim zdaniem w pełni także do stosunku do pruskiej przeszłości wojskowej¹⁵¹. Problemy z jej badaniem, związane z utratą sporej części materiałów archiwalnych w 1945 roku, powodują, że trudno nie zgodzić się z tezą Zuber, iż na okres sprzed 1919 roku patrzy się często wciąż „oczami” ówczesnych niemieckich instytucji wojskowych¹⁵². Monopol Reichsarchiv na korzystanie z pruskiej spuścizny wojskowej spowodował znaczące ograniczenie i skrzywienie badań pod kątem obrony tradycji przegranej armii, w formie „tajemnicy zwycięstw”. Ponad sto lat od zakończenia Wielkiej Wojny wskazane jest w mojej ocenie zainicjowanie badań nad tą przeszłością, w tym także nad poglądami i rzeczywistymi działaniami pruskich reformatorów. Nie jest to zadanie łatwe, o czym przekonują mnie własne doświadczenia w studiach nad tą tematyką. Niemniej jednak bez podjęcia tego trudu niemożliwe wydaje się oderwanie od potencjalnie szkodliwych stereotypów. Dyskusja prowadzona w szeregach armii naszych natowskich sojuszników może być tu istotną wskazówką w działaniach niezbędnych do podjęcia także na gruncie budowy tradycji współczesnego Wojska Polskiego.

W kontekście niemieckim całokształt dyskusji nad rolą i możliwością wykorzystania pruskich dziejów militarnych jako wzorca współczesnej Bundeswehry ujawnia zasadniczy rozdźwięk między potrzebami politycznymi i czysto bojowymi. Potrzeba kategorycznego odcięcia się od niedemokratycznych, zaborczych aspektów przeszłości nie współgra tu z dydaktyką szkolenia operacyjnego, dla której liczne przykłady pruskich zwycięstw zachowują swoją aktualność. Powoduje to wiele bardzo skomplikowanych „operacji intelektualnych”, mających za zadanie uzasadnić dopuszczalność przywoływania poszczególnych postaci i wydarzeń. Wszystko to sprawia niestety wrażenie pozorności, trudno bowiem wymazać byłych pruskich żołnierzy z kart powszechnej historii wojen. Ten dysonans ma wpływ na całą niemiecką politykę bezpieczeństwa, skutkując rozchwianiem, które obserwować można było niedawno także w kontekście trwającej od ponad roku rosyjskiej inwazji na Ukrainę.

¹⁵⁰ S. Neitzel, *Deutsche Krieger*, s. 575–576.

¹⁵¹ Autor miał okazję zaobserwować ten problem, będąc uczestnikiem I. Burger Clausewitz-Kolloquium pt. „Mit Clausewitz in die Gegenwart denken — Nostalgie oder Erkenntnisgewinn” zorganizowanym 4–5 września 2020 r. z okazji dwieście czterdziestych urodzin Carla von Clausewiza przez Forschungsgemeinschaft Clausewitz – Burg e.V. Wbrew oczekiwaniom była to impreza o raczej lokalnym charakterze, wśród uczestników i gości częściej można było spotkać byłych żołnierzy NVA niż czynnych oficerów Bundeswehry. Nie zaszczylił jej też żaden z wyższych dowódców, nawet lokalnych, niemieckich sił zbrojnych; <http://clausewitz-burg.de/2020/08/14/einladung-zum-1-burger-clausewitz-kolloquium/> (dostęp: 12.02.2021).

¹⁵² T.E. Zuber, *The Moltke Myth. Prussian War Planning 1857–1871*, New York-Toronto-Plymouth 2008, s. 5–12.

Bibliografia

Archiwalia

- Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv we Fryburgu Bryzgowijskim,
 Chef des Heeresarchiv: RH 18/71; RH 18/579; RH 18/1002,
 Großer Generalstab der Preußischen Armee/Oberste Heeresleitung des Deutschen Heeres:
 PH 3/933; PH 3/1230.
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego,
 Zespół 172, Wojskowa Akademia Polityczna im. Feliksa Dzierżyńskiego (WAP): sygn.
 172.1.2031; sygn. 172.1.2042.

Publikatory

Druk sejmowy nr 985 z 21 października 2016 r.

Opracowania

- Abenheim D., *Bundeswehr und Tradition. Die Suche nach dem gültigen Erbe des deutschen Soldaten*, München 1989.
- Abenheim D., Hartmann U., *Einführung in die Tradition der Bundeswehr: Das soldatische Erbe in dem besten Deutschland, das es je gab*, Berlin 2019.
- An der Schwelle zum totalen Krieg. Die militärische Debatte über den Krieg der Zukunft 1919–1939*, red. S. Förster, Paderborn 2002.
- Anticipating Total War. The German and American Experiences, 1871–1914*, red. M.F. Boemeke, R. Chickering, S. Förster, Cambridge 1999.
- Bellinger Eftimova V., *Marie von Clausewitz: The Woman Behind the Making of On War*, Oxford 2015.
- Biedermann B., *Scharnhorst und die NVA*, [w:] *NVA — Die roten Preußen. Zeitzeugenberichte*, red. G. König, Aachen 2010.
- Biehl H., Leonhard N., *Bis zum nächsten Mal? Eine funktionalistische Interpretation der Debatte um die Tradition der Bundeswehr*, [w:] *Tradition in der Bundeswehr: Zum Erbe des deutschen Soldaten und zur Umsetzung des neuen Traditionserlasses*, red. D. Abenheim, U. Hartmann, Berlin 2018.
- Birk E., Heinemann W., Lange S., *Prolegomena für neue Traditionsrichtlinien der Bundeswehr*, [w:] *Tradition für die Bundeswehr. Neue Aspekte einer alten Debatte*, red. E. Birk, W. Heinemann, S. Lange, Berlin 2012.
- Blenhorst M., *Eine Frage der Optik*, „Militär & Geschichte” 2018, nr 1, s. 28–33.
- Boyens Darstellung der Grundsätze der alten und der gegenwärtigen preußischen Kriegsverfassung*, oprac. M. Lehmann, „Historische Zeitung” 1891, Neue Folge t. 37, s. 56–80.
- Brose E.D., *The Politics of Technological Change in Prussia: Out of the Shadow of Antiquity*, Princeton 1993.
- Bruckner J., *Helden oder Verbrecher?*, „Militär & Geschichte” 2019, nr 5, s. 30.
- Burger P., *„Wehrdienst ist Ehrendienst”*, „Militär & Geschichte” 2012, nr 6, s. 32–37.
- „Bundeswehr und Tradition“. Erlass vom 1. Juli 1965, [w:] *Einführung in die Tradition der Bundeswehr: Das soldatische Erbe in dem besten Deutschland, das es je gab*, red. D. Abenheim, U. Hartmann, Berlin 2019.

- Brühl R., *Militärgeschichte und Kriegspolitik: zur Militärgeschichtsschreibung des preußisch-deutschen Generalstabes 1816–1945*, Leipzig 1972.
- Centek J., *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*, Warszawa 2010.
- Citino R.M., *The German Way of War*, Kansas 2005.
- Clark Ch., *Prusy. Powstanie i upadek 1600–1947*, przeł. J. Szkudliński, Warszawa 2009.
- Clausewitz C. von, *Verstreute kleine Schriften*, red. W. Hahlweg, Osnabrück 1979.
- Conrady E. von, *Leben und Wirken des Generals der Infanterie und kommandierenden Generals des V. Armeekorps Carl von Grolman*, cz. 3, Berlin 1896.
- Denkschrift Prinz August von Preußen über die Landwehr*, oprac. M. Lehmann, „Militair-Wochenblatt” 1, 1897, nr 50, s. 1428–1434; nr 51, s. 1449–1456.
- Epkenhans M., *Säulen der Tradition. Preußische Reformer und Bürgersoldaten bleiben traditionstiefend*, „Zeitschrift für Innere Führung” 2018, nr 2, s. 28–35.
- Erichsen C.W., Olusoga D., *Zbrodnia Kajzera*, przeł. P. Tarczyński, Warszawa 2012.
- Fischer F., *Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914–18*, Düsseldorf 1961.
- Foley R.T., *German Strategy and the Path to Verdun*, New York 2005.
- Förster J., *Wolf Graf von Baudissin in Akademia, Reichswehr und Wehrmacht*, [w:] *Wolf Graf von Baudissin 1907–1993. Modernisierer zwischen totalitärer Herrschaft und freiheitlicher Ordnung*, red. R.J. Schlaffer, W. Schmidt, München 2007, s. 17–36.
- Frieser K.-H., *Legenda Blitzkriegu. Kampania zachodnia 1940*, przeł. J. Pasięka, Wrocław 2013.
- Gedanken zur Verbesserung der Inneren Ordnung des Heeres (sog. „Schnez-Studie”) vom Juni 1969*, [w:] *Militär — Gehorsam — Meinung (Dokumente zur Diskussion in der Bundeswehr)*, red. K. Heßler, Berlin-New York 1971, s. 50–91.
- General Müffling über die Landwehr*, oprac. G. Meyer von Knonau „Historische Zeitung” 70, 1893, s. 281–291.
- Glaser G., Wenzke R., *Kann man in der NVA Traditionswerte für die Bundeswehr finden?*, [w:] *Tradition für die Bundeswehr. Neue Aspekte einer alten Debatte*, red. E. Birk, W. Heinemann, S. Lange, Berlin 2012.
- Groß G.P., *Mythos und Wirklichkeit. Geschichte des operativen Denkens im deutschen Heer von Moltke der Ä. bis Heusinger*, Paderborn 2012.
- Groß G.P., *There Was a Schlieffen Plan: New Sources on the History of German Military Planning*, „War in History” 2008, nr 4, s. 389–431.
- Gruszczyński W., *Leibhusaren. Historia Czarnych Huzarów*, Gdynia 2019.
- Hagemann K., *Revisiting Prussia's Wars against Napoleon: History, Culture and Memory*, Cambridge 2015.
- Hermann von Boyen und die polnische Frage. Denkschriften von 1794 bis 1846*, red. H. Rothe, Köln-Weimar-Wien 2010.
- Höhn R., *Verfassungskampf und Heeresreform. Der Kampf des Bürgertums um das Heer (1815–1850)*, Leipzig 1938.
- Huber E., *Heer und Staat in der deutschen Geschichte*, Hamburg 1938.
- Hull I.V., *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Ithaca-London 2004.
- Iggers G., *Deutsche Geschichtswissenschaft: Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*, München 1971.
- Jany C., *Die preußischen Militärarchive*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte” 36, 1924, s. 67–86.
- Jędrysiak J., *Główne problemy badań nad niemieckim planowaniem wojennym przed 1914 rokiem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 2 (235), s. 75–95.
- Jędrysiak J., *Prussian Strategic Thought 1815–1830: Beyond Clausewitz*, Boston-Leiden 2020.

- Kessel E., *Grolman und die Anfänge des Preußischen Generalstabs. Zum 100. Todestag am 15. September 1943*, „Militärwissenschaftliche Rundschau“ 1944, z. 2, s. 120–129.
- Köster B., *Aus Liebe zur Seefahrt! Vizeadmiral Karl-Adolf Zenker*, [w:] *Militärische Aufbaugenerationen der Bundeswehr 1955 bis 1970*, red. H.R. Hammerich, R.J. Schlaffer, München 2011.
- Köster B., „Tradition“ der Traditionsdiskussionen? Zwischen kühler Ratio und emotionalen Anspruch, [w:] *Tradition für die Bundeswehr. Neue Aspekte einer alten Debatte*, red. E. Birk, W. Heinemann, S. Lange, Berlin 2012.
- Lapp P.J., *Die zweite Chance: Wehrmachtoffiziere im Dienste Ulbrichts*, Aachen 2010.
- Laubert M., *Carl von Grolman als Sekundant der Oberpräsident Flottwell im Kampf um die Posener Mischehenfrage*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland“ 1943, z. 7/8, s. 1–33.
- Laubert M., *Militaria in laufenden Immediatberichten Grolmans und des Oberpräsidenten Flottwell*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland“ 1943, z. 7/8, s. 33–39.
- „Der Leutnant 1970“ von acht Leutnanten vom Dezember 1969, [w:] *Militär — Gehorsam — Meinung (Dokumente zur Diskussion in der Bundeswehr)*, red. K. Heßler, Berlin-New York 1971, s. 92–101.
- Meinecke F., *Erlebtes 1862–1901*, Leipzig 1941.
- Meinecke F., *Das Leben des Generalfeldmarschalls Hermann von Boyen*, t. 1–2, Stuttgart 1896–1899.
- Messerschmidt M., *Militärgeschichte im 19. Jahrhundert (1814–1890)*, cz. 1. *Die politische Geschichte der preußisch-deutschen Armee*, Frankfurt am Main 1975.
- Mombauer A., *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*, Cambridge 2001.
- Nägler F., *Der gewollte Soldat und sein Wandel Personelle Rüstung und Innere Führung in den Aufbaujahren der Bundeswehr 1956 bis 1964/65*, München 2010.
- Neitzel S., *Deutsche Krieger. Vom Kaiserreich zur Berliner Republik — eine Militärgeschichte*, Berlin 2020.
- Olszewski H., *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa-Poznań 1982.
- On the Road to Total War: The American Civil War and the German Wars of Unification 1861–1871*, red. S. Förster, J. Nagler, New York 1997.
- Pertz G.H., Delbrück H., *Das Leben des Feldmarschalls Graf Neithardt von Gneisenau*, t. 5, Berlin 1880.
- Polończyk A., *Bundeswehra 1955–2030. Kulturowe i strategiczne uwarunkowania użycia sił zbroynych Republiki Federalnej Niemiec*, Kraków 2019.
- Pommerin R., *Weder Brauchtum noch Geschichte: Tradition*, [w:] *Tradition in der Bundeswehr: Zum Erbe des deutschen Soldaten und zur Umsetzung des neuen Traditionserlasses*, red. D. Abenheim, U. Hartmann, Berlin 2018.
- Pöhlmann M., *Kriegsgeschichte und Geschichtspolitik: Der Erste Weltkrieg. Die amtliche deutsche Militärgechichtsschreibung 1914–1956*, Paderborn 2002.
- Reichenberger F., *Der gedachte Krieg. Vom Wandel der Kriegsbilder in der militärischen Führung der Bundeswehr im Zeitalter des Ost-West-Konflikts*, Berlin-Boston 2018.
- „Richtlinien zum Traditionsverständnis und zur Traditionspflege in der Bundeswehr“, [w:] *Einführung in die Tradition der Bundeswehr: Das soldatische Erbe in dem besten Deutschland, das es je gab*, red. D. Abenheim, U. Hartmann, Berlin 2019.
- Rink M., *Die Bundeswehr 1950/55 bis 1989*, Berlin-Boston 2015.
- Ritter G., *Der Schlieffenplan: Kritik eines Mythos*, München 1956.
- Ritter G., *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des „Militarismus“ in Deutschland*, t. 1. *Die altpreußische Tradition*, München 1954.
- Schlie U., *Bundeswehr und Tradition*, [w:] *Tradition für die Bundeswehr. Neue Aspekte einer alten Debatte*, red. E. Birk, W. Heinemann, S. Lange, Berlin 2012.

- Schmidt D., *Die preußische Landwehr. Ein Beitrag zur Geschichte der allgemeinen Wehrpflicht in Preußen zwischen 1813 und 1830*, Berlin 1981.
- Schnitter H., *W kwestii miejsca pruskich reformatorów systemu wojskowego w historiografii NRD*, przeł. M. Tomczak, „Przegląd Zachodni” 1980, nr 4, s. 66–71.
- Scholz G., *Hermann von Boyen. Der Begründer der Allgemeinen Wehrpflicht. Der Mann und sein Werk*, Berlin 1936.
- Schulze-Wegener G., *Die hausgemachte Krise*, „Militär & Geschichte” 2017, nr 5, s. 4–5.
- Schulze-Wegener G., *Wehe dem Besiegten!*, „Militär & Geschichte” 2019, nr 5, s. 3.
- Schwartz W., *Leben des Generals Carl von Clausewitz und der Frau Marie von Clausewitz*, t. 2, Berlin 1878.
- Showalter D.E., *The Prussian Landwehr and Its Critics, 1813–1819*, „Central European History” 1971, nr 1, s. 18–33.
- Snyder J., *The Ideology of the Offensive: Military decision making the disasters of 1914*, Ithaca-London 1984.
- Storkmann K., *Die „Roten Preußen“? Selbstverständnis und Traditionen der NVA im Spiegel der Traitionsdebatte*, „Zeitschrift für Innere Führung” 2018, nr 5, s. 69–73.
- Die Tradition in der Bundeswehr. Richtlinien zum Traditionsverständnis und zur Traditionspflege*, [w:] *Einführung in die Tradition der Bundeswehr: Das soldatische Erbe in dem besten Deutschland, das es je gab*, red. D. Abenheim, U. Hartmann, Berlin 2019.
- Trox E., *Militärischer Konservatismus. Kriegsvereine und 'Militärpartei' in Preußen zwischen 1815 und 1848/49*, Stuttgart 1990.
- Türpe A., *Der vernachlässigste General? Das Clausewitz-Bild in der DDR*, Berlin 2020.
- Ullrich J., *Generalfeldmarschall Hermann von Boyen*, Berlin 1936.
- Umbreit H., *Von der preußisch-deutschen Militärgeschichtsschreibung zur heutigen Militärgeschichte, I. Teilstreitkraft Heer*, [w:] *Geschichte und Militärgeschichte. Wege der Forschung*, red. U. von Gersdorff, Frankfurt am Main 1974.
- Vagts A., *A History of Militarism: Romance and Realities of a Profession*, New York 1937.
- Wacker V.R., *Die Alliierte Besetzung Frankreichs in den Jahren 1814 bis 1818*, Hamburg 2001.
- Walter D., *Preußische Heeresreformen 1807–1870: militärische Innovationen und der Mythos der „Roonschen Reform“*, Paderborn-Wien-München 2003.
- Wohlers G., *Die staatsrechtliche Stellung des Generalstabs in Preußen und dem deutschen Reich*, Bonn 1921.
- Zimmermann J., *Vom Umgang mit der Vergangenheit. Zur historischen Bildung und Traditionspflege in der Bundeswehr*, [w:] *Die Bundeswehr 1955 bis 2005. Rückblenden — Einsichten — Perspektiven*, red. F. Nögler, München 2007.
- Zuber T.E., *Inventing the Schlieffen Plan: German War Planning 1871–1914*, Oxford-New York 2002.
- Zuber T.E., *The Moltke Myth. Prussian War Planning 1857–1871*, New York-Toronto-Plymouth 2008.
- Zuber T.E., *The Real German War Plan 1904–1914*, Cheltenham 2011.
- Zuber T.E., *The Schlieffen Plan Reconsidered*, „War in History” 1999, nr 3, s. 262–305.

Prace niepublikowane

- Mass M., *Das Clausewitzbild der DDR*, praca doktorska, Bayerischen Julius-Maximilian-Universität, Würzburg 1977.

Źródła internetowe

- Bachner F. *Rechtsextreme Gewalt wird heruntergespielt*, „Der Tagesspiegel” 13.05.2017, <https://www.tagesspiegel.de/berlin/terrorverdacht-bei-der-bundeswehr-rechtsextreme-gewalt-wird-heruntergespielt/19796388.html>.
- Dritter Traditionsworkshop in Potsdam*, 13.10.2017, <https://www.bmvg.de/de/aktuelles/dritter-traditionsworkshop-in-potsdam-18918>.
- Epkenhans M., *Überlebtes abtun und das gute Alte in die neue Truppe hinüberführen*, „Dritter Workshop zum Traditionsverständnis der Bundeswehr”, https://augengeradeaus.net/wp-content/uploads/2017/10/Epkenhans_ZMSBw_12okt2017_textversion.pdf.
- Förster S., *Kommentar von Stig Förster*, „Dritter Workshop zum Traditionsverständnis der Bundeswehr”, [zapis audio wystąpienia] <https://augengeradeaus.net/2017/10/werkstatt-einblick-dritter-workshop-zum-traditionsverstaendnis-der-bundeswehr/>.
- Impulsveranstaltung zur Überarbeitung des Traditionserlasses*, 15.06.2017, <https://www.bmvg.de/de/aktuelles/impulsveranstaltung-zur-ueberarbeitung-des-traditionserlasses-11224>.
- Münkler H., *Traditionspflege ermöglicht Modernität*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” 20.02.2018, <https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/bundeswehr-traditionspflege-ermoeeglicht-modernitaet-15459214.html?service=printPreview>.
- Neuhäuser D., *Wie deutsche Dichter Frankreich zum »Erzfeind« machten*, „Der Spiegel” 22.01.2021, <https://www.spiegel.de/geschichte/franzosenhass-im-19-jahrhundert-wie-deutsche-dichter-frankreich-zum-erzfeind-machten-a-f1819b76-7712-47d4-84ef-9a6daac341f0?fbclid=IwAR2GfmwdHgnyscs539ks2JBI-8ADc3d-5edzw9sDxxKk970ORikbtLUBqDs>.
- Rede der Bundesministerin der Verteidigung Dr. Ursula von der Leyen anlässlich der Umbenennung der „Emmich-Cambrai-Kaserne” in „Hauptfeldwebel-Lagenstein-Kaserne” am 28. März 2018 in Hannover*, <https://www.bmvg.de/resource/blob/23252/938d7cadf2565c4803b12d1d92c846b9/20180328-rede-der-verteidigungsminsiterin-in-hannover-data.pdf>.
- Rohrschneider K., *Kommentar von Chef des Stabes des US-amerikanischen Heeres in Europa Kai Rohrschneider*, „Dritter Workshop zum Traditionsverständnis der Bundeswehr”, [zapis audio wystąpienia] <https://augengeradeaus.net/2017/10/werkstatt-einblick-dritter-workshop-zum-traditionsverstaendnis-der-bundeswehr/>.
- Stawiski J., *Spisek oficerów, kult Hitlera, mundur Wehrmacht. Największa afera od lat w niemieckiej armii*, „Magazyn TVN 24”, <https://tvn24.pl/magazyn-tvn24/spisek-oficerow-kult-hitleramundur-wehrmacht-najwieksza-afery-od-lat-w-niemieckiej-armii,102,1918>.
- Der Weg zum neuen Traditionserlass*, 22.02.2018, <https://www.bmvg.de/de/aktuelles/der-weg-zum-neuen-traditionserlass-22358>.

OLIWIER NOWAK

ORCID: 0009-0005-1007-7743

Uniwersytet Warszawski

o.nowak@student.uw.edu.pl

Budowa systemu ograniczonego pluralizmu politycznego w ramach fundamentów ustrojowych narodowej Hiszpanii w okresie wojny domowej

Słowa kluczowe: frankizm, autorytaryzm, nacjonalizm, pluralizm, Hiszpańska Falanga.

CONSTRUCTING A SYSTEM OF LIMITED POLITICAL PLURALISM WITHIN THE GOVERNMENTAL FOUNDATION OF NATIONALIST SPAIN DURING THE CIVIL WAR

Abstract

In this article the author aims to present the process of building a limited political pluralism system within the basic political institutions of Francoist Spain during the civil war of 1936–1939. Primarily, the author outlines the political structure of the national camp during the first months of the civil war. Subsequently, the basic normative acts constituting the foundations of the political system of the Spanish national institutions were presented, together with the description of the established institutions' factual operation. These were the central administration bodies, i.e. State Technical Council (*Junta Técnica del Estado*) from October 1, 1936 to January 30, 1938, and then the government of Spain. The latter organ, apart from the basic function of the administrative apparatus, was a center for bringing together the representatives of the licensed political movements of the national camp and for the clashing of their programs. In addition, the process of political unification in the form of the Traditionalist Spanish Falanx and that of the Councils of the National Syndicalist Offensive (*Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista; FET y de las JONS*), an organization resembling a monoparty, founded on the program and tradition of the pre-war Spanish Falanx, which was enriched and redefined by other political circles participating in the movement, is presented. Ultimately, the paper presents the ideological sources of the Spanish limited political pluralism model, pointing to the tradition of Carlism thought, Falangism and the *Acción Española* movement. The conclusion resulting from the analysis is that the model adopted in Spain during the Civil War, which ensures, always limited, but still significant political pluralism within the ruling camp, resembles authoritarian rather than totalitarian solutions.

Keywords: Francoism, authoritarianism, nationalism, pluralism, Spanish Falanx.

Wstęp

W okresie hiszpańskiej wojny domowej lat 1936–1939 wewnątrz tak zwanego obozu narodowego, w którym bezdyskusyjnie dominującą pozycję osiągnął gen. Francisco Franco Bahamonde (1892–1975), podjęto decyzje tworzące fundament przyszłego ładu polityczno-ustrojowego Hiszpanii frankistowskiej. Jednym z jego elementów był specyficzny model tak zwanego ograniczonego pluralizmu politycznego¹, sprowadzający się do zapewniania określonemu spektrum, zawsze koncesjonowanych ruchów i środowisk, wpływu na politykę państwa i swobody działalności politycznej. Wybór takiego rozwiązania bywa przedstawiany jako argument przemawiający za autorytarnym charakterem ustroju frankistowskiego, choć pogląd taki nie jest w literaturze przedmiotu przeważający². W ocenie autora warto przedstawić proces budowy podwalin systemu frankistowskiego we wskazanym zakresie, w trakcie wojny domowej, celem opisanie rzeczywistych uwarunkowań podjętych decyzji ustrojowych, ich formalnego i normatywnego wymiaru, a także ideowej genezy. Ostatecznie celem artykułu jest przedstawienie stanowiska o źródle tak zwanego ograniczonego pluralizmu politycznego u zrębów ustrojowych Hiszpanii frankistowskiej w (1.) politycznej tradycji myśli hiszpańskiej prawicy, (2.) konieczności zapewnienia spójności zróżnicowanego obozu narodowego, (3.) ówczesnych uwarunkowaniach międzynarodowych i rozwiązaniach państw autorytarnych i totalitarnych, a ostatecznie (4.) osobistych decyzjach gen. Franco. W ocenie autora przyjęty model bliższy jest w tym zakresie wzorcom autorytarnym niż totalitarnym.

¹ Pojęcie zaproponowane przez J.J. Linza w latach sześćdziesiątych XX w., por. J.J. Linz, *An Authoritarian Regime: Spain*, [w:] *Cleavages, Ideologies and Party Systems: Contributions to Comparative Political Sociology*, red. E. Allardt, Y. Littunen, Helsinki 1964.

² Wśród badaczy przedmiotu trwa nieustający spór na temat charakteru ustroju frankistowskiego. Wskazuje się zarówno na elementy bliższe rozwiązaniom totalitarnym (między innymi terror polityczny, personifikacja władzy w caudilla, budowa ustroju gospodarczego opartego na tak zwanych syndykatach pionowych, ekskluzywny nacjonalizm), jak i autorytarnym (między innymi ograniczony pluralizm polityczny, pragmatyzm, pozycja Kościoła katolickiego, czerpanie z tradycyjnych wzorców hiszpańskich, swoisty legalizm). Przegląd starszej literatury przedmiotu zapewnia M.A. Esteban Navarro, *La categorización política del Franquismo un análisis de las principales aportaciones historiográficas*, „Brocar: Cuadernos de investigación histórica” 1987, nr 13, s. 11–26. Warto zaznaczyć, że i sam system polityczny, i jego doktryna były o tyle plastyczne, że podlegały z czasem przeobrażeniom, wynikającym zarówno z uwarunkowań wewnętrznych, jak i zmiennej sytuacji międzynarodowej. Wyróżnia się najczęściej bliższy totalitarnym wzorcom, autarkiczny pierwszy frankizm (*primer franquismo*), datowany zazwyczaj na lata 1939–1959, oraz odchodzący od pierwotnych wzorców drugi frankizm, po roku 1959 (*segundo franquismo*). Wewnątrz pierwszego frankizmu można także za cezury przyjąć takie wydarzenia jak przyjęcie ustaw konstytucyjnych w postaci Ley Constitutiva de las Cortes (1942) i Ley del Referéndum Nacional (1945). Dokładniejsze omówienie poglądów nastąpi w dalszej części artykułu.

Sytuacja polityczna obozu narodowego w pierwszych miesiącach wojny

W przededniu wojny domowej spór polityczny w II Republice Hiszpańskiej wskazywał na głęboką niestabilność ustroju. W konsekwencji środowiska zarówno skrajnie lewicowe, jak i prawicowe podejmowały działania nakierowane na organizację ruchów dążących do osiągnięcia władzy metodami pozalegalnymi³. Do najważniejszych prawicowych ośrodków spiskowych zaliczyć należy (1.) oficerów skupionych wokół antyrepublikańskiego, działającego w tajemnicy od 1933 roku, Hiszpańskiego Związku Wojskowych (Unión Militar Española), (2.) oficerów sztabu związanych z gen. Manuelem Goded Llopis (1882–1936), (3.) odzyskujący żywotność ruch karlistowski⁴, (4.) zdeorganizowane w wyniku aresztowań środowisko Falangi Hiszpańskiej⁵. Ponadto wskazać można wiele mniejszych organizacji o lokalnym znaczeniu⁶. Próbę koordynacji środowisk podjął gen. Emilio Mola y Vidal (1887–1937). Planowany przewrót miał w założeniu polegać na zamachu stanu, zajęciu przez wojskowych Madrytu oraz najważniejszych miast, a następnie prze-

³ Pęknięcie polityczne Hiszpanii widoczne było już w wieku XIX, dając początek pojęciu dwóch Hiszpanii (*las dos Españas*). Obszernie na ten temat S. Juliá Díaz, *Historias de las dos Españas*, Madrid 2004; na temat destrukcyjnego charakteru konfliktu politycznego w Hiszpanii zwięźle też W. Opiola, *Hiszpańska wojna domowa w polskich dyskursach politycznych. Analiza publicystyki 1936–2015*, Opole 2016, s. 23; także P. Moa Rodríguez, *Los orígenes de la guerra civil española*, Madrid 1999; S.G. Payne, *Pierwsza hiszpańska demokracja, Druga Republika (1931–1936)*, Warszawa 2009. Po stronie lewicowej istotne znaczenia miał bardzo liczny w Hiszpanii ruch anarchistyczny skupiony w ramach przede wszystkim Confederación Nacional del Trabajo (CNT) oraz Federación Anarquista Ibérica (FAI).

⁴ Karlizm był ruchem politycznym tradycjonalistów hiszpańskich wywodzącym się z konfliktu dynastycznego. O doktrynie karlizmu obszernie J. Bartyzel, *Nic bez Boga, nic wbrew Tradycji. Kosmowizja polityczna tradycjonalizmu karlistowskiego w Hiszpanii*, Łódź 2015; J. Bartyzel, *Karlizm*, [hasło w:] J. Bartyzel, B. Szlachta, A. Wielomski, *Encyklopedia polityczna*, t. 1, Radom 2007, s. 151; R. Gamba, *La monarquía social y representativa en el pensamiento tradicional*, Madrid 1953; o jego politycznej historii J. Bartyzel, „Umierać, ale powoli!”. *O monarchistycznej i katolickiej kontrrewolucji w krajach romańskich 1815–2000*, Kraków 2006, s. 286–315. W zakresie dotyczącym jedynie roku 1936 także W.H. Carroll, *Ostatnia krucjata. Hiszpania 1936*, Wrocław 2007. Ponadto A. Wielomski, *Hiszpania Franco. Źródła i istota doktryny politycznej*, Biała Podlaska 2006, s. 23–59.

⁵ Falanga Hiszpańska Rad Ofensywy Narodowo-Syndykalistycznej (Falange Española y del las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista, FE y de las JONS). Partia narodowo-radykalna, niekiedy klasyfikowana jako faszystowska bądź faszyzująca, czasem jako reakcyjna lub konserwatywna. Wywodząca się z organizacji założonych na początku lat trzydziestych przez Ramira Ledesmo Ramosa i Onésimo Redondo Ortegę (JONS) oraz José Antonia Primo de Riverę y Sáenz de Heredię (FE). Na temat Falangi oraz jej założycieli obszernie S.G. Payne, *Fascism in Spain 1923–1977*, Madison 1999; także S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, Madison 1987, s. 52–66; A. Wielomski, *Hiszpania Franco*, s. 145–177; P. Moa Rodríguez, *Mity wojny domowej: Hiszpania 1936–1939*, Warszawa 2007, s. 135–150.

⁶ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 88.

kazaniu władzy gen. José Sanjurjo Sacanellowi (1872–1936)⁷. Później planowano powołać tymczasową dyktaturę wojskową o charakterze sanacyjnym, nawiązującą do hiszpańskich tradycji *pronunciamientos*⁸ oraz dyktatury gen. Miguela Primo de Rivery y Orbaneja (1870–1930). Konspiracja nie zakładała znaczącej zmiany formy ustrojowej państwa ani istotnych korekt dotychczasowych reform republikańskich. Do lipca 1936 roku gen. Moli udało się porozumieć z częścią czołowych wojskowych⁹ oraz polityków opozycyjnych CEDA¹⁰ i Renovación Española¹¹. Niepewna, aż do ostatnich dni, pozostawała postawa karlistów oraz Falangi¹².

W chwili wybuchu rebelii, 18 lipca 1936 roku, główną rolę w obozie przeciwników rządu madryckiego, zgodnie z założeniami, grało wojsko. Niemniej jednak wypadki potoczyły się zgoła odmiennie, niż zakładano. Po pierwsze, wobec fiaszka rewolty w najważniejszych miastach Hiszpanii stało się jasne, że błyskawiczny pucz nie odniesie sukcesu, a stronę buntowników czeka okres przynajmniej kilkumiesięcznych walk. Drugą istotną okolicznością była śmierć w katastrofie lotniczej gen. Sanjurjo, 20 lipca 1936 roku¹³. W takiej sytuacji konspiratorzy, pozbawieni przywódcy, musieli podjąć decyzję o powołaniu jakiejś formy naczelnego organu władzy dla kontrolowanej strefy. Kompromisowym wyjściem okazało się powołanie ciała kolektywnego — Rady Obrony Narodowej (Junta de Defensa Nacional), zwaną powszechnie od miejsca swojej siedziby Juntą z Burgos. Aktem autokonstytuującym Radę był dekret nr 1 z 25 lipca 1936 roku. Dokument składał się z jednego artykułu, którego treść brzmiała:

Konstytuuje się Rada Obrony Narodowej, skupiająca wszystkie Władze Państwa i legalnie reprezentująca Kraj przed Mocarstwami obcymi. W skład rady wchodzi: [...]. Dekrety wydane

⁷ Dowódca nieudanego puczu z 1932 r. (*sanjuriada*), przebywający później na emigracji w Lizbonie. Miał związki z karlistami. *Ibidem*, s. 89.

⁸ *Pronunciamientos* tradycyjnie stanowiły działania wojska wywierające wpływ na władze cywilne, w celu dokonania zmiany linii politycznej rządzących lub dążące do zmiany rządu, jednocześnie bez woli wprowadzenia stałej dyktatury wojskowej. Za ciekawy czas przejściowy między *pronunciamientos* XIX wieku a stabilną dyktaturą wojskową uznać można okres rządów Miguela Primo de Rivery; por. L. Mularska-Andziak, *Dyktatura generala Primo de Rivery a hiszpańskie tradycje imperialne 1923–1930*, Warszawa 1999, s. 7; także S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 13–18; S.G. Payne, *A History of Spain and Portugal*, Madison 1973, t. 2, s. 444–448, n.

⁹ Mniejszą, por. S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 99. Do chwili wybuchu wojny trudna do określenia pozostawała także lojalność gen. Francisco Franco, por. *ibidem* s. 92–93.

¹⁰ Confederación Española de Derechas Autónomas — Hiszpańska Konfederacja Autonomicznych Organizacji Prawicy, partia konserwatywna, legalistyczna. Tworzyła istotną siłę polityczną w okresie II Republiki, por. P. Moa Rodríguez, *Mity wojny domowej*, s. 175–177; J.L. Orel-la Marinez, *La formación del Estado nacional durante la Guerra Civil española*, Madrid 2001, s. 29–30; S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 41–45.

¹¹ Partia konserwatywno-monarchistyczna, narodowo-katolicka, autorytarna, radykalniejsza programowo od CEDA, wyrastająca z intelektualnego środowiska „Acción Española”, por. S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 46–51.

¹² *Ibidem*, s. 93–96. Ostatecznie przywództwo obu ruchów zgodziło się wesprzeć plan gen. Moli.

¹³ P. Moa Rodríguez, *Mity wojny domowej*, s. 224.

przez Radę, będą ogłaszane po uprzedniej zgodzie Rady i podpisaniu przez Przewodniczącego i publikowane w tym oficjalnym biuletynie [...]”¹⁴.

W skład Rady weszło pierwotnie siedmiu oficerów, a jej przewodniczącym został najstarszy stopniem gen. Miguel Cabanellas Ferrer (1872–1938)¹⁵.

Wobec przedłużania się walk 1 października 1936 roku oficjalnie ogłoszono dekret nr 138 Rady Obrony Narodowej, zgodnie z którym pełnia władzy w państwie została przekazana gen. Francisco Franco. Treść dekretu przyznawała mu funkcję „Szefa Rządu Państwa Hiszpańskiego [*Jefe del Gobierno del Estado Español*], który skupia wszystkie władze nowego państwa”¹⁶ wraz z naczelnym dowództwem nad siłami zbrojnymi. Mimo takiej redakcji aktu sam Franco od chwili objęcia władzy używał konsekwentnie tytułu Szefa Państwa (*Jefe del Estado*)¹⁷, sugerującego w zasadzie nieograniczone kompetencje. Od tego momentu rozpoczyna się w Hiszpanii narodowej budowa systemu politycznego *caudillaje*, którego jądrem była dominująca pozycja gen. Francisco Franco.

W chwili objęcia władzy przez Franco obóz zwany coraz częściej „narodowym” (*bando nacional, los nacionales* itp.) złożony był z wielu sił politycznych o rozbieżnych poglądach na temat przyszłości kraju. Do najistotniejszych ośrodków mających zwarte wizje ideowe oraz zaplecze organizacyjne należy zaliczyć:

1. ruch karlistowski, na którego czele stali Tomás Domínguez Árévalo hrabia de Rodezno (1883–1952) oraz Manuel José Fal Conde (1894–1975). Karliści dysponowali istotną siłą militarną w postaci Requetés oraz zwartą i koherentną filozofią

¹⁴ Decreto núm. 1 Rady Obrony Narodowej z dnia 25 lipca 1936, Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1936/001/J00001-00001.pdf> (dostęp: 20.09.2020), przeł. — O.N.

¹⁵ Skład rady nie wskazywał jasno kierunku politycznej linii nowej władzy, w szczególności oddanie przewodnictwa gen. Cabanallesowi, związanemu z centrową Partido Radical prawdopodobnie miało na celu sygnalizować umiarkowany i republikański charakter przewrotu. Rada składała się ponadto z pięciu innych oficerów oraz została stopniowo powiększona przez kooptację (w tym 3 sierpnia 1936 r. o gen. Franco), osiągając ostatecznie skład dwunastoosobowy. Por. S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 108–109; P. Skibiński, *Państwo generała Franco: ustrój Hiszpanii w latach 1936–1967*, Kraków 2002, s. 25–26; J.L. Orella Martinez, *La formación del Estado nacional durante la Guerra Civil española*, s. 38.

¹⁶ Decreto núm. 138 Rady Obrony Narodowej z dnia 29 września 1936, Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1936/032/J00125-00126.pdf> (dostęp: 20.09.2020), przeł. — O.N. Prawdopodobnymi inspiratorami rozwiązania było środowisko zwolenników restauracji monarchii alfonsjańskiej (A. Kindelán, J. Yagüe, J.Y. Messía). Podczas redakcji dekret kilkakrotnie zmieniał swoją treść. Pierwotnie zakładano przekazanie władzy Franco jedynie na czas wojny (*mientras dure la guerra*), co jednak nie znalazło się w ostatecznej wersji aktu. Wśród historyków trwają spory co do rzeczywistego przebiegu wydarzeń skutkujących przekazaniem władzy Franco. Wydaje się, że zmiany treści dekretu sugerują podążanie przez władze narodowe za portugalskim modelem ustrojowym, w którym istniało rozróżnienie między szefem rządu i głową państwa, por. S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 116; P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 26–29.

¹⁷ Tytuł ten wystąpił w jednej z wcześniejszych wersji dekretu.

polityczną. Ponadto mogli liczyć na wsparcie rozbudowanych struktur lokalnych, zwłaszcza w Nawarze i Andaluzji¹⁸;

2. Falangę Hiszpańską Rad Ofensywy Narodowo-Syndykalistycznej, w przededniu wojny domowej będącą siłą marginalną, ale w warunkach wojennej antagonizacji zyskującą rzeszę nowych sympatyków. To ta formacja cieszyła się największą popularnością wśród ochotników, szybko osiągając niemal masowy charakter¹⁹.

Ponadto w obozie narodowym znaleźć można wiele mniej znaczących środowisk politycznych, między innymi konserwatystów ze szkoły politycznej Antonia Maury Montanera (*maurismo*), monarchistów alfonsjańskich, członków CEDA, Renovación Española czy katalońskiej Lligi²⁰. Zasadniczym spoiwem ruchów był sprzeciw wobec polityki władz madryckich, jednak poza tym polityczne wizje nowej Hiszpanii różniły się diametralnie²¹.

Dla tradycjonalistów sprawami podstawowymi były restauracja karlistowskiej linii Burbonów, budowa państwa w pełni katolickiego, o władzach ograniczonych tradycyjnymi uprawnieniami ciał społecznych i regionów, pozbawionego dążeń centralistycznych, solidarystycznego i przyznającego społeczeństwu elementy suwerenności (*sociedalismo*)²², korporacyjnego, ale nie etatystycznego, będącego odbiciem stanowej monarchii średniowiecznych królestw iberyjskich²³. Trudniejsza do scharakteryzowania pozostaje doktryna Falangi Hiszpańskiej. Po pierwsze, ruch był młody, jego twórcy bywali niekonsekwentni, a także znacząco różnili się między sobą²⁴, po drugie, program polityczny zawierał formuły enigmatyczne i symboliczne²⁵. Ostatecznie zaś, wraz ze śmiercią założycieli FE de

¹⁸ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 51–52, 95–96; J. Bartyzel, „Umierać, ale powoli!”, s. 294–297, a także poprzednie.

¹⁹ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 52–66, 91–94.

²⁰ P. Skibiński, *Państwo generala Franco*, s. 34.

²¹ C. Taracha, P. de la Fuente de Pablo, *Franquismo y Falange: ¿un régimen político de partido único?*, [w:] *Hispania Franco: system polityczny, nurty ideowe i konteksty frankizmu*, red. J. Bartyzel, R. Bäcker, J. Rak, Radzymin-Warszawa 2020, s. 85. Dogłębnie też R. Muñoz Bolaños, *La gran coalición contra el Frente Popular*, [w:] *La Historia, lost in translation? Actas del XIII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, red. D. González et al., Albacete 2017, <https://dialnet.unirioja.es/descarga/libro/711899.pdf> (dostęp: 20.09.2020).

²² Formułę zaproponował jeden z najwybitniejszych myślicieli karlizmu Juan Vázquez de Mella y Fanjul (1861–1928), oczywiście należy rozumieć pojęcie odmiennie od nowożytnej i abstrakcyjnej, a odległej karlistom idei suwerenności ludu.

²³ Jak napisał jeden z teoretyków karlizmu: „Nowe Państwo jest niczym innym jak państwem hiszpańskim Królów Katolickich”, por. V. Pradera Larumbe, *El Estado Nuevo*, Burgos 1937, s. 398.

²⁴ Na przykład Onésimo bliższe były idee agraryzmu oraz reakcyjnego katolicyzmu, podczas gdy Ledesma dryfował wyraźnie w stronę modernizmu, faszyzmu i nazizmu, silnego syndykalizmu, rewolucji społecznej. W myśli Primo de Riveri znacząco odczuwalny jest pierwiastek katolicki i mistyczny. Na ten temat więcej S.G. Payne, *Fascism in Spain 1923–1977*.

²⁵ W szczególności manifesty ideowe grupy, jak: J.A. Primo de Rivera et al., *Falange Española, Puntos iniciales*, F.E. nr 1, Madrid 7 grudnia 1933, Jefatura del Movimiento (F.E. de las J.O.N.S.); *El programa de Falange Española de las J.O.N.S.*, „ABC” nr 9834, 30 listopada 1934, s. 32–34, <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-madrid-19341130.html> (dostęp: 20.09.2020);

las JONS w pierwszych miesiącach wojny oraz masowym wojennym zaciągami, wewnątrz partii doszło do podziału ideowego między przedwojennymi działaczami (*camisas viejas*) a nowymi członkami (*camisas nuevas*)²⁶. Nakreślić można jednak centralne założenia ruchu jako etatyzm, wzmocnienie siły państwa i jego kompetencji w życiu społecznym, aktywizm polityczny, mocny sprzeciw wobec podziału społeczeństwa (a więc wrogość wobec separatyzmów regionalnych, partyjnego modelu parlamentarnej demokracji oraz podziałów ekonomicznych i walki klas będących wynikiem gospodarczego modelu kapitalistycznego), dążenia kolektywistyczne, mistycyzm, idea wodzowska (choć niewykluczająca republikańskiej formy rządów), raczej przychylny stosunek do wiary i Kościoła²⁷.

Budowa administracji centralnej

Konflikty między stronnictwami były istotne i niejednolitość obozu narodowego stawała się problemem w kwestii jego stabilności. Pierwszym krokiem do wzmocnienia ustrojowej pozycji gen. Franco było powołanie nowego, scentralizowanego systemu administracji państwowej. Być może inspiracją były analogiczne działania podjęte swego czasu przez Miguela Primo de Riverę²⁸ lub też decydowała chęć umocnienia zdobytej władzy w swoich rękach, jak najdalej od hierarchii związanej z Radą Obrony Narodowej.

Rolę załączków nowego rządu przekazano utworzonej 2 października 1936 roku Radzie Technicznej Państwa (*Junta Técnica del Estado*). W myśl treści preambuły ustawy tworzącej Radę:

Ustrój nowego państwa hiszpańskiego, zgodnie z zasadami narodowymi, wymaga powołania takich ciał administracyjnych, które bez zbędnego przerostu biurokracji, odpowiedzą wymogom autorytetu, jedności, sprawności i prostoty, tak niezbędnym dla prowadzenia różnorodnych działań państwa²⁹.

Ustawa powoływała następnie siedem komisji o charakterze przypominającym ministerstwa oraz określała zwięźle ich kompetencje³⁰. Ta prosta struktura

czy R. Ledesma Ramos *et al.*, *Nuestro manifiesto político*, „La Conquista del Estado” 1931, nr 1, <http://www.filosofia.org/hem/193/lce/lce011b.htm> (dostęp: 20.09.2020).

²⁶ Podział miał też charakter ideologiczny. Stara gwardia Falangi była o wiele radykalniejsza socjalnie i rewolucyjna, natomiast nowi rekruci zasadniczo przejawiali raczej konserwatywne i katolickie przekonania. Niemniej jednak wśród nowych członków pojawiały się też postacie o *stricte* faszystowskich zapatrywaniach (między innymi J. Beneyeto Pérez i J.M. Costa Serrano), por. A. Wielomski, *Hiszpania Franco*, s. 211–214.

²⁷ S.G. Payne, *Fascism in Spain 1923–1977*.

²⁸ P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 33.

²⁹ Ustawa z dnia 2 października 1936 r., *Boletín Oficial del Estado*, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1936/001/A00001-00002.pdf> (dostęp: 20.09.2020), przeł. — O.N.

³⁰ Były to kolejno komisje: finansów, sprawiedliwości, przemysłu, handlu i zaopatrzenia; rolnictwa i pracy rolnej; pracy; kultury i oświaty; dzieł publicznych i infrastruktury. Na czele Rady

przewidziana była zapewne jedynie do czasu przewidywanego wkrótce zwycięstwa — tymczasem przetrwała aż szesnaście miesięcy i dopiero w styczniu 1938 roku została zastąpiona bardziej rozwiniętą formą³¹.

Struktura Rady Technicznej przypominała do złudzenia rozwiązanie Dyrektoriatu Wojskowego Miguela Primo de Rivery, personalna kompozycja zaś zapowiadała kierunek, jaki w swojej polityce realizować będzie gen. Franco w ciągu kolejnych dekad. W skład Rady powołano bowiem osoby z różnych środowisk politycznych (monarchistów alfonsjańskich i karlistowskich, osoby związane z dyktaturą de Rivery czy z „Acción Española”), zapewniając do pewnego stopnia równowagę stronnictw wewnątrz obozu narodowego. Jednocześnie urzędnikami zostały głównie osoby cywilne (najczęściej prawnicy), niewyróżniające się szczególnie charyzmą ani ambicjami, za to będące specjalistami w obszarze powierzonych im zadań³². Jediną osobą o silniejszej pozycji był uprzedni członek Rady Obrony Narodowej i zaufany współpracownik Franco gen. Fidel Dávila Arondo (1878–1962). Drugie najważniejsze organizacyjnie stanowisko, to jest Sekretariat Generalny Szefa Państwa, zostało powierzone w ręce Nicolása Franco Bahamonde (1891–1977), brata Caudilla i jego najbliższego politycznego doradcy. Po przeprowadzeniu reformy administracji centralnej podjęto próbę zjednoczenia organizacji politycznych składających się na obóz narodowy.

Unifikacja polityczna obozu narodowego

W pierwszych miesiącach wojny śmierć ponieśli wszyscy trzej najważniejsi przywódcy Falangi Hiszpańskiej. Mimo to gwałtownie rosnące szeregi ruchu stawały się istotną siłą, nad którą zwierzchnictwo objął Manuel Hedilla Larrey (1902–1970)³³. Podziały wśród falangistów eskalowały, jednak do starć siłowych wewnątrz obozu³⁴. Z drugiej strony postawa karlistów wskazywała na dążenie

stał przewodniczący, odpowiedzialny za współpracę komisji oraz przedstawianie jej opinii Szefowi Państwa. Dekretem ponadto utworzono urzędy: (1.) Generalnego Gubernatora pełniącego funkcje kontrolno-porządkowe kontrolowanych prowincji (rodzaj ministra porządku publicznego), (2.) Sekretariat Spraw Zagranicznych oraz (3.) Sekretariat Generalny Szefa Państwa, będący ciałem administracyjno-organizacyjnym zapewniającym obsługę Szefowi Państwa oraz jego łączność z innymi organami. Ostatni artykuł zawierał delegację uprawnień do wydania regulacji zapewniających funkcjonowanie powołanych ciał, odpowiednio Przewodniczącemu Rady Technicznej, Gubernatorowi Generalnemu oraz Sekretarzowi Sekretariatu Generalnego Szefa Państwa. Rola powołanych organów pozostawała w pełnej zależności od Szefa Państwa i miała służyć jako narzędzie realizacji jego politycznej woli, nie zaś jako autonomiczne ciała wpływające na jej kierunek por. *ibidem*.

³¹ M. Pino Abad, *Los inicios de la Administración central franquista*, [w:] *La Historia, lost in translation?*, s. 387.

³² S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 118.

³³ *Ibidem*, s. 163–167

³⁴ W łonie *camisas viejas* doszło do walk między zwolennikami Hedilla i jego przeciwnikami, dążącymi do zachowania symbolicznego przywództwa „Nieobecnego” (*El Ausente*), bo nie-

do poszerzenia swoich wpływów i osiągnięcia niezależności względem oficjalnych władz³⁵. Ponadto włoscy i niemieccy sojusznicy nacjonalistów naciskali na utworzenie w Hiszpanii monopartii wzorowanej na rozwiązaniach totalitarnych³⁶. Wobec tego Franco podjął decyzję o przeprowadzeniu pełnej unifikacji politycznej obozu narodowego.

Chociaż próby formacji frankistowskiej organizacji partyjnej podjął jeszcze Nicolas Franco, w ramach przypominającej riverowską Unię Patriotyczną, Akcji Obywatelskiej (*Acción Ciudadana*)³⁷, architektem właściwej unifikacji politycznej został Ramón Serrano Suñer (1901–2003), polityk, prawnik, deputowany z ramienia CEDA i organizator jej młodzieżówki, który na początku 1937 roku dotarł do Hiszpanii narodowej. Suñer, ciepło przyjęty przez swojego szwagra gen. Franco, stał się jedną z najważniejszych osób rządzącej elity, o sympatiach faszystowskich³⁸.

Po pacyfikacji możliwych ośrodków oporu Franco w obszernym przemówieniu z 18 kwietnia 1937 roku oficjalnie zapowiedział połączenie politycznych organizacji, a sam dekret unifikacyjny został wydany 20 kwietnia 1937 roku. Długa preambuła przedstawiała aksjologiczną podbudowę decyzji³⁹. Zastrzeżono wprost,

żyjącego już Jose Antonia. Konflikt doprowadził do walk ulicznych i śmierci dwóch falangistów. Ostatecznie w wyniku aresztowania Hedilli 16 kwietnia 1937 r. Falangę udało się podporządkować Franco. Por. S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 170–171.

³⁵ W szczególności ogłoszone 8 grudnia 1936 r. dążenie do utworzenia niezależnej karlistowskiej szkoły wojskowej (*Real Academia Militar de Requetés*). W celu pacyfikacji karlistów Fal Conde został zmuszony do emigracji w grudniu 1936 r., por. *ibidem*, s. 167. Obszernie na temat rozgrywek wewnętrznych w obozie narodowym J. Maria Thomàs, *Luchas internas en la zona franquista durante la guerra civil*, „*Contenciosa*” 2017, nr 7 (5), s. 1–12, <https://bibliotecavirtual.unl.edu.ar/publicaciones/index.php/Contenciosa/article/view/8575> (dostęp: 22.06.2023).

³⁶ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 168–169.

³⁷ Ta jednak, szukając oparcia w klasie średniej i umiarkowanym konserwatyzmie, nie odniosła sukcesu w warunkach rosnącej antagonizacji czasu wojny domowej, por. *ibidem*, s. 168.

³⁸ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 168; P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 35–36.

³⁹ W pierwszych zdaniach nacisk położono na potrzebę wspólnej walki o dobro ojczyzny, której nie służą partyjne podziały. Następnie wskazano, że „Wraz z biegiem wojny, która zbliża się ku godzinie zwycięstwa, pilnie należy podjąć wielkie zadanie pokoju — wykryształizowanie w nowym Państwie idei i stylu naszej Narodowej Rewolucji. Zjednoczeni w myśli i wspólnej dyscyplinie, wszyscy Hiszpanie muszą znaleźć swoje miejsce w tym wielkim zadaniu. Zjednoczenie, do którego wzywam w imieniu Hiszpanii i w świętym imieniu tych, którzy za nią polegli — bohaterów i męczenników — którym winniśmy zawsze wierność, nie ma oznaczać tworzenia konglomeratu sił, ośrodka skupienia władzy ani chwilowego porozumienia. Aby temu podołać, należy zrezygnować z tworzenia powierzchownych partii, a zebrać cały zapal współtworzących, aby go połączyć i ulepszyć w jeden polityczny narodowy podmiot, łącznik między państwem i Społeczeństwem, gwarantujący polityczną ciągłość i przynależność [...]. Jak w innych krajach o totalnym ustroju, siły tradycji integrują się dziś w Hiszpanii w nowe siły. Falanga Hiszpańska przynosi w swym programie wiele młodości, propagandę w nowym stylu, polityczną i heroiczną formę naszych czasów oraz obietnicę pełni hiszpańskości; Requetés [...] święty depozyt hiszpańskiej tradycji, zachowanej wytrwale, z jej duchowością katolicką, będącą główną siłą formującą nasz naród oraz jej

że program Falangi nie pozostanie statyczny, lecz będzie poddawany rewizji i ulepszeniom. Dopiero po zakończeniu, jak to ujęto, „duchowej i fizycznej odbudowy”, „jeśli narodowe potrzeby skierują się ku temu”, zapowiedziano zaprowadzenie ustroju państwowego „odpowiadającego jedności i historycznej wielkości Narodu”, pozostawiając tym samym dyskusję nad trwałymi rozwiązaniami ustrojowymi nowego państwa na bliżej nieokreślony czas powojenny⁴⁰ (przy czym jak się zdaje, celowo użyto formuły *instaurar en la Nación el régimen*, a więc nie restauracji reżimu, lecz jego instauracji — zgodnie z koncepcją przedstawianą przed wojną przez środowisko „Acción Española”⁴¹).

Akt prawny składał się z zaledwie trzech artykułów. Pierwszy łączył Falangę oraz Requetés w jedną wspólnotę polityczną o charakterze ogólnonarodowym, która „na ten czas” przyjmuje nazwę Falangi Hiszpańskiej Tradycjonalistycznej i Rad Ofensywy Narodowo-Syndykalistycznej (Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista; FET de las JONS, dalej też: FET) i podległą szefostwu (*Jefatura*) Franco. Jako zadanie organizacji wskazano pośrednictwo między państwem i społeczeństwem, włączanie ludzi w życie państwa oraz przekazywanie „cnót polityczno-moralnych: służby, hierarchii i braterstwa”. Tym samym artykułem rozwiązywano wszystkie istniejące partie polityczne, a członkami nowej organizacji z mocy prawa zostawali wszyscy dotychczasowi falangiści i Requetés. Drugi artykuł regulował wewnętrzną strukturę ruchu. Na czele partii ustanowiono Szefa Państwa (*Jefe de Estado*), stworzono również dwa organy: Radę Polityczną (Junta Política) oraz Radę Narodową (Consejo Nacional). Pierwsza składała się w połowie z nominatów Szefa Państwa, a w połowie z elektów Rady Narodowej i miała za zadanie realizację celów organizacji, pomoc Szefowi Państwa i współpracę z rządem. Artykuł trzeci regulował sprawę sił milicyjnych scalanych partii, które z zachowaniem swoich emblematów zewnętrznych tworzyły nową Milicję Narodową, podległą dowództwu wojskowemu.

Ostatecznie jako oficjalny program zachowano 26 punktów Falangi, wykreślając punkt 27 (odrzucający kompromisy polityczne). Oficjalna symbolika ruchu czerpała przede wszystkim z tradycji przedwojennej FE de las JONS, jednocześnie stworzono miejsce na symbolikę karlistowską. Oficjalnym strojem partii kompromisowo ustanowiono niebieską koszulę oraz czerwony beret⁴². W skład pięćdzie-

wiecznymi zasadami moralność i sprawiedliwości [...]”, por. Decreto núm. 255 z dnia 19 kwietnia 1937, Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1937/182/A01033-01034.pdf> (dostęp: 20.09.2020), przeł. — O.N.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 14–52, 171. Koncepcja ta, bliższa takim nurtom ideowym jak nacjonalizm integralny, wynikała z pragmatycznego przekonania o konieczności budowy przez suwerenną władzę nowego systemu politycznego opartego na autorytecie i porządku tradycyjnym, bez kurczowego trzymania się starych i niemożliwych do realizacji w nowej rzeczywistości społecznej postulatów legitymizmu i ortodoksyjnego tradycjonalizmu.

⁴² Przyjęto falangistyczne czarno-czerwone barwy i emblemat, hymn, salut rzymski, hasło *Arriba España* czy tytułowanie towarzyszami, z tradycji karlistowskiej zaczerpnięto w szczegól-

siećoosobowej Rady Narodowej powołano w podobnym stylu szerokie spektrum polityczne: dwudziestu falangistów, ośmiu karlistów, pięciu generałów oraz siedemnastu przedstawicieli innych środowisk, co jednocześnie zasadniczo pozbawiło organ możliwości sprawnego działania⁴³. Niemniej jednak może to być odczytane jako próba zapewnienia ustrojowej reprezentacji różnym grupom wspierającym reżim, zwłaszcza pamiętając o doradczym charakterze Rady⁴⁴.

Rzeczywista struktura organizacyjna pozostawała w swym duchu ściśle hierarchiczna i scentralizowana. Ciało kolegialne, których członków powoływał głównie *Jefe de Estado*, miały jedynie kompetencje doradcze, a ich działalność nie była intensywna. Pełną władzę nad organizacją skupiał Szef Państwa, który na mocy statutów z 4 sierpnia 1937 roku otrzymywał tytuł Wodza Ruchu (*Caudillo del Movimiento*), „personifikującego jego ideały”⁴⁵, wraz z absolutną kompetencją władczych rozstrzygnięć w przedmiocie składu osobowego FET oraz jej organów (także prowincjonalnych). Podobne kompetencje uzyskał Caudillo w zakresie określenia doktryny ruchu (na mocy okólnika z 14 grudnia 1937 roku). Zgodnie z art. 47 statutów:

Szef Narodowy FET y de las JONS, Najwyższy Wódz Ruchu, uosabia wszystkie jego Wartości i Cnoty. Jako autor Epoki Historii, w której Hiszpania zdobywa możliwość realizacji swego przeznaczenia i a wraz z nim dążeń Ruchu, w swej wielkości Szef posiada absolutny autorytet. Szef jest odpowiedzialny przed Bogiem i Historią⁴⁶.

Od 4 sierpnia 1937 roku podzielono także członków na *militantes* (członków zwyczajnych) oraz *adheridos* (członków wstępujących, którym nie przysługiwały uprawnienia partyjne, a którzy pełne członkowsko uzyskiwali dopiero po okresie próbnym, decyzją szefa prowincjonalnego FET)⁴⁷. Ponadto w ramach FET powołano dwanaście specjalnych sekcji o charakterze pomocniczym, zajmujących się wybranymi zagadnieniami (między innymi sekcja młodzieżowa, sekcja kobieca, sekcja prasy i propagandy, sekcja pracy społecznej, sekcja syndykatów itp.)⁴⁸.

Przeprowadzono analogiczną unifikację młodzieżówek prawicowych, co uczyniono w ramach Organizacji Młodzieżowych (Organizaciones Juveniles, OOJJ). Prowadziły one podgrupy wiekowe męskie: 7–10 lat jako Pelayos (Pe-

ności hymn *Oriamendi* i bandery z krzyżem burgundzkim, por. P. Skibiński, *Państwo generala Franco*, s. 38–39.

⁴³ T. Mołdawa, *Podstawowe instytucje ustroju politycznego Hiszpanii*, Warszawa 1978, s. 85.

⁴⁴ Tym samym, mimo zewnętrznego podobieństwa Rady do włoskiej Wielkiej Rady Faszystowskiej, miała ona ustrojowo inną rolę, to jest organu ograniczonej reprezentacji politycznej. Za takim rozumieniem funkcji ustrojowej Rady opowiada się L. Suarez Fernandez, za: P. Skibiński, *Państwo generala Franco*, s. 49.

⁴⁵ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 175.

⁴⁶ Estatutos de F.E.T. y de las J.O.N.S. w wersji z 31 lipca 1939 r., <https://ceclmdigital2.uclm.es/high.raw?id=0002199933&name=00000001.original.pdf&attachment=0002199933.pdf> (dostęp: 20.09.2020).

⁴⁷ T. Mołdawa, *Podstawowe instytucje ustroju politycznego Hiszpanii*, s. 95.

⁴⁸ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 175.

lagiusze), 11–15 lat jako Flechas (Strzały) oraz 15–18 lat jako Cadetes (Kadeci). Analogiczne przedziały wiekowe dla kobiet stanowiły odpowiednio Margaritas (Margarytki), Flechas (Strzały) i Flechas Azules (Niebieskie Strzały)⁴⁹. Podobnie w celu zapewnienia kontrolowanych społeczno-politycznych ram aktywności dla hiszpańskich kobiet oparto się na istniejącej jeszcze przed wojną Sekcji Kobiecej Falangi (Sección Femenina)⁵⁰. Powołanie zjednoczonej FET w kwietniu 1937 roku spowodowało połączenie kobiecych ruchów w ramach wspomnianej organizacji⁵¹.

W aktach prawnych konsekwentnie unikano nazwania FET partią, używając wyrażeń takich, jak „byt polityczny”, „podmiot” czy „organizacja”. Zapewne było to wynikiem dążeń do stworzenia czegoś innego niż organizacja partyjna w klasycznym rozumieniu tego pojęcia. Zdaje się więc, że nowy ruch miał być rodzajem organizacyjno-politycznego połączenia państwa i społeczeństwa w ramach budowy całościowego, totalnego systemu⁵². FET jest „czynnikiem inspirującym Państwo Hiszpańskie”⁵³. Jednocześnie organizacja różniła się w istotnym zakresie od totalitarnych partii władzy w ustrojach faszystowskich Włoch i narodowosocjalistycznych Niemiec⁵⁴. Doktryna nowego ruchu oparta została przede

⁴⁹ Wybór nazw dla najmłodszych grup nawiązywał do tradycji karlistowskiej, średnich zaś i starszych — do falangizmu. Wydaje się też słuszne wskazanie przede wszystkim na analogię z faszystowskimi rozwiązaniami Włoch (młodzieżowe Opera Nazionale Balilla), za: V. Covernton, *Las Organizaciones Juveniles de la Falange Española Tradicionalista*, „XI Jornadas Interescuelas/Departamentos de Historia”, Tucumán 2007, <http://cdsa.aacademica.org/000-108/849.pdf>; także E. García de Santos, *José Mata: una entrevista póstuma*, „Revista El Rastro de la Historia”, nr 14, https://www.rumbos.net/rastroria/rastroria14/rastro14_mata.htm (dostęp: 20.09.2020).

⁵⁰ N. Jarska, „Idealne kobiety”. *Sekcja Kobieca Falangi 1934–1950*, Lublin 2011. Pierwotnie falangistki działały w ramach studenckich syndykatów. Ruch był przed wojną marginalny (około 2500 członkiń). Na czele organizacji stała Pilar Primo de Rivera (1907–1991), siostra José Antonia.

⁵¹ Za najważniejszą spośród takich uznać należy karlistowskie Margarytki (Margaritas), co powodowało pewne wewnętrzne napięcia ideowe i personalne, por. *ibidem* s. 31. Do końca wojny SF osiągnęła liczebność około 580 tys. członkiń. Warto tu podkreślić znaczenie dekretu Franco z 7 października 1937 r., zobowiązującego niezamężne kobiety w wieku od 17 do 35 lat do odbycia sześciomiesięcznej pracy społecznej w ramach organizacji pomocowej Auxilio Social, która to w grudniu 1939 r. została ostatecznie włączona w ramy Sekcji Kobiecej. Tej ostatniej przyznano zadania edukacji religijnej i patriotycznej oraz formacji politycznej i społecznej kobiet hiszpańskich zgodnie z celami Falangi. Por. S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 187; Decreto de 28 de diciembre de 1939 sobre funciones de la Sección Femenina de Falange Española Tradicionalista y de las J. O. N. S., Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1939/363/A07347-07348.pdf> (dostęp: 20.09.2020).

⁵² P. Skibiński, *Państwo generala Franco*, s. 38.

⁵³ Art. 1 Statutu F.E.T. y de las J.O.N.S. z 4 sierpnia 1937 r., cyt. za: P. Skibiński *Państwo generala Franco*, s. 44.

⁵⁴ Została ona powołana przez istniejący już reżim o charakterze wojskowym, w celu jego wzmocnienia, na jego warunkach i w ramach prawnych zupełnie przezeń zdefiniowanych. Miała wewnętrznie ograniczony, ale jednak stosunkowo duży pluralizm. Na czele ruchu stanął już realnie rządzący Szef Państwa, odległy od twórczości ideologicznej, który posiadał pełną kontrolę nad ideowym i praktycznym kształtem ruchu. Tymczasem Czarne Koszule czy NSDAP były siłami pierwotnymi, podbijającymi państwo i przekształcającymi je, prowadzonymi przez lidera-ideologa

wszystkim na myśli Falangi Hiszpańskiej. Jednocześnie dokonano znacznej reinterpretacji falangizmu, wzbogacając go o mocne elementy konserwatywne i tradycjonalistyczne w próbie syntezy wielu koncepcji politycznych hiszpańskiej prawicy. Efektem było powstanie „aktualnej interpretacji tradycjonalizmu”, która choć zawierała mocne akcenty ekonomiczno-społeczne o charakterze parafaszystowskim, to jednak odwoływała się do katolickiej nauki społecznej, pojęcia nienaruszalnej ludzkiej godności i wolności (pkt 7) czy ważnej roli prywatnej inicjatywy ekonomicznej (pkt 8). Ani państwo (faszyzm), ani naród (volkizm) nie stawały się najwyższą wartością. Państwo, zgodnie z pkt 6, było „instrumentem w służbie integralności Ojczyzny”⁵⁵. Niejednoznaczność większości punktów sprzyjała zresztą niewątpliwie nowej plastycznej reinterpretacji podejmowanej w zgodzie z nastrojami społeczeństwa i potrzebami władzy. Tym samym doktryna FET stała się amalgamatem koncepcji hiszpańskich tradycjonalistów i radykałów, czerpiąc zarówno z rozwiązań faszystowskich, jak i aksjologii katolickiej. W ramach ruchu funkcjonować potrafiły różne nurty ideowe (z zachowaniem własnej odrębności), pozostawiając rozstrzygające interpretacje aktualnym decyzjom Caudilla.

Powołanie rządu narodowego

Przedłużająca się wojna domowa zmusiła obóz narodowy do rezygnacji z proteżowego rządu w postaci Rady Technicznej, na rzecz normalnego aparatu administracji centralnej. Generał Franco ogłosił powstanie nowego rządu 30 stycznia 1938 roku, zapewne nieprzypadkowo wybierając ósmą rocznicę upadku dyktatury Miguela Primo de Rivery. Działanie organu regulowała ustawa organiczna administracji centralnej Państwa (*Ley orgánica de administración central de Estado*)⁵⁶.

i kształtującymi ustrój zgodnie z własną wolą i ścisłym programem politycznym. Naziści stawiali organizację monopartyjną na czele wszelkiej działalności społecznej „Nie państwo rozkazuje nam, ale my rozkazujemy państwu. Nie państwo nas stworzyło, ale myśmy stworzyli sobie nasze państwo” (A. Hitler, cyt. za: T. Mołdawa, *Podstawowe instytucje ustroju politycznego Hiszpanii*, s. 87), faszyci zaś przyjmowali służebną rolę partii wobec wszechmocy państwa „Jeżeli w ustroju faszystowskim wszystko jest w państwie, to i partia nie może ująć przed tą koniecznością” (B. Mussolini, cyt. za: *ibidem*, s. 88). Inaczej zaś FET, skonstruowana została jako pewien element ustroju i bliższa wydaje się rozwiązaniom i genezie portugalskiej Unii Patriotycznej, czyli rodzajowi narodowej organizacji społeczno-politycznej, niechętniej koncepcji partyjnej, nawiązującej do katolickiej nauki społecznej i koncepcji organicznego korporacjonizmu, jedności społeczno-politycznej wspólnoty, powołanej przez władze w ramach scalenia wachlarza koncesjonowanych dotychczas ruchów. Por. *ibidem*, s. 84–87; P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 16–17; A. Wielomski, *Hiszpania Franco*, s. 316–318; w szczególności zaś wyjątkowo godny uwagi J.J. Linz, *An Authoritarian Regime*.

⁵⁵ P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 40–44. Jak stanowi nieco enigmatyczny pkt 2, Hiszpania miała być „wspólnotą przeznaczenia do tego co powszechne”, „España es una unidad de destino en lo universal”.

⁵⁶ Ustawa z dnia 30 stycznia 1938 r., *Boletín Oficial del Estado*, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1938/467/A05514-05515.pdf> (dostęp: 20.09.2020).

Zgodnie z jej postanowieniami (art. 1–7 ustawy) dotychczasową (jak wskazuje preambuła „prowizoryczną”) Radę Techniczną zastępuje się rządem złożonym z ministerstw: Spraw Zagranicznych, Sprawiedliwości, Porządku Publicznego, Spraw Wewnętrznych, Skarbu, Przemysłu i Handlu, Rolnictwa, Edukacji Narodowej, Obrony Narodowej, Dział Publicznych oraz Organizacji i Akcji Syndykalnej⁵⁷.

Członków rządu powoływał i odwoływał Szef Państwa zgodnie ze swoim uznaniem, a odpowiedzialność ministrów pozostawała indywidualna⁵⁸. Przed objęciem funkcji ministrowie składali przysięgę wierności Szefowi Państwa oraz Rzymowi Narodowemu (*Régimen Nacional*). Najważniejszy i ostatni art. 17 brzmiał:

W rękach Szefa Państwa, który zgodnie z dekretem rady Obrony Narodowej z 29 września 1936 r. skupia pełnię Władz, jest najwyższa władza tworzenia [*potestad de dictar* — „władza dyktowania”] prawnych norm powszechnych. Dyspozycje i rozstrzygnięcia Szefa Państwa, po zaproponowaniu przez właściwego ministra i uprzedniej konsultacji z Rządem, przybierają formę Ustawy, jeśli dotyczą ustroju Państwa lub podstawowych norm krajowego porządku prawnego, albo Dekretu, w pozostałych przypadkach. Wykonywanie przez Ministrów uprawnień regulacyjnych oraz ogólnych funkcji administracyjnych, dyspozycji i rozstrzygnięć, dokonuje się w formie rozporządzeń [*Ordenes*]⁵⁹.

Tym samym tryb ustawodawczy został uformowany w nowy sposób. Chociaż o przyjęciu lub odrzuceniu projektu nadal decydowała wyłącznie decyzja Szefa Państwa, to jednak jego ustrojowa pozycja została nieco ograniczona względem dotychczasowej. Proces ustawodawczy wymagał bowiem przeprowadzenia debaty w ramach rządu oraz niezależnej od premiera inicjatywy ustawodawczej w formie wniosku właściwego ministra. Zdefiniowano też katalog źródeł prawa, oparty na kryteriach materialnych, a składający się z ustaw (w sprawach istotnych), dekretów (spraw mniejszej wagi) oraz rozporządzeń (w sprawach znajdujących się w kompetencjach ministrów)⁶⁰.

Skład personalny pierwszego rządu nawiązywał do utartej już praktyki kompromisowego obsadzania organów państwa. Wicepremierem został gen. Francisco Gómez Jordana, wojskowy, dotychczas pełniący prezesurę w Radzie Technicznej, znany z umiarkowania i monarchizmu. Hrabia Rodezno, najważniejsza obok Fala

⁵⁷ Każdemu ministerstwu przekazano działy o charakterze pomocniczym (nazwanych Służbami Narodowymi, *Servicios Nacionales*), przykładowo Ministerstwu Sprawiedliwości podporządkowano Służbę Sprawiedliwości, Służbę Rejestrów i Notariatu, Służbę Więziennictwa i Służbę Spraw Kościelnych. Artykuły 9–15 określiły zwięźle zakres kompetencji każdego z ministerstw, 16 i 17 zaś regulowały procedurę działania organu. Funkcję premiera (dosłownie przewodniczącego rządu) powierzono Szefowi Państwa, ponadto jeden z ministrów miał pełnić funkcję wicepremierem (o kompetencjach określonych w ustawie i ewentualnych dodatkowych delegowanych przez premiera) oraz jeden funkcję sekretarza. Por. *ibidem*.

⁵⁸ T. Mołdawa, *Podstawowe instytucje ustroju politycznego Hiszpanii*, s. 137.

⁵⁹ Art. 17 ustawy, przeł. — O.N. Błędnie S.G. Payne (*The Franco Regime, 1936–1975*, s. 180) wskazuje na art. 16, cytując treść art. 17.

⁶⁰ *Ibidem*; a także P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 57–58, choć nie uwzględnił wśród źródeł prawa rozporządzeń ministerialnych.

Condego postać ówczesnego karlizmu, objął Ministerstwo Sprawiedliwości, tradycyjnie przypadła też oświata (Pedro Sainz Rodríguez)⁶¹. Falanga otrzymała mniej znaczące departamenty — Rolnictwa oraz Akcji i Organizacji Syndykalnej (przy czym jedna zaledwie teka została powierzona bardziej ortodoksyjnemu przedstawicielowi *camisas viejas*). Ponadto związany z nową Falangą Serrano Súñer stanął na czele Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz został sekretarzem rządu. Renovación Española reprezentował Andres Amado (finanse). Po dwa miejsca przypadły związanym z dyktaturą Miguela Primo de Rivery wojskowym oraz niepowiązanym specjalistom⁶².

Spoglądając z nieco innej perspektywy, można powiedzieć, że obrona narodowa, sprawy zagraniczne, porządek publiczny, przemysł, dzieła publiczne i sprawy wewnętrzne, a więc działy najważniejsze w perspektywie trwającej wojny domowej, zostały powierzone specjalistom cieszącym się zaufaniem Caudilla⁶³. Pozostałe miejsca rozdzielono, kierując się dążeniem zapewnienia równomiernej reprezentacji sił politycznych strony narodowej. Jednocześnie, inaczej niż do tej pory, miejsca zapewniono również ambitnym i znaczącym przedstawicielom ruchów, co do których lojalności gen. Franco nie mógł mieć zupełnej pewności.

Zważywszy na to, wydaje się, że nowy organ pełnił zasadniczo dwie funkcje. Po pierwsze, miał zapewnić skuteczne zarządzanie, stąd pozostawienie scentralizowanej władzy w rękach Szefa Państwa, powołanie specjalistów na czoło najważniejszych ministerstw oraz indywidualna odpowiedzialność członków rządu. Po drugie zaś, miał pełnić funkcję ograniczonej reprezentacji politycznej, miejsce ścierania się doktrynalnych koncepcji ruchów współtworzących nowe państwo, których arbitrem pozostawał Caudillo. Stąd elementy limitujące dotąd nieograniczoną proceduralnie władzę Szefa Państwa, deliberatywny charakter organu oraz jego politycznie kompromisowy skład.

Ideowe źródła modelu ograniczonego pluralizmu politycznego

Chociaż w formie dojrzałej ustrój oparty na ograniczonym pluralizmie i organicznej reprezentacji wykrystalizuje się dopiero w latach powojennych⁶⁴, jego istotne fundamenty normatywne i faktyczne położono już w trakcie wojny domo-

⁶¹ P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 57–58; nieco odmiennie S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 181, który nie zalicza Rodrigueza do karlistów.

⁶² P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 57–58; S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 181.

⁶³ O afiliacjach i doświadczeniu ministrów więcej S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 180–181; P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 57–58.

⁶⁴ Przede wszystkim istotne znaczenie miały tu ustawa o utworzeniu Korteżów z 17 lipca 1942 r. oraz Karta Hiszpanów z 17 lipca 1945 r.

wej. Koncesjonowane przez władzę ruchy miały w nowym ustroju pewną swobodę działania, zawsze jednak Szef Państwa dbał, aby żaden z obozów nie opanował krajowej polityki. W tym celu w sytuacjach krytycznych gen. Franco stosował praktykę uderzenia w obie ze skonfliktowanych stron⁶⁵. Warto zaznaczyć również, że poza organizacjami o charakterze *stricte* politycznym mocną pozycję w państwie uzyskały inne, autonomiczne względem władzy organizacje. Przede wszystkim był to Kościół katolicki, cieszący się rozległymi przywilejami i niezależnością⁶⁶. Drugim takim ośrodkiem było wojsko, tworzące od początku wojny domowej główne zaplecze kadrowe władzy. Niemniej jednak wykluczone z życia politycznego pozostawały wszystkie organizacje o charakterze lewicowym czy liberalno-demokratycznym, zarówno związane z rządem Frontu Ludowego, jak i podejrzewane o dążenia antyreżimowe czy antykatolickie⁶⁷. Wobec niedopuszczonych do polityki środowisk (lub ich domniemyanych sympatyków) stosowano powszechnie brutalne represje, zwłaszcza w okresie wojny domowej⁶⁸.

Warto zastanowić się nad ideowymi źródłami tworzonego w Hiszpanii modelu. Efektem przyjętych rozwiązań było zagwarantowanie pewnej swobody koncesjonowanym „rodzinom politycznym”⁶⁹, od tradycjonalistów, monarchistów i konserwatystów po nacjonalistów, faszystów i narodowych radykałów. Swoboda ta w dużej mierze wynikała z decyzji gen. Franco, który po wstępnej centralizacji

⁶⁵ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 302–312.

⁶⁶ Do najistotniejszych reform należy likwidacja laickiego ustawodawstwa II Republiki, w tym przywrócenie zdelegalizowanego w 1932 r. Towarzystwa Jezusowego (3 maja 1938 r.), por. *Archivo Gomá: documentos de la Guerra Civil*, red. J. Andrés Gallego, A.M. Pazos, t. 9, Madrid 2006, s. 228; także ustawa o szkolnictwie średnim z 20 września 1938 r., por. *Ley de enseñanza medi*, Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1938/085/A01385-01395.pdf> (dostęp: 20.09.2020); P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 66–67; J. Chetwood, *The regulation of identity through names and naming in Twentieth Century Spain*, <https://thelanguageofauthoritarianregimes.wordpress.com/2016/07/06/the-regulation-of-identity-through-names-and-naming-in-twentieth-century-spain/> (dostęp: 20.09.2020). O relacji Kościoła katolickiego i państwa hiszpańskiego najwięcej P. Skibiński, *Między ołtarzem a tronem. Państwo i Kościół w Hiszpanii w latach 1931–1953*, Warszawa 2013. Niemniej jednak w czasie wojny zdarzały się spory między władzą a hierarchią Kościoła, por. P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 67; J. Bartyzel, *Tradycjonalizm (hiszpański) wobec faszyzmu, hitleryzmu i totalitaryzmu*, „Pro Fide Rege et Lege” 2013, nr 1 (71), s. 13–32.

⁶⁷ Kwestię uregulowano wieloma dokumentami, por. Decreto núm. 108 Rady Obrony Narodowej z 19 września 1936 r., Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1936/022/J00085-00086.pdf> (dostęp: 20.09.2020), ustawa o odpowiedzialności z 9 lutego 1939 r. (retroaktywnie od dnia 1 października 1934 r.); por. *Ley de 9 de febrero de 1939 de Responsabilidades Políticas*, Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1939/044/A00824-00847.pdf> (dostęp: 20.09.2020); I. Bellón *et al.*, *Dictamen de la Comisión sobre ilegitimidad de poderes actuantes en 18 de Julio de 1936*, Barcelona 1936; R. García Contreras, *Eduardo Aunós, su vida y misterios*, Madrid 2018.

⁶⁸ O rozmiarze i przebiegu represji obszernie S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 209 n.; o motywach represji także P. Moa Rodríguez, *Mity wojny domowej*, s. 297 n.

⁶⁹ W sumie doliczyć się można aż dziesięć istotnych rodzin politycznych w ramach państwa Franco, por. A. Wielomski, *Hiszpania Franco*, s. 318.

i uzyskaniu pełni władzy w państwie, dokonał jej limitacji⁷⁰ (choć powołanie na wysokie stanowiska polityczne wynikało niezmiennie z woli Szefa Państwa). Mając niezwykle mocną pozycję, gen. Franco mógł dążyć do pełnej koncentracji władzy i budowy w Hiszpanii modelu totalitarnego organizacji politycznej. Jednakże zarówno on, jak i większość elity obozu narodowego obrali inną drogę. Wydaje się, że źródeł przyjętych rozwiązań szukać należy w myśli i doktrynach grup wspierających stronę narodową, to jest korporacjonizmie karlistowskim, ideach Falangi, organicyzmie oraz przede wszystkim w kompromisowych koncepcjach nacjonalistów integralnych związanych z „Acción Española”.

Propozycje tradycjonalistów opierały się przede wszystkim na recepcji rozwiązań istniejących w ramach przedabsolutystycznej monarchii hiszpańskiej. W opinii klasyków karlizmu nowożytny pluralizm polityczny i indywidualistyczna antropologia rozbijają naturalną organiczną wspólnotę. Warto tu wskazać na syntezę myśli karlistowskiej, której dokonał Víctor Pradera Larumbe (1872–1936), w wydanej w 1935 roku pracy *El Estado Nuevo* („Nowe Państwo”)⁷¹. W dużym uproszczeniu teoretyk, wykorzystując aksjologię katolicką, przedstawia swoją wizję społeczeństwa i państwa, opartego na naturalnych i organicznych wspólnotach różnego szczebla, jak rodziny, regiony, cechy zawodowe czy wspólnoty lokalne. Autor postuluje budowę systemu reprezentacji każdego z ciał i struktur społecznych w ramach ciała deliberatywnego, mającego prawo do debaty nad królewskimi propozycjami legislacyjnymi⁷².

Z drugiej strony Falanga na podobnie odbierane problemy nowoczesności szukała również nowoczesnych odpowiedzi. Akcentowała mocno potrzebę jedności narodowej⁷³, upatrując podstawową słabość Hiszpanii w rozłamach wynikających z nowożytnych idei politycznych. Jej źródła doszukiwano się w podziałach partyjnych, dezintegracji wspólnoty w wyniku powszechnego indywidualizmu, podziału

⁷⁰ Analizując fenomen narodzin *caudillaje*, w obliczu wojny domowej trudno uciec od filozofii politycznej C. Schmitta i J. Donoso Cortésa. Tłumaczy to zapewne popularność decyzyzjonizmu we frankistowskiej Hiszpanii. Por. T. Mołdawa, *Podstawowe instytucje ustroju politycznego Hiszpanii*, s. 127–145; A. Wielomski, *Hiszpania Franco*, s. 67–104, 257–267; J. Bartyzel, *Teoria dyktatury Carla Schmitta*, <http://www.legitymizm.org/teoria-dyktatury-carla-schmitta> (dostęp: 20.09.2020). Warto też wskazać na dzieło dawnego głównego filozofa karlizmu: F.E. de Tejada y Spínola, *La Figura del Caudillo. Contribución al derecho público nacional-sindicalista*, Sevilla 1939.

⁷¹ V. Pradera Larumbe, *El Estado Nuevo*. Podobne wnioski społeczne przedstawia inny karlista, R. Gamba Ciudad, *La monarquía social y representativa en el pensamiento tradicional*, Madrid 1953. Dzieło Pradery znał i cenił gen. Franco.

⁷² Przy czym decyzja ustawodawcza pozostaje zawsze prerogatywą królewską. F. Giubilei, *The History of European Conservative Thought*, Washington 2019, s. 223–224.

⁷³ Na przykład wśród zasad programowych Falangi czytamy „Nasze Państwo będzie totalitarnym instrumentem w służbie jedności ojczyzny. Wszyscy Hiszpanie wezmą w nim udział przez swoje funkcje rodzinne, gminne i syndykalne. Nikt nie weźmie w nich udziału w formie partii politycznych. Zniesiony zostanie [...] system partii politycznych ze swymi konsekwencjami, głosowaniem nieorganicznym, reprezentacją przez walczące obozy [...]”, por. Jefatura del Movimiento (F.E. de las J.O.N.S.), *El programa de Falange Española de las J.O.N.S.*

klasowego rodzącego się z kapitalizmu i oraz podziałów separatystycznych wynikających z odmiennego rozumienia politycznej wspólnoty Hiszpanów⁷⁴. Próba odbudowy jedności politycznej w dobie nowoczesnej miało być sięgnięcie do takich metod, jak budowa państwa syndykalistycznego o dużym socjalnym wymiarze, nieliberalnego, zapewniającego porządek społeczny i jedność państwa, czerpiąc z wzorców ustrojów kolektywnych — rewolucji narodowej przeciw rewolucji marksistowskiej i anarchistycznej⁷⁵.

Postulaty budowy systemu reprezentacji budowanego na zasadach niedemokratycznych lub nieliberalnych stawiali także wcześniej, z pozycji elitarystycznych, myśliciele Pokolenia '98 (między innymi P. Baroja y Nessi, R. de Maeztu, M. de Unamuno)⁷⁶. Niemniej jednak spotkać można również myślicieli liberalnych o poglądach organicystycznych, wśród których wskazać należy przede wszystkim Salvadora de Madariaga y Rojo (1886–1978)⁷⁷.

Ostatecznie wydaje się, że najistotniejszy wkład intelektualny w budowę koncepcji ograniczonego pluralizmu i politycznej reprezentacji organicznej frankizmu (a zapewne i wielu innych rozwiązań nowego ustroju⁷⁸) przypisać należy środowisku gazety „Accion Española”. Periodyk, prowadzony przez Ramira de Maeztu (1875–1936), skupiał intelektualnie większość prawicy hiszpańskiej, od karlistów, przez konserwatystów, po Falangę⁷⁹. Tam dążono do syntezy tradycji hiszpańskiej myśli prawicowej i jej redefinicji w czasach współczesnych, inspirować się myślą Juana Donoso Cortésa, Charles’a Murrasa i Action Française, tradycjonalizmem hiszpańskim i autorytaryzmem, portugalskimi integrystami, syndykalizmem i faszyzmem włoskim⁸⁰.

„Accion Española” wyróżniał też szczególnie nacisk na rolę religii katolickiej jako fundamentu i źródła wszelkiej teorii politycznej, będącej genezą doktryny *nacionalcatolicismo*. Ustrój postulowany przez Akcję Hiszpańską miał opierać się na nieliberalnej i autorytarnej nowej monarchii, zaprowadzonej („instaurowanej”, nie restaurowanej) po uprzednim okresie przejściowej, decyzyonistycznej dyktatury nawiązującej do myśli Donoso. Parlament miał zostać zamieniony na izbę reprezentantów społecznych korporacji, na wzór włoski i portugalski, a państwo miało

⁷⁴ A. Wielomski, *Hiszpania Franco*, s. 156 n.; przemówienie J.A. Primo de Rivery z 4 stycznia 1935, <http://www.rtve.es/alacarta/videos/archivo-historico/jose-antonio-primo-rivera-discurso/2923556/> (dostęp: 20.09.2020), P. Moa Rodríguez, *Mity wojny domowej*, s. 135–150; J.A. Primo de Rivera *et al.*, *Falange Española, Puntos iniciales*, F.E. nr 1, Madrid 7 grudnia 1933.

⁷⁵ P. Moa Rodríguez, *Mity wojny domowej*, s. 135–155; S.G. Payne, *Fascism in Spain 1923–1977*, s. 51–184.

⁷⁶ T. Mołdawa, *Podstawowe instytucje ustroju politycznego Hiszpanii*, s. 157.

⁷⁷ P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 126–127.

⁷⁸ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 50–51; P. Skibiński *Państwo generała Franco*, s. 36–37.

⁷⁹ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 50–51; P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 36–37.

⁸⁰ S.G. Payne, *The Franco Regime, 1936–1975*, s. 47–52.

mieć paternalistyczny i interwencjonistyczny charakter⁸¹. Ostatecznie warto dodać, że zarówno Maeztu, jak i środowisko AE było oddanymi obrońcami dyktatury Primo de Riveru⁸², do której w sposób bezpośredni i symboliczny niejednokrotnie nawiązywał frankizm w okresie wojny domowej. Warto też wskazać, że w dojrzałszej doktrynie frankistowskiej odwoływano się do propagowanego już wcześniej, także przez AE, pojęcia demokracji organicznej⁸³ jako modelu ustrojowego odmiennego zarówno od demokracji liberalnej, jak i totalitaryzmu⁸⁴. Samo pojęcie ma w hiszpańskiej prawicowej myśli politycznej długą tradycję, przypomina także w warstwie deklaratywnej podobną formułę „republiki korporacyjnej” (*estado nuevo*) salazariańskiej Portugalii.

Wnioski

Podsumowując, w okresie wojny domowej podjęto polityczne decyzje stanowiące fundament przyszłego ustroju frankistowskiej Hiszpanii. Służyły temu reformy administracji centralnej, to jest powołanie Rady Technicznej Państwa w pełni podporządkowanej Franco w celu pełnej centralizacji władzy, a dopiero następnie utworzenie trwałego rządu, nieco limitującego dotychczasowy wpływ Szefa Państwa. Skład personalny zaś nowego organu zapewniał reprezentację koncesjonowanym środowiskom politycznym. Jednocześnie scalono wszelkie organizacje polityczne w ramach jednego, choć niejednolitego, kontrolowanego przez władzę ruchu. Monopartia nie miała charakteru masowego ani *stricte* ideologicznego. Próbowano tym samym pogodzić silny centralizm władzy z przynajmniej pewną swobodą polityczną. Takie pozostawienie zróżnicowanym organizacjom sfery działalności politycznej w ramach wodzowskiego ustroju świadczy w ocenie autora o słuszności tezy J.J. Linza o występowaniu tak zwanego ograniczonego pluralizmu politycznego w Hiszpanii frankistowskiej.

W ocenie autora rozwiązania przyjęte przez frankizm u jego źródeł miały na celu budowę państwa gruntownie autorytarne, o mocnej i niepodważalnej pozycji Caudilla, jednak bez dążeń do pełnej totalizacji życia społecznego⁸⁵. Jedno-

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ S. Fernández Riquelme, *La Democracia Orgánica en España [1943–1967]: los teóricos y las ideas*, „ARBIL, Anotaciones de Pensamiento y Crítica” nr 120, <http://www.arbil.org/120demo.htm> (dostęp: 3.05.2023).

⁸⁴ Choć warto zauważyć, że używanie szerzej tego pojęcia następuje po roku 1942, prawdopodobnie w ramach przekształcania izolowanego reżimu frankistowskiego w stronę bardziej akceptowalną dla demokratycznego bloku alianckiego, por. E. Moradiellos García, *La España de Franco, 1939–1975: política y sociedad*, Madrid 2000, s. 63–68.

⁸⁵ Podobne poglądy na temat modelu częściowego pluralizmu zob. A. Wielomski, *Hiszpania Franco*, s. 316–318; P. Skibiński, *Państwo generała Franco*, s. 16–17. W dyskursie hiszpańskim: J.J. Linz, *An Authoritarian Regime*, s. 297–301, a także oceny frankizmu, na etapie

cześnie uwarunkowania sojuszu z państwami osi oraz dominujące wówczas prądy powodowały przyjęcie przez Hiszpanię w omawianym okresie przynajmniej „stylu faszystowskiego”⁸⁶, a w czołowych ośrodkach władzy znalazły się osoby dążące wprost do budowy w Hiszpanii modelu totalitarnego (między innymi R. Serrano Súñer). Należy też zauważyć, że uwarunkowania praktyczne w postaci niejedności obozu narodowego utrudniały ewentualne scalenie środowisk w homogenicznej organizacji politycznej⁸⁷. Tym, co łączyło wszystkie środowiska, była nie tyle wspólna ideologia, ile wspólna mentalność, na którą składał się zestaw przekonań rzutujących na ogólną wizję państwa⁸⁸. Ideowych źródeł przyjętych rozwiązań szukać należy w dorobku całej hiszpańskiej prawicy, w szczególności zaś w próbie jego syntezy dokonanej przez środowisko „Accion Española”, choć ich formy zewnętrzne naśladowały popularne wówczas rozwiązania faszystowskie⁸⁹.

Odpowiadając na pytanie, czy podjęte w tym okresie decyzje polityczne świadczą o dążeniu do ukształtowania modelu totalitarnego czy autorytarnego, należy wskazać, że pojęcia te tworzą pole dyskusji w naukach o polityce⁹⁰. Zasadniczo za system rządów autorytarnych uznaje się ustrój oddający konkretnej osobie największą władzę polityczną, o decyzyjnym charakterze, jednak

jego narodzin jako „semifaszyzm” lub podobnie — obszernie I. Saz Campos, *Fascismo y Franquismo*, Valencia 2004, zwłaszcza s. 151–170; także E. Moradiellos García, *La España de Franco, 1939–1975*, s. 45.

⁸⁶ Niektórzy badacze formułują ocenę reżimu w dojrzałej formie jako stosującego postawę kameleona, przez dostosowywanie się do aktualnych uwarunkowań międzynarodowych w zakresie formy ustroju i doktryny (w tym w formie wczesnej zbliżając się do projektu totalitarnego); G. Hermet, *La España de Franco: formas cambiantes de una situación autoritaria*, [w:] *Ideología y sociedad en la España contemporánea. Por un análisis del franquismo*, red. M. Tuñón de Lara et al., Madrid 1977, s. 120 n.; podobnie A. Soto Carmona, P. Martínez Lillo, *La naturaleza del franquismo*, „El País” 7.06.2011, https://elpais.com/politica/2011/06/07/actualidad/1307469580_641908.html (dostęp: 4.05.2023). W ocenie autora taka zdolność reżimu wskazuje na bliższy autorytaryzmowi pragmatyzm aniżeli bardziej typowe dla totalitaryzmów doktrynerstwo. Warto przywołać również opinię L. Casali i E. Collotti, że faszyzm był fenomenem okresu międzywojennego, wpływając na faszyzację (przynajmniej zewnętrzną) wielu ruchów, które w odmiennych czasach przyjęłyby inną formę, za: F. Sevillano Calero, *Dictadura, socialización y conciencia política. Persuasión ideológica y opinión en España bajo el franquismo (1939–1962)*, Alicante 1996, s. 70–71. Przegląd poglądów na temat kwalifikacji ustroju frankistowskiego jako całości *ibidem*, s. 60–100; a także M.A. Esteban Navarro, *La categorización política del Franquismo un análisis de las principales aportaciones historiográficas*.

⁸⁷ M.A. Esteban Navarro, *La categorización política del Franquismo un análisis de las principales aportaciones historiográficas*, s. 16–17.

⁸⁸ Były to przede wszystkim idea wodzowska personifikowana przez gen. Franco, katolicyzm, antyparlamentaryzm, zasadniczy tradycjonalizm obyczajowy, w mniejszym stopniu także nacjonalizm kastyljski, wspólne doświadczenie wojny domowej. Mentalność zamiast spajającej ideologii jako charakterystyczna cecha autorytaryzmu jest również oceną J.J. Linza, por. *An Authoritarian Regime*.

⁸⁹ I. Saz Campos, *Fascismo y Franquismo*, s. 89–90.

⁹⁰ Ł. Fyderek, *Autorytarny system polityczny. Przegląd ujęć teoretycznych*, „Politeja” 2011, nr 17, s. 109–127.

ograniczoną do sfery polityki, przy pozostawieniu inicjatywie i swobodzie obywateli, w różnym zakresie, pozapolitycznej aktywności (gospodarczej, społecznej, kulturalnej)⁹¹. Za najważniejszy element rządów autorytarnych wskazuje się antyparlamentaryzm, polegający na oddaniu głównej władzy w państwie innemu organowi niż parlament⁹² (zwłaszcza jednostce charyzmatycznej), a także brak alternacji władzy⁹³.

Totalitaryzm natomiast zazwyczaj charakteryzuje się dążeniem do zupełnego rozbicia tradycyjnych struktur społecznych, a następnie przeformowania tak zmienionej tkanki w nowe społeczeństwo, w pełni poddane kontroli państwa (władzy)⁹⁴. W zakresie pluralizmu politycznego totalitaryzm dąży do zupełnego zniszczenia istniejących lub urojonych frakcji⁹⁵. Podobnie przeciwstawia się tradycyjnym instytucjom społecznym niepodlegającym dotychczas kontroli władzy (antyreligijność, etatyzm). Nie istnieje pozapaństwowa (pozapolityczna) sfera życia człowieka⁹⁶. Prymat przyznaje się ideologii nad pragmatyką. Wskazuje się także na rewolucyjny charakter totalitaryzmu, w przeciwieństwie do wiązania autorytaryzmu częściej z koncepcjami konserwatywnymi⁹⁷.

Na tym tle przedstawione w artykule rozwiązania ustrojowe narodowej Hiszpanii wprowadzane w okresie wojny domowej 1936–1939, w zakresie tak zwanego ograniczonego pluralizmu politycznego, w ocenie autora bliższe są modelowi autorytarnemu niż totalitarnemu. Omówione działania miały za zadanie stworzyć system o ograniczonym, ale istniejącym pluralizmie politycznym, odwołując się raczej do tradycyjnych modeli organicznych (choć wprowadzanych odgórnie i z udziałem przemocy politycznej), opierając się na wspólnej mentalności środowiska obozu narodowego, aniżeli dążyć do rewolucyjnego, pełnego podporządkowania obywateli władzy państwa lub monopartii. Za takim poglądem przemawia

⁹¹ Por. J. Bartyzel, *Autorytaryzm*, [hasło w:] J. Bartyzel, B. Szlachta, A. Wielomski, *Encyklopedia polityczna*, t. 1, s. 25–28.

⁹² Tak między innymi E. Nolte, por. *ibidem*.

⁹³ Tak między innymi J.J. Linz, cyt. za: A. Plichta, *Problematyka autorytaryzmu i totalitaryzmu poruszana w latach 2009–2014 na lamach pisma Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego „Politeja” — wybrane zagadnienia*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 37, 2015, nr 1, s. 108.

⁹⁴ A. Wielomski, *Totalitaryzm*, [hasło w:] J. Bartyzel, B. Szlachta, A. Wielomski *Encyklopedia polityczna*, t. 1, s. 410–413.

⁹⁵ Na przykład komunistyczna walka z frakcyjnością, nazistowska noc długich noży, por. *ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*; a także obszernie R. Conquest, *Reflections on a Ravaged Century*, New York 1999, s. 74–84 n., <https://ia803102.us.archive.org/12/items/ReflectionsOnARavagedCentury/Reflections%20on%20a%20ravaged%20century.pdf> (dostęp: 16.04.2023).

⁹⁷ J. Bartyzel, *Autorytaryzm*, t. 1, s. 28; tu na gruncie hiszpańskim zwłaszcza należy zwrócić uwagę na postać Juana Donoso Cortésa, postulującego „dyktaturę szabli” jako narzędzie zachowania konserwatywnego porządku, por. J. Donoso Cortés, *O Dyktaturze*, przekł. za: <https://publica.pl/teksty/o-dyktaturze-1849-61647.html> (dostęp: 20.09.2020); na ten temat obszernie A. Wielomski, *Hiszpania Franco*, s. 94–104. O tej różnicy także A. Wielomski, *Totalitaryzm*, s. 410–413.

autolimitacja władzy Caudilla (szczególnie podczas kryzysów wewnętrznych, gdy uderzenia władz w dążące do uzyskania przewagi stronnictwa nie kończyły się ich marginalizacją), oparcie ustroju na grupie zróżnicowanych rodzin politycznych, pozostawienie sfery swobody koncesjonowanym organizacjom społecznym i politycznym, a w końcu niedążenie do eliminacji frakcji występujących w ramach FET oraz organów politycznych państwa, przeciwnie — przyznanie im ograniczonej autonomii i wpływu, choć zawsze pod decydującą władzą dyktatora⁹⁸.

Bibliografia

Akty normatywne

- Decreto núm. 1 Rady Obrony Narodowej z dnia 25 lipca 1936, Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1936/001/J00001-00001.pdf>.
- Decreto núm. 138 Rady Obrony Narodowej z dnia 29 sierpnia 1936, Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1936/032/J00125-00126.pdf>.
- Ustawa z dnia 1 października 1936 r., Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1936/001/A00001-00002.pdf>.
- Decreto núm. 255 z dnia 19 kwietnia 1937, Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1937/182/A01033-01034.pdf>.
- Ustawa z dnia 30 stycznia 1938 r., Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1938/467/A05514-05515.pdf>.

⁹⁸ Autor zaznacza, że przedstawione rozważania dotyczą jedynie kształtowania tak zwanego ograniczonego pluralizmu politycznego w okresie wojny domowej w Hiszpanii, nie odnoszą się zaś do ustroju frankistowskiego jako całości ani do jego form przybranych w różnych okresach, już po wojnie domowej. Na temat klasyfikacji systemu w różnych jego stadiach toczą się bowiem istotne dyskusje, w ramach których, wśród autorów hiszpańskich, proponuje się spojrzenia takie jak autorytaryzm podlegający wpływom faszyzmu lub mimetyzujący rozwiązania totalitarne (między innymi J.J. Linz, S.G. Payne), dyktatura faszystowska lub faszystowska (zwłaszcza we wczesnym okresie, por. I. Saz Campos, *Fascismo y Franquismo*, s. 90, podobnie wśród zagranicznych badaczy A. Beevor, P. Preston), bonapartyzm (B. Otra y Martín de los Santos, A. de Miguel Rodríguez), państwo korporacyjne (M. Trinidad Sanchez) lub narodowo-katolickie (na ten aspekt nacisk kładzie G. Sánchez Recio). Por. E. Moradiellos García, *La España de Franco, 1939–1975*, s. 209; M.A. Esteban Navarro, *La categorización política del Franquismo un análisis de las principales aportaciones historiográficas*; F. Sevillano Calero, *Dictadura, socialización y conciencia política*. Odmienny od przedstawionego przez autora poglądu w zakresie ograniczonego pluralizmu politycznego wyrażają tacy badacze jak X. Tusell, *Franco's dictatorship*, Madrid 1988, s. 150–160, twierdząc, że rzekomy pluralizm był jedynie fasadą, za którą pełnię władzy posiadał gen. Franco, albo też służyć miał jedynie legitymizacji władzy, wskazuje się także na zbyt daleko idące podobieństwo ruchów współtworzących reżim, aby móc uznać je za odrębne — „pluralistyczne” (J. Mariné Alier, A. Soto Carmona i P.A. Martínez Lillo). W ocenie autora tezy te nie są w pełni trafne ze względu na przedstawioną w artykule stopniową autolimitację władzy Caudilla jeszcze w czasie wojny, sprzyjającej wewnętrznym czystkom, a także zasadnicze różnice ideowe w fundamentalnych kwestiach doktrynalnych między rodzinami politycznymi: karlistami, falangą, sferami wojskowymi, monarchistami alfonsjańskimi itp.

- Ustawa z dnia 22 kwietnia 1938 r., Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1938/550/A06938-06940.pdf>.
- Ustawa o szkolnictwie średnim z 20 września 1938 r., Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1938/085/A01385-01395.pdf>.
- Ustawa o odpowiedzialności politycznej z dnia 9 lutego 1939 r., Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1939/044/A00824-00847.pdf>.
- Statuty F.E.T. y de las J.O.N.S. w wersji z 31 lipca 1939, <https://ceclmdigital2.uclm.es/high.raw?id=0002199933&name=00000001.original.pdf&attachment=0002199933.pdf>.
- Decreto de 28 de diciembre de 1939 sobre funciones de la Sección Femenina de Falange Española Tradicionalista y de las J. O. N. S., Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1939/363/A07347-07348.pdf>.

Monografie, publikacje i nagrania

- Archivo Gomá: documentos de la Guerra Civil*, red. J. Andrés Gallego, A.M. Pazos, t. 9, Madrid 2006.
- Bartyzel J., *Nic bez Boga, nic wbrew Tradycji. Kosmowizja polityczna tradycjonalizmu karlistowskiego w Hiszpanii*, Łódź 2015.
- Bartyzel J., *Teoria dyktatury Carla Schmitta*, <http://www.legitymizm.org/teoria-dyktatury-carla-schmitta>.
- Bartyzel J., *Tradycjonalizm (hiszpański) wobec faszyzmu, hitleryzmu i totalitaryzmu*, „Pro Fide Rege et Lege” 2013, nr 1 (71), s. 13–32.
- Bartyzel J., „Umierać, ale powoli!”. *O monarchistycznej i katolickiej kontrrewolucji w krajach romańskich 1815–2000*, Kraków 2006.
- Bartyzel J., Szlachta B., Wielomski A., *Encyklopedia polityczna*, t. 1, Radom 2007.
- Bellón I. et al., *Dictamen de la Comisión sobre ilegitimidad de poderes actuantes en 18 de Julio de 1936*, Barcelona 1936.
- Burgo J. del, *Ideario Común Tradicionalista Carlista*, Sevilla 1979.
- Carroll W.H., *Ostatnia krucjata. Hiszpania 1936*, Wrocław 2007.
- Chetwood J., *The regulation of identity through names and naming in Twentieth Century Spain*, <https://thelanguageofauthoritarianregimes.wordpress.com/2016/07/06/the-regulation-of-identity-through-names-and-naming-in-twentieth-century-spain/>.
- Conquest R., *Reflections on a Ravaged Century*, New York 1999, <https://ia803102.us.archive.org/12/items/ReflectionsOnARavagedCentury/Reflections%20on%20a%20ravaged%20century.pdf>.
- Covernton V., *Las Organizaciones Juveniles de la Falange Española Tradicionalista*, „XI Jornadas Interescuelas/Departamentos de Historia. Departamento de Historia”, Tucumán 2007, <http://cdsa.academica.org/000-108/849.pdf>.
- Esteban Navarro M.A., *La categorización política del Franquismo un análisis de las principales aportaciones historiográficas*, „Brocar: Cuadernos de investigación histórica” 1987, nr 13, s. 11–26.
- Fernández Riquelme S., *La Democracia Orgánica en España [1943–1967]: los teóricos y las ideas*, „ARBIL, Anotaciones de Pensamiento y Crítica” 2008, nr 120, <http://www.arbil.org/120demo.htm>.
- Fyderek Ł., *Autorytarny system polityczny. Przegląd ujęć teoretycznych*, „Politeja” 2011, nr 17, s. 118–128.
- Gambra Ciudad R., *La monarquía social y representativa en el pensamiento tradicional*, Madrid 1953.
- García Contreras R., *Eduardo Aunós, su vida y misterios*, Madrid 2018.

- García de Santos E., *José Mata: una entrevista póstuma*, „Revista El Rastro de la Historia” nr 14, https://www.rumbos.net/rastroria/rastroria14/rastro14_mata.htm.
- Giubilei F., *The History of European Conservative Thought*, Washington 2019.
- Hermet G., *La España de Franco: formas cambiantes de una situación autoritaria*, [w:] *Ideología y sociedad en la España contemporánea. Por un análisis del franquismo*, red. M. Tuñón de Lara et al., Madrid 1977, s. 103–130.
- Hiszpania Franco. System polityczny, nurty ideowe i konteksty frankizmu*, red. J. Bartyzel et al., Warszawa 2020.
- Jarska N., „*Idealne kobiety*”. *Sekcja Kobięca Falangi 1934–1950*, Lublin 2011.
- Jefatura del Movimiento (F.E. de las J.O.N.S.), *El programa de Falange Española de las J.O.N.S.*, ABC nr 9834, 30 listopada 1934, s. 32–34, <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-madrid-19341130.html>.
- Ledesma Ramos R. et al., *Nuestro manifiesto político*, „La Conquista del Estado” 1931, nr 1, <http://www.filosofia.org/hem/193/lce/lce011b.htm>.
- Linz J.J., *An Authoritarian Regime: Spain*, [w:] *Cleavages, Ideologies and Party Systems: Contributions to Comparative Political Sociology*, red. E. Allardt, Y. Littunen, Helsinki 1964, s. 291–341.
- Maria Thomàs J., *Luchas internas en la zona franquista durante la guerra civil*, „Contenciosa” 2017, nr 7 (5), s. 1–12, <https://bibliotecavirtual.unl.edu.ar/publicaciones/index.php/Contenciosa/article/view/8575>.
- Moa Rodríguez P., *Mity wojny domowej: Hiszpania 1936–1939*, Warszawa 2007.
- Moa Rodríguez P., *Los orígenes de la guerra civil española*, Madrid 1999.
- Mołdawa T., *Podstawowe instytucje ustroju politycznego Hiszpanii*, Warszawa 1978.
- Moradiellos García E., *La España de Franco, 1939–1975: política y sociedad*, Madrid 2000.
- Mularska-Andziak L., *Dyktatura generala Primo de Rivery a hiszpańskie tradycje imperialne 1923–1930*, Warszawa 1999.
- Muñoz Bolaños R., *La gran coalición contra el Frente Popular*, [w:] *La Historia, lost in translation? Actas del XIII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, red. D. González et al., Albacete 2017, s. 1649–1660.
- Opióła W., *Hiszpańska wojna domowa w polskich dyskursach politycznych. Analiza publicystyki 1936–2015*, Opole 2016.
- Orella Martínez J.L., *La formación del Estado nacional durante la Guerra Civil española*, Madrid 2001.
- Payne S.G., *Fascism in Spain 1923–1977*, Madison 1999.
- Payne S.G., *The Franco Regime, 1936–1975*, Madison 1987.
- Payne S.G., *Pierwsza hiszpańska demokracja, Druga Republika (1931–1936)*, Warszawa 2009.
- Pino Abad M.P., *Los inicios de la Administración central franquista*, [w:] *La Historia, lost in translation? Actas del XIII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, red. D. González et al., Albacete 2017, s. 377–425.
- Plichta A., *Problematyka autorytaryzmu i totalitaryzmu poruszana w latach 2009–2014 na łamach pisma Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego „Politeja” — wybrane zagadnienia*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 37, 2015, nr 1, s. 107–121.
- Pradera Larumbe V., *El Estado Nuevo*, Burgos 1937.
- Primo de Rivera J.A., przemówienie z 4 stycznia 1935, <http://www.rtve.es/alacarta/videos/archivo-historico/jose-antonio-primo-rivera-discurso/2923556/>.
- Primo de Rivera J.A. et al., *Falange Española, Puntos iniciales*, F.E. nr 1, Madrid 7 grudnia 1933.
- Saz Campos I., *Fascismo y franquismo*, Valencia 2009.
- Sevillano Calero F., *Dictadura, socialización y conciencia política. Persuasión ideológica y opinión en España bajo el franquismo (1939–1962)*, Alicante 1996.

- Skibiński P., *Między oltarzem a tronem. Państwo i Kościół w Hiszpanii w latach 1931–1953*, Warszawa 2013.
- Skibiński P., *Państwo generała Franco: ustrój Hiszpanii w latach 1936–1967*, Kraków 2002.
- Soto Carmona A., Martínez Lillo P., *La naturaleza del franquismo*, „El País” 8.06.2011, https://el-pais.com/politica/2011/06/07/actualidad/1307469580_641908.html.
- Tejada y Spínola F.E. de, *La Figura del Caudillo. Contribución al derecho público nacional-sindicalista*, Sevilla 1939.
- Tusell X., *Franco's dictatorship*, Madrid 1988.
- Wielomski A., *Doktryna polityczna Hiszpanii Franco*, [w:] *Franco i Salazar, europejscy dyktatorzy*, red. M. Stęcki, B. Szklarski, Warszawa 2012, s. 85–104.
- Wielomski A., *Hiszpania Franco. Źródła i istota doktryny politycznej*, Biała Podlaska 2006.

TOMASZ DOLATA

ORCID: 0000-0003-2028-0671

Uniwersytet Wrocławski

tomasz.dolata@uwr.edu.pl

Wrocławski okres w życiu naukowo-dydaktycznym profesora Jana Gwiazdomorskiego jako przejaw opresji Ministerstwa Oświaty

Słowa kluczowe: profesor Jan Gwiazdomorski, prawo cywilne, represjonowanie uczonych polskich po drugiej wojnie światowej.

THE WROCLAW PERIOD IN THE RESEARCH AND TEACHING LIFE OF PROF. JAN GWIAZDOMORSKI AS A RESULT OF THE OPPRESSION OF THE POST-WAR AUTHORITIES OF THE MINISTRY OF EDUCATION

Abstract

The end of World War II tore Poland from one totalitarianism (Nazism) and pushed it into the clutches of another, equally dangerous — communism. The new order and the new ideology took over Polish reality in its entirety. Unfortunately, this also applied to science and broadly understood university life. The new authorities regulated the personnel policy almost at whim, removing from the university space those individuals considered dangerous and defiant towards the socialist system. Another, milder manifestation of disciplining scholars who did not agree to the introduction of Marxism at universities was the forced transfer of professors to other universities, sometimes hundreds of kilometers away.

The article concerns one of the most outstanding Polish lawyers of the 20th century — Prof. Jan Gwiazdomorski, and more specifically, his official relocation from the Jagiellonian University to work at the University of Wrocław. This transfer was a form of repression applied by the authorities to the scholar who did not identify himself with the new, post-war Polish political system. On the other hand, the transfer weakened the scientific community of the Jagiellonian University, which also did not hold favorable views towards socialist reality.

The article presents hitherto unknown information relating to the Wrocław period in the scientific and didactic career of this luminary of Polish civil law. The source basis of the work are archival materials — a query of Jan Gwiazdomorski's personal files and minutes of the Faculty Councils located in the Archives of the University of Wrocław. The author, referring to the discussed phenome-

non, uses a historical and retrospective approach (he examines the problem from a present-day perspective) and indicates the legal grounds for transferring the scholar to the University of Wrocław.

Keywords: Professor Jan Gwiazdomorski, civil law, repressing Polish scientists after World War II.

Postać prof. Jana Gwiazdomorskiego — ikony nauki prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego — dobrze znana jest wszystkim przedstawicielom doktryny cywilistycznej w Polsce. Powszechnie cenione są jego prace tworzące poważny wkład w rozwój nauki prawa cywilnego; istnieje wiele nowszych, jak też starszych opracowań i biogramów dotyczących osoby profesora¹. Dobrze znany jest fakt służbowego przeniesienia uczonego w 1948 roku z rodzimego Krakowa do Wrocławia. Brakuje natomiast dokładnych informacji na temat samego przeniesienia i szczegółów odnoszących się do wrocławskiego okresu w karierze naukowo-dydaktycznej profesora². Poczynione w tej pracy ustalenia³ wypełniają ową lukę badawczą oraz ukazują metody działania powojennych władz Ministerstwa Oświaty względem uczonych niechętnych nowemu ustrojowi wprowadzanemu w Polsce po drugiej wojnie światowej.

Po analizie przypadku prof. Gwiazdomorskiego śmiało postawić można tezę, że zaistnienie wrocławskiego epizodu w jego życiu naukowo-dydaktycznym należy potraktować jako wyraz szykan i represji skierowanych przez władze państwowe wobec niektórych polskich uczonych po 1945 roku. Problematyka przeniesienia profesora ściśle wiąże się bowiem z sytuacją nauki polskiej po drugiej wojnie światowej.

Jak wiadomo, po wojnie stalinizacja życia publicznego nie oszczędziła uniwersytetów. Dość szybko doszło do ideologizacji studiów i ich głębokiego upolitycznienia. Przeobrażenia dokonywane na uczelniach niszczyły stary model uniwersytecki, polegający między innymi na wolności słowa i myśli w badaniach naukowych i dydaktyce oraz nieusuwalności profesury. Marksizm obecny był

¹ Zob. przykładowo: A. Maruszczyk, *Profesor Jan Gwiazdomorski i jego księgozbiór jako warsztat pracy naukowej*, [w:] *Kolekcje w zbiorach bibliotek Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, red. M. Kycler, D. Pawelec, B. Warząchowska, Katowice 2018, s. 193–224; P.M. Żukowski, *Gwiazdomorski Jan Marian*, [w:] *Słownik biograficzny adwokatów polskich A–Ż*, t. 3 (zmarli w latach 1945–2010), z. 1, red. A. Redzik, Warszawa 2018, s. 153–155; S. Grzybowski, *Jan Gwiazdomorski*, „*Studia Cywilistyczne*” 29, 1978, s. 3–4; S. Kosiński, *Adwokat prof. dr Jan Gwiazdomorski*, „*Pałestra*” 1978, nr 8, s. 58–59; J. Piąkowski, *Jan Gwiazdomorski 1899–1977*, „*Państwo i Prawo*” 1978, z. 3, s. 138–140; J. Górecki *et al.*, *Jan Gwiazdomorski*, „*Studia Cywilistyczne*” 13–14, 1969, s. 3–4.

² Pobytowi Gwiazdomorskiego we Wrocławiu poświęcony jest bardzo interesujący artykuł P. Machnikowskiego, *Jan Gwiazdomorski (1899–1977)*, [w:] *Pamięci zmarłych Profesorów i Docentów Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego 1945–2010*, red. L. Lehmann, M. Maciejewski, Wrocław 2010, s. 86–92.

³ Artykuł napisano na podstawie kwerendy akt osobowych Jana Gwiazdomorskiego i protokołów rad Wydziału znajdujących się w Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego.

w dydaktyce, badaniach i publikacjach. Ostro krytykowano uczonych uznawanych za niebezpiecznych z powodów politycznych, gdyż nie godzili się na wprowadzanie zasad materializmu dialektycznego i historycznego do wykładów i badań naukowych. Do takich uczonych należał J. Gwiazdomorski, który jak pisał o nim S. Wójcik:

zawsze dbał o to, by analiza przepisów i instytucji prawnych była gruntowna i wszechstronna, rozumowanie logiczne, a wnioski i konstrukcje prawne jednoznaczne; swoje myśli starał się wyrażać maksymalnie ściśle, zwięźle i klarownie. [...] Ta metoda badawcza, nazywana pejoratywnie „metodą formalno-dogmatyczną”, spotykała się, zwłaszcza w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych z krytyką i była zwalczana jako przejaw formalizmu w nauce prawa; była to krytyka i walka nie naukowo-teoretyczna, lecz ideologiczno-polityczna, prowadzona z myślą o wprowadzeniu do nauk prawnych metody dialektyki materialistycznej jako jedynie słusznej metody prac badawczych. Te krytyki i ataki, choć groźne i bolesne, nie wpłynęły jednak ani na sposób patrzenia na instytucje prawne, ani na metodę prac badawczych J. Gwiazdomorskiego. Był przekonany o trafności swej metody badawczej. Tę metodę doskonalił i tej metodzie pozostał wierny aż do końca [...]⁴.

Profesor Gwiazdomorski nie tylko starał się nie ulegać naporowi marksizmu w badaniach naukowych i dydaktyce, lecz jako dziekan Wydziału Prawa UJ potrafił także krytykować polityczne decyzje nowej władzy (na przykład sprzeciwił się zmianie nazwy ulicy Juliana Dunajewskiego⁵ w Krakowie i przemianowaniu jej na ulicę 1 Maja)⁶.

W wielu notkach biograficznych i wspomnieniach pośmiertnych poświęconych J. Gwiazdomorskiemu podnosi się, że w 1948 roku profesor przeniósł się lub został przeniesiony z Krakowa do pracy w Katedrze Prawa Cywilnego Wydziału Prawa Uniwersytetu Wrocławskiego. Trzeba tu zadać pytanie: dlaczego doszło do tego przeniesienia i co spowodowało, że ten wybitny uczony, od samego początku swojej pracy naukowej związany z Uniwersytetem Jagiellońskim, po ponad dwudziestu latach pracy opuścił Kraków i związał się z miastem, które z racji jego wojennych doświadczeń chyba nieszczególnie dobrze mu się kojarzyło?⁷ Z posiadanych informacji z całą pewnością wiadomo, że nie była to suwerenna decyzja

⁴ S. Wójcik, *Jan Gwiazdomorski (1899–1977)*, [w:] *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Prawa i Administracji*, red. J. Stelmach, W. Uruszczak, Kraków 2000, s. 359.

⁵ Julian Dunajewski (1821–1907) — ekonomista, profesor i rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁶ J. Dybiec, *Uniwersytet Jagielloński wobec stalinizmu 1945–1956*, „Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności” 3, 2001, s. 18. W późniejszym okresie, już po przeniesieniu do Wrocławia, Gwiazdomorski (wbrew oficjalnej nomenklaturze) często nadal posługiwał się nazwą „Uniwersytet Wrocławski” chociaż uczelnię przemianowano już na Uniwersytet im. Bolesława Bieruta we Wrocławiu. Wskazuje na to A. Moszyńska, *Organizacja i przebieg prac nad kodeksem cywilnym w latach 1919–1964*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2020, z. 3, s. 481.

⁷ W dniu 6 listopada 1939 r. aresztowany w Krakowie i przewieziony z innymi uczonymi Uniwersytetu Jagiellońskiego do Wrocławia, potem do obozu w Sachsenhausen — Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, Ankieta personalna Jana Gwiazdomorskiego, Akta osobowe Gwiazdomorski Jan, sygn. AU-138/Gwiazdomorski J., k. 4. Okoliczności te Gwiazdomorski szczegóło-

J. Gwiazdomorskiego i uczonego nie przeniósł się do Wrocławia w poszukiwaniu nowych wyzwań zawodowych. Przeniesienie było bowiem przymusowe⁸ — i jak wspomniano, był to jeden z elementów opresji ówczesnych władz względem uczonych niechętnych nowemu systemowi.

Przeniesienia dokonano, żeby przede wszystkim ukarać i pognać samego Gwiazdomorskiego⁹, ale także w celu osłabienia środowiska naukowego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Środowisko to bowiem, ze względu na szacunek dla idei autonomii, wolności nauki i nauczania, od samego początku swojej powojennej działalności narażone było na ataki i szykany ze strony nowej władzy¹⁰.

Zastanowić się wypada, dlaczego ówczesne władze przeniósły J. Gwiazdomorskiego akurat do Wrocławia. Raczej nie po to, by „wychować”, „nawrócić” profesora, osadzając go w środowisku przyjaznym nowemu systemowi, czyli w Uniwersytecie Wrocławskim¹¹. Wrocławski ośrodek uniwersytecki bezpośrednio po wojnie nie odstawał bowiem od innych uczelni wyższych i podobnie jak one starał się bronić przed postępującą stalinizacją¹². Tak jak inne uczelnie poległ jednak w walce z upolitycznieniem i ideologizacją nauki, a symbolicznym wyrazem tej porażki było przyjęcie w 1952 roku imienia politycznego patrona — Bolesława Bieruta. Obiektywnie trzeba jednak stwierdzić, że stalinizacja zawładnęła już nieco wcześniej polskim życiem uniwersyteckim (w tym wrocławskim), nawet jeszcze przed wprowadzeniem niefortunnej dla nauki ustawy z 15 grudnia 1951 roku o szkolnictwie wyższym i o pracownikach nauki¹³. Ustawa ta bowiem tylko usankcjonowała stan już istniejący (ideologizację życia uniwersyteckiego, centralizację zarządzania uczelnią, upodobnienie ustroju uczelni do doświadczeń sowieckiego szkolnictwa wyższego)¹⁴.

Kolejnym argumentem świadczącym przeciwko tezie, że przeniesienie Gwiazdomorskiego do Wrocławia miało związać go ze środowiskiem bezkrytycznie akceptującym poczynania nowej władzy, jest fakt, iż wśród członków wrocławskiego Wydziału Prawa ówczesna władza również widziała realne zagrożenie, oprymu-

wo opisał potem w swojej książce *Wspomnienia z Sachsenhausen. Dzieje uwięzienia profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego 6.XI.1939 – 9.II.1940*, Kraków 1969.

⁸ Niektórzy badacze używają nawet określenia „karne”, zob. J. Dybiec, *Uniwersytet Jagielloński wobec stalinizmu 1945–1956*, s. 12.

⁹ Gwiazdomorski szykowany był bowiem na następcę prof. Fryderyka Zolla w Katedrze Prawa Cywilnego, wymieniany też jako kandydat do godności rektorskich UJ; P. Machnikowski, *Jan Gwiazdomorski (1899–1977)*, s. 88.

¹⁰ Zob. więcej J. Dybiec, *Uniwersytet Jagielloński wobec stalinizmu 1945–1956*, s. 8–18.

¹¹ Zresztą sam Uniwersytet Wrocławski w styczniu 1946 r. na wojewódzkim zjeździe Stronnictwa Ludowego we Wrocławiu nazwany został „gniazdem reakcji”. Zob. więcej W. Wrzesiński, *Uniwersytet Wrocławski 1945–1995*, Wrocław 1995, s. 43.

¹² Zob. więcej W. Wrzesiński, *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–2002*, [w:] T. Kulak, M. Pater, W. Wrzesiński, *Historia Uniwersytetu Wrocławskiego 1702–2002*, Wrocław 2002, s. 222–235.

¹³ Dz.U. 1952 Nr 6, poz. 38.

¹⁴ W. Wrzesiński, *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–2002*, s. 248–249.

jąc lub nawet usuwając niektórych uczonych uznawanych za nieprawomyślnych, nieprzychylnych czy wręcz wrogich ustrojowi socjalistycznemu. Tytułem kilku przykładów wskazać można, że we wrześniu 1946 roku za działalność konspiracyjno-niepodległościową aresztowano i skazano dr. Lesława Adama¹⁵. W 1949 roku ministerstwo nakazało zniszczenie prawie całego nakładu dysertacji habilitacyjnej dr. Franciszka Longchamps, dotyczącej założeń nauki administracji¹⁶. Partia napiętnowała jako reakcyjną część kadry Wydziału Prawa: Andrzeja Mycielskiego, Wincentego Stysia, Karola Wolfkego, Aleksandra Całkosińskiego¹⁷. Represje dosięgły także Stanisława Serwackiego, który w ramach tak zwanej weryfikacji profesury na Uniwersytecie został w lipcu 1949 roku zwolniony¹⁸. Nadto ulubieńcem władzy nie był ówczesny zastępca profesora dr Leszek Winowski¹⁹, a zastrzeżenia instancji partyjnych budził też światopogląd prof. Seweryna Wystoucha²⁰.

Przechodząc do szczegółów dotyczących samego przeniesienia z Krakowa prof. Gwiazdomorskiego: w dniu 18 sierpnia 1947 roku w imieniu Ministra Oświaty podsekretarz stanu E. Krassowska pismem nr I. Pers-14349/47 zawiadomiła Rektora Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu o zamiarze przeniesienia profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego J. Gwiazdomorskiego do Katedry Prawa Cywilnego Wydziału Prawno-Administracyjnego Uniwersytetu Wrocławskiego.

Podstawę prawną tego przeniesienia stanowić miał art. 5 pkt 2 dekretu z dnia 16 listopada 1945 roku o zmianie przepisów dotyczących szkół akademickich i stosunku służbowego profesora i pomocniczych sił naukowych tych szkół²¹, o następującym brzmieniu:

Art. 5. W ciągu dwu lat od wejścia w życie niniejszego dekretu Prezydent Krajowej Rady Narodowej na wniosek Ministra Oświaty, złożony po wysłuchaniu opinii właściwej rady wydziałowej, może:

- 1) [...]
- 2) Przenosić profesorów państwowych szkół akademickich do innych państwowych szkół akademickich na katedry odpowiadające ich specjalności.

Dalsza część pisma obowiązała Rektora Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu do zasięgnięcia opinii Rady Wydziału Prawno-Administracyjnego (tam prof. Gwiazdomorski miał być przeniesiony) i przesłania tejże opinii do ministerstwa

¹⁵ K. Jonca, *Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego 1945–1995*, Wrocław 1996, s. 24.

¹⁶ *Ibidem*, s. 31.

¹⁷ Zob. więcej *ibidem*, s. 28–29; W. Wrzesiński, *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–2002*, s. 237–238, 245.

¹⁸ K. Jonca, *Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego 1945–1995*, s. 26; J. Koredczuk, *Dzieje Katedry Ekonomii Politycznej na Wydziale Prawa Uniwersytetu Wrocławskiego w latach 1945–1956*, „Prawo” 327, 2019, s. 236–237.

¹⁹ Zob. więcej K. Jonca, *Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego 1945–1995*, s. 24, 29.

²⁰ Zob. więcej *ibidem*, s. 25, 27.

²¹ Dz.U. Nr 56, poz. 313.

w terminie do 30 września 1947 roku²². Pismo to rektor UW r przesłał dziekanowi Wydziału Prawa w dniu 26 sierpnia 1947 roku²³.

Najbliższa Rada Wydziału Prawno-Administracyjnego odbyła się w dniu 25 września 1947 roku i po zreferowaniu sprawy przez dziekana Tadeusza Bigo Rada powierzyła ostateczne opracowanie tekstu odpowiedzi w sprawie przeniesienia J. Gwiadomorskiego — dziekanowi oraz prof. Iwonowi Jaworskiemu.

W związku z tym w dniu 30 września 1947 roku dziekan wysłał rektorowi odpowiedź następującej treści:

Stosownie do pisma Rektoratu z 26. 8. br. L. dz. 3865/47 przedkładam uchwałę Rady Wydziałowej z dnia 25. b. m.:

„Rada Wydziałowa Wydziału Prawno-Administracyjnego Uniwersytetu Wrocławskiego uważaaby przeniesienie do Wrocławia Prof. Gwiadomorskiego, wybitnego uczonego i prawnika, za pożądane. Jednak, zdając sobie sprawę z bardzo poważnych strat natury moralnej i materialnej, jakie to przeniesienie pociągnęłoby za sobą dla Prof. Gwiadomorskiego, Rada Wydziałowa nie obstaje za tym przeniesieniem”²⁴.

Ta wyważona treść opinii wyraźnie wskazuje, że Rada, antycypując olbrzymie problemy życiowe, jakie to przeniesienie przysporzy uczonemu, niezbyt żarliwie poparła ten pomysł. Nie miało to jednak większego znaczenia w kontekście decyzji o przeniesieniu, która jak się wydaje, została już wcześniej podjęta. Wszakże, wchodząc w treść art. 5 dekretu z dnia 16 listopada 1945 roku, opinia Rady Wydziału była opinią, której władza formalnie miała tylko wysłuchać i przyjąć ją do wiadomości. Tak właśnie się stało.

Akt przeniesienia prof. Gwiadomorskiego w postaci dekretu Prezydenta RP datowany jest na 13 lipca 1948 roku. Podpisał go ówczesny prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Bolesław Bierut²⁵, a w aktach osobowych Gwiadomorskiego pozostających w zasobie Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego znaleźć można jedynie dokument (odpis z odpisu) adresowany do J. Gwiadomorskiego, o następującej treści: „Przenoszę Obywatela Profesora z Katedry Prawa Cywilnego na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie na Katedrę Prawa Cywilnego na Wydziale Prawno-Administracyjnym Uniwersytetu Wrocławskiego we Wrocławiu w charakterze profesora zwyczajnego”²⁶.

W związku z tym z dniem 31 sierpnia 1948 roku uczony zwolniony został ze swoich obowiązków w Uniwersytecie Jagiellońskim, a jego akta osobowe przesła-

²² Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, Akta osobowe Gwiadomorski Jan, sygn. AU-138/Gwiadomorski J., k. 13.

²³ *Ibidem*, pismo L. dz. 3865/47/Rekt., k. 13.

²⁴ Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Prawno-Administracyjny, Rada Wydziału — protokoły posiedzeń 1946–1949, sygn. AU 271/1, L. dz. 942/47, k. 75.

²⁵ Wcześniejszy prezydent KRN. Kompetencje prezydenta RP B. Bieruta oraz całą postać Bieruta przedstawia A. Ajnenkiel, *Bolesław Bierut (1947–1952)*, [w:] *Prezydenci Polski*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1991, s. 99–108.

²⁶ Akta osobowe Gwiadomorski Jan, k. 14.

no do Rektoratu Uniwersytetu Wrocławskiego²⁷. Formalnie więc od 1 września 1948 roku J. Gwiazdomorski został profesorem zwyczajnym Uniwersytetu Wrocławskiego²⁸. Zgodnie z tradycją na posiedzeniu Rady Wydziału, w dniu 11 listopada 1948 roku uczonemu powitał dziekan Iwo Jaworski, a prof. Gwiazdomorski podziękował członkom Rady Wydziału za życzliwe przyjęcie²⁹.

W czasie swojego pobytu we Wrocławiu uczony napisał kilka bardzo cennych artykułów (dotyczących przede wszystkim prawa spadkowego i rodzinnego), glos i recenzji³⁰. Ponadto w tym okresie (posługując się ówczesną nomenklaturą) powstała „baza” pod podręcznik do prawa spadkowego, będący podstawową pozycją z tego zakresu dla wielu pokoleń przyszłych prawników³¹. W tym czasie został też Gwiazdomorski powołany na członka czynnego Polskiej Akademii Umiejętności, jak również brał udział w pracach Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Są to całkiem znaczne dokonania, jednak nie sposób nie zgodzić się z oceną Piotra Machnikowskiego, że największe osiągnięcia naukowe Gwiazdomorskiego to czas przed przeniesieniem do Wrocławia i po powrocie do Krakowa³².

Na Wydziale Prawno-Administracyjnym UW r. uczony pełnił funkcję kierownika Pierwszej Katedry Prawa Cywilnego³³, kształcił przyszłych prawników, wykładając wyłącznie przedmioty cywilistyczne. Jak wskazują spisy wykładów na

²⁷ *Ibidem*, k. 15–17.

²⁸ Na marginesie warto zauważyć, iż dekret o zmianie przepisów dotyczących szkół akademickich i stosunku służbowego profesora i pomocniczych sił naukowych tych szkół wszedł w życie z dniem 16 grudnia 1945 r. Zgodnie więc z jego postanowieniami Prezydent KRN mógł przenosić profesorów państwowych szkół akademickich do innych państwowych szkół akademickich do połowy grudnia 1947 r. Wprawdzie proces przeniesienia prof. Gwiazdomorskiego zapoczątkowany został pismem podsekretarza stanu E. Krassowskiej z dnia 18 sierpnia 1947 r., ale samo przeniesienie sfinalizowane zostało dopiero z dniem 1 września 1948 r., czyli po terminie wynikającym z dekretu.

²⁹ Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Prawno-Administracyjny, Rada Wydziału — protokoły posiedzeń 1946–1949, sygn. AU 271/1, k. 134.

³⁰ Dokładny wykaz prac naukowych J. Gwiazdomorskiego z tego okresu zob. „Studia Cywilistyczne” 13–14, 1969, s. 7–8.

³¹ *Prawo spadkowe*, skrypt drukowany w trzech zeszytach, Wrocław 1951/1952. Skrypt ten obejmował wykłady Gwiazdomorskiego przeprowadzone na Wydziale Prawa UW r. Zanotowane przez asystentów A. Kleina i Z. Puniewskiego, po przejrzaniu i poprawieniu, stały się skryptem i tworzyły kanwę m.in. późniejszego podręcznika prawa spadkowego; zob. więcej S. Wójcik, *Jan Gwiazdomorski (1899–1977)*, s. 364.

³² P. Machnikowski, *Jan Gwiazdomorski (1899–1977)*, s. 89.

³³ Zespół Katedr Prawa Cywilnego (kierownik prof. A. Chełmoński) obejmował trzy katedry prawa cywilnego: Katedrą I kierował prof. J. Gwiazdomorski, Katedrą II — zast. prof. J. Fiema, Katedrą III — prof. A. Chełmoński. W zespole tych trzech katedr pracowali: jeden adiunkt, pięciu asystentów i jeden aspirant. Oprócz tego do zespołu wchodziła Katedra Postępowania Cywilnego (kierownik prof. K. Stefko; pracowali w niej jeden adiunkt i jeden aspirant); S. Hubert, *Wydział Prawa i Administracji*, [w:] *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–1970. Księga Jubileuszowa*, red. W. Floryan, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 104. Jak się okazało, współpraca z prof. A. Chełmońskim (starszym) trwała znacznie dłużej niż tylko w trakcie pobytu Gwiazdomorskiego we Wrocławiu. Obaj uczeni weszli bowiem w skład Zespołu Prawa Cywilnego Materialnego Komisji Kodyfikacyjnej PRL, który pracował nad kształtem uchwalonego ostatecznie w 1964 r. kodeksu

poszczególne lata akademickie, Gwiazdomorski prowadził wykłady z prawa cywilnego (część ogólna), wykłady z prawa cywilnego (prawo rodzinne i spadkowe), ćwiczenia z prawa cywilnego oraz seminarium z prawa cywilnego³⁴.

Postać Jana Gwiazdomorskiego z perspektywy studenta ciekawie przedstawił Franciszek Ryszka³⁵: „Gwiazdomorski był na pewno wielkim uczonym i po prawdzie dawał to do zrozumienia otoczeniu. Sztywny (nie pamiętam, aby się kiedykolwiek uśmiechał!), zawsze nienagannie ubrany, był »krakauerem« *par excellence*, to znaczy uosabiał stereotyp krakowskiego profesora”³⁶.

Oczywiście jako reprezentujący przedwojenne wartości, uznany i szanowany profesor II RP, bezpartyjny uczony, wreszcie „osoba nie zdradzająca żadnych sympatii do reżimu”³⁷, nie był Gwiazdomorski pupilem władz. Krytykowany był i negatywnie oceniany przez PZPR³⁸, a ponadto zaliczany przez Związek Akademicki Młodzieży Polskiej (ZAMP) do tak zwanych reakcyjnych profesorów. W związku z tym znana jest sytuacja, do której doszło w czasie jednego z wykładów prowadzonych przez Gwiazdomorskiego, gdy profesor w odpowiedzi na krytykę studenckich aktywistów jego znakomitego podręcznika z prawa spadkowego³⁹ odparł: „Proszę panów, mój podręcznik nie jest przeznaczony dla wszystkich studentów — przyznaję, jest podręcznikiem tylko dla jednej kategorii studentów — studentów inteligentnych”⁴⁰. Z drugiej jednak strony, między innymi odnośnie do J. Gwiazdomorskiego działacze ZAMP-u chwalili się, iż „powoli krok za krokiem izolujemy i wytwarzaną atmosferą wpływamy na zmianę przynajmniej zewnętrznej postawy części reakcyjnych profesorów”⁴¹. Tak więc aktywistom ZAMP-u wydawało się, że swoją presją są w stanie choćby częściowo zmienić postawę J. Gwiazdomorskiego⁴².

cywilnego; zob. więcej T. Dolata, *Adam Chełmoński (1890–1959) i jego udział w pracach Zespołu Prawa Cywilnego Materialnego Komisji Kodyfikacyjnej PRL*, Wrocław 2023, *passim*.

³⁴ *Spis wykładów w roku akademickim 1948/9*, Uniwersytet i Politechnika we Wrocławiu, Wrocław 1948, s. 21, 22; *Spis wykładów w roku akademickim 1950/51*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1950, s. 100, 102.

³⁵ Franciszek Ryszka (1924–1998) — profesor, absolwent Wydziału Prawa Uniwersytetu Wrocławskiego.

³⁶ F. Ryszka, *Pamiętnik inteligenta. Samo życie*, t. 2, Warszawa 1996, s. 44–45.

³⁷ Opisując Gwiazdomorskiego, określenia takiego użył F. Ryszka. Zob. *ibidem*, s. 45.

³⁸ Zob. więcej T. Suleja, *Uniwersytet Wrocławski w okresie centralizmu stalinowskiego 1950–1955*, Wrocław 1995, s. 181.

³⁹ Ściśle rzecz biorąc, chodziło o wspomniany skrypt prawa spadkowego.

⁴⁰ K. Jonca, *Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego 1945–1995*, s. 27.

⁴¹ Zob. więcej *ibidem*, s. 26.

⁴² Być może było w tych przechwałkach ziarno prawdy, gdyż ówczesna sytuacja na uczelniach sprawiała, że uczeni (nawet ci nieidentyfikujący się z systemem), chcąc „utrzymać się” w nauce polskiej, musieli sięgać do marksizmu i posługiwać się jego siatką pojęciową. Za przykład posłużyć tutaj może jeden z ostatnich artykułów J. Gwiazdomorskiego napisanych za czasów pracy na Uniwersytecie Wrocławskim — „*Najem*” *lokali jako problem kodyfikacyjny*. Uczony takim oto wstępem opatrzył tę problematykę: „W każdej pracy naukowej z zakresu prawa cywilnego zasadniczą rolę odgrywa: a) zbadanie podłoża społeczno-gospodarczego opracowywanej instytucji, jej

Obiektywnie rzecz biorąc, działania podejmowane przez aktywistów ZAMP-u rzeczywiście były dokuczliwe dla wziętych przez nich na celownik profesorów uznawanych za reakcyjnych⁴³. Jak wspominał prof. Andrzej Mycielski, na jednej z tak zwanych porad produkcyjnych⁴⁴ doszło do rozliczania jego oraz prof. Gwiazdomorskiego z ich działalności. „Ataki — twierdził profesor — miały podłoże polityczne, bowiem zarzucano nam, że nasze wypowiedzi nie zgadzają się z marksistowskim poglądem na świat, czyli innymi słowy, że nie są naukowe”⁴⁵.

Mimo negatywnych ocen i ataków ze strony ZAMP-u Gwiazdomorski starał się jednak pracować dla dobra Uniwersytetu Wrocławskiego, chociaż sytuacja na uniwersytecie odbiegała od jego oczekiwań. Po myśli władz angażował się zatem w różne inicjatywy uczelniane i pozauczelniane. Między innymi uczestniczył w pracach przygotowawczych przed I Kongresem Nauki Polskiej, a następnie reprezentował uniwersytet na tym kongresie (1951), wsparł też organizację Wrocławskiej Konferencji Teoretycznej „Życie Uniwersytetu”, współpracował przy tworzeniu nowej konstytucji⁴⁶. Można stwierdzić, że prof. Gwiazdomorski swoją aktywnością na wielu polach starał się przykryć swoje „nieprawomyślny” poglądy.

Profesor Gwiazdomorski przepracował we Wrocławiu osiem lat, nie wyprzedzając się w tym czasie spod swojego krakowskiego adresu⁴⁷. Świadczy to, że nie zintegrował się z Wrocławiem i przez lata nie porzucił myśli o powrocie do

związku z bazą, jej funkcji w obrębie danej bazy, jej zwrotnego oddziaływania na bazę; b) wyjaśnienie klasowego zabarwienia danej instytucji; c) wreszcie wykrzycie jej ideologiczno-politycznych założeń. Równoległe jednak ze społeczno-gospodarczą, klasową i ideowo-polityczną analizą treści społecznej opracowywanej instytucji prowadzić trzeba analizę jej formy prawnej, tzn. jej analizę dogmatyczną. W oparciu o elementy słowne, logiczne i systematyczne trzeba rozbić daną instytucję na poszczególne problemy techniczno-prawne, problemy te rozwiązać, możliwie jak najściślej określić wchodzące w grę pojęcia i pojęcia te usystemizować, tzn. włączyć je harmonijnie w cały system pojęć cywilno-prawnych. Przy tej analizie należy pamiętać o dwóch wskazaniach metodologii marksistowskiej. Mianowicie, po pierwsze, analiza konkretnej instytucji nie powinna się ograniczać do wykładni przepisów w danej chwili instytucję tę normujących. Trzeba zbadać, jak opracowywana instytucja była i jest ukształtowana w ustawodawstwach różnych formacji, a w konsekwencji trzeba ująć tę instytucję w jej rozwoju, tzn. ująć ją dialektycznie, co niejednokrotnie doprowadzić może do stwierdzenia konieczności przeciwstawiania ujęcia danej instytucji w ustawodawstwie socjalistycznym jej ujęciu w ustawodawstwach formacji eksploatorskich. Po wtóre, przy opracowywaniu pewnej konkretnej instytucji pamiętać trzeba, że normujące ją przepisy prawne nie stanowią izolowanego od innych przepisów samodzielnego tworu prawnego, tylko są integralną częścią całości obowiązującego w danym czasie i na danym terytorium porządku prawnego”, J. Gwiazdomorski, „*Najem” lokali jako problem kodyfikacyjny*, „Państwo i Prawo” 1956, z. 4, s. 652.

⁴³ W. Wrzesiński, *Uniwersytet Wrocławski 1945–1995*, s. 116–117.

⁴⁴ Narady produkcyjne były spotkaniami odbywanymi m.in. w celu atakowania profesorów, którzy w swej pracy nie stosowali metodologii marksistowskiej, zob. więcej T. Suleja, *Uniwersytet Wrocławski w okresie centralizmu stalinowskiego 1950–1955*, s. 146.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 49, 64, 283, 185.

⁴⁷ Z ankiety personalnej wypełnianej w 1955 r. wynika, iż uczony stale zamieszkiwał pod adresem: Kraków, ul. Siemiradzkiego 5 m. 3, Akta osobowe Gwiazdomorski Jan, k. 7.

swej rodzimej *Alma Mater*. Do stolicy Małopolski udało mu się powrócić dopiero w 1956 roku, kiedy na własną prośbę (na podstawie art. 55 ustawy o szkolnictwie wyższym i o pracownikach nauki z 1951 roku⁴⁸) przeniesiono go na Uniwersytet Jagielloński (nastąpiło to z dniem 1 kwietnia 1956 roku)⁴⁹. Następnie jednak profesor został ponownie oddelegowany do Wrocławia (od 1 kwietnia do 30 czerwca 1956 roku) celem wypełnienia obowiązującego go pensum dydaktycznego⁵⁰. Tak więc do zajęć dydaktycznych i naukowych na UJ powrócił w roku akademickim 1956/1957. Na stanowisku profesora zwyczajnego w Katedrze Prawa Cywilnego na Wydziale Prawa UJ (ale bez kierowania katedrą) pracował Gwiazdomorski przez kolejne trzynaście lat. Swą profesorską służbę zakończył w UJ dnia 30 września 1969 roku, przechodząc na emeryturę⁵¹.

Ten trudny okres pobytu we Wrocławiu symbolicznie powetował sobie uczony dopiero pod koniec życia, będąc doceniony przez Uniwersytet Wrocławski najwyższą godnością uniwersytecką, nadawaną osobom o wybitnych osiągnięciach naukowych — doktoratem *honoris causa*. Godności tej uczony dostąpił 14 maja 1977 roku⁵². Z pewnością jednak nie zrekompensowało mu to przykrości, niedogodności i utraconych szans naukowych, które prawdopodobnie by wykorzystał, gdyby nie wrocławska wyrwa w jego krakowskim zyciorysie.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, Akta osobowe Gwiazdomorski Jan, sygn. AU-138/Gwiazdomorski J.
 Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Prawno-Administracyjny, Rada Wydziału — protokoły posiedzeń 1946–1949, sygn. AU 271/1.

⁴⁸ „Art. 55. Pracownik nauki może być przeniesiony do innej szkoły wyższej lub instytutu naukowego na własną prośbę lub z urzędu”.

⁴⁹ W odpisie pisma nr ZU-VI-2-/305/56 Ministra Szkolnictwa Wyższego z dnia 30 marca 1956 r. czytamy: „Na podstawie art. 55 ustawy z dnia 15 grudnia 1951 r. o szkolnictwie wyższym i o pracownikach nauki (Dz. U. z 1952 r. nr 6, poz. 38), przenoszę Obywatela Profesora na własną prośbę z dniem 1 kwietnia 1956 r. ze stanowiska samodzielnego pracownika nauki przy Katedrze Prawa Cywilnego na Wydziale Prawa Uniwersytetu Wrocławskiego im. Bolesława Bieruta we Wrocławiu na równorzędne stanowisko przy Katedrze Prawa Cywilnego na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie”, Akta osobowe Gwiazdomorski Jan, k. 23.

⁵⁰ Akta osobowe Gwiazdomorski Jan, k. 19, 21.

⁵¹ S. Wójcik, *Jan Gwiazdomorski (1899–1977)*, s. 358.

⁵² Okoliczności nadania honorowego doktoratu Gwiazdomorskiemu oraz obszerny fragment jego przemówienia podczas tej uroczystości przedstawia P. Machnikowski, *Jan Gwiazdomorski (1899–1977)*, s. 89, 90–92.

Literatura

- Ajnenkiel A., *Bolesław Bierut (1947–1952)*, [w:] *Prezydenci Polski*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1991.
- Dolata T., *Adam Chelmoński (1890–1959) i jego udział w pracach Zespołu Prawa Cywilnego Materialnego Komisji Kodyfikacyjnej PRL*, Wrocław 2023.
- Dybiec J., *Uniwersytet Jagielloński wobec stalinizmu 1945–1956*, „Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności” 3, 2001.
- Górecki J., Kędzierska-Cieślakowa A., Kubas A., Studnicki F., Szpunar A., *Jan Gwiazdomorski*, „Studia Cywilistyczne” 13–14, 1969.
- Grzybowski S., *Jan Gwiazdomorski*, „Studia Cywilistyczne” 29, 1978.
- Gwiazdomorski J., „*Najem*” *lokali jako problem kodyfikacyjny*, „Państwo i Prawo” 1956, z. 4.
- Gwiazdomorski J., *Prawo spadkowe*, skrypt drukowany w trzech zeszytach, Wrocław 1951/1952.
- Gwiazdomorski J., *Wspomnienia z Sachsenhausen. Dzieje uwięzienia profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego 6.XI.1939 – 9.II.1940*, Kraków 1969.
- Hubert S., *Wydział Prawa i Administracji*, [w:] *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–1970. Księga Jubileuszowa*, red. W. Floryan, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- Jonca K., *Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego 1945–1995*, Wrocław 1996.
- Koredczuk J., *Dzieje Katedry Ekonomii Politycznej na Wydziale Prawa Uniwersytetu Wrocławskiego w latach 1945–1956*, „Prawo” 328, 2019.
- Kosiński S., *Adwokat prof. dr Jan Gwiazdomorski*, „Palestra” 1978, nr 8.
- Machnikowski P., *Jan Gwiazdomorski (1899–1977)*, [w:] *Pamięci zmarłych Profesorów i Docentów Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego 1945–2010*, red. L. Lehmann, M. Maciejewski, Wrocław 2010.
- Maruszczyk A., *Profesor Jan Gwiazdomorski i jego księgozbiór jako warsztat pracy naukowej*, [w:] *Kolekcje w zbiorach bibliotek Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, red. M. Kycler, D. Pawelec, B. Warząchowska, Katowice 2018.
- Moszyńska A., *Organizacja i przebieg prac nad kodeksem cywilnym w latach 1919–1964*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2020, z. 3.
- Piątowski J., *Jan Gwiazdomorski 1899–1977*, „Państwo i Prawo” 1978, z. 3.
- Ryszka F., *Pamiętnik inteligenta. Samo życie*, t. 2, Warszawa 1996.
- Spis wykładów w roku akademickim 1948/9*, Uniwersytet i Politechnika we Wrocławiu, Wrocław 1948.
- Spis wykładów w roku akademickim 1950/51*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1950.
- Suleja T., *Uniwersytet Wrocławski w okresie centralizmu stalinowskiego 1950–1955*, Wrocław 1995.
- Wójcik S., *Jan Gwiazdomorski (1899–1977)*, [w:] *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Prawa i Administracji*, red. J. Stelmach, W. Uruszczak, Kraków 2000.
- Wrześniński W., *Uniwersytet Wrocławski 1945–1995*, Wrocław 1995.
- Wrześniński W., *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–2002*, [w:] T. Kulak, M. Pater, W. Wrześniński, *Historia Uniwersytetu Wrocławskiego 1702–2002*, Wrocław 2002.
- Żukowski P.M., *Gwiazdomorski Jan Marian*, [w:] *Słownik biograficzny adwokatów polskich A–Ż*, t. 3 (zmarli w latach 1945–2010), z. 1, red. A. Redzik, Warszawa 2018.

MACIEJ BŁAŻEWSKI

ORCID: 0000-0003-2812-8199

Uniwersytet Wrocławski

maciej.blazewski@uwr.edu.pl

Zasada zabudowy planowej jako środek służący realizacji celów państwa autorytarnego na podstawie przepisów ustawy z dnia 12 lipca 1984 roku o planowaniu przestrzennym

Słowa kluczowe: zabudowa, planowanie przestrzenne, plan gospodarczy, autorytaryzm, wolność zabudowy, zabudowa planowa.

THE PRINCIPLE OF PLANNED SPATIAL DEVELOPMENT AS A MEANS
OF ACHIEVING THE GOALS OF AN AUTHORITARIAN STATE ON THE BASIS OF
THE PROVISIONS OF THE ACT OF 12 JULY 1984 ON SPATIAL PLANNING

Abstract

The principle of planned spatial development was common in the socialist period. It was both a tool to protect the economic interests of the state, and a legal instrument of the authoritarian state at the time. Its scope and application was general, and as such it resulted a disproportionate restriction of the individual's ownership rights, far exceeding the needs of public interest. The institutions that applied it, i.e. the state administration authorities, had no democratic legitimacy. The principle of planned spatial development has not connotations with any type of political system, by its very nature. It might as well function as a legal measure in democratic states. In Poland it is currently applied in specific cases. The Swiss legal order assumes general application of this principle by public administration authorities, who have democratic legitimacy.

Keywords: building, spatial planning, economic plan, authoritarianism, planned development, freedom of development.

Wstęp

Zasada zabudowy planowej zakłada, że zabudowa nieruchomości gruntowej lub zmiana sposobu jej użytkowania może nastąpić jedynie na podstawie aktu planowania przestrzennego. Zasada zabudowy planowej wprowadza zatem wymóg, aby zabudowa nieruchomości gruntowej lub sposób jej użytkowania realizowały założenia interesu publicznego wyrażonego w postanowieniach aktu planowania przestrzennego. Nie ma ona konotacji z żadnym z rodzajów systemów politycznych — może być bowiem elementem zarówno porządku prawnego o charakterze autorytarnym, jak i demokratycznym. Zasada zabudowy planowej może jednak być narzędziem prawodawcy autorytarnego, gdy ze względu na potrzebę realizacji swoich celów ustanawia jej zakres nieproporcjonalnie szeroki względem realnych wymogów ochrony interesu publicznego, a jednocześnie akty planowania przestrzennego są stanowione przez organy administracji publicznej niemające bezpośredniej lub pośredniej legitymacji demokratycznej.

Celem tego opracowania jest zbadanie, czy w okresie PRL, gdy zasada zabudowy planowej była jedną z podstawowych zasad prawa zagospodarowania przestrzennego, zasada ta stanowiła narzędzie o charakterze autorytarnym. Przedmiotem badań jest między innymi relacja celów społeczno-gospodarczych państwa właściwych interesowi społecznemu względem interesów jednostkowych podmiotów zewnętrznych wobec administracji państwowej. Przedmiot badań obejmuje dwa aspekty: zakres zastosowania zasady zabudowy planowej przez socjalistycznego prawodawcę, jak również zapewnienie demokratycznej legitymacji organów przyjmujących akty planowania przestrzennego.

Pojęcie zasady zabudowy planowej

Zasada zabudowy planowej oznacza, że zabudowa nieruchomości lub zmiana sposobu jej użytkowania może nastąpić jedynie na podstawie aktów planowania przestrzennego. Należy wyróżnić dwa skutki jej obowiązywania¹. Po pierwsze, prawo zabudowy może być realizowane jedynie w sposób określony w akcie planowania przestrzennego. Po drugie, jeśli nieruchomość nie jest objęta aktem planowania przestrzennego, nie jest możliwa jej zabudowa². Tym samym zasada zabudo-

¹ Problematykę zasady zabudowy planowej zob. m.in. M. Szewczyk, *Wolność budowlana i zasada zabudowy planowej*, „Przegląd Budowlany” 2013, nr 6, s. 24–26; I. Zachariasz, *Uwagi wstępne*, [w:] *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Komentarz Lex*, red. H. Izdebski, I. Zachariasz, Warszawa 2013, s. 25, 27.

² W orzecznictwie podkreśla się, że zgodnie z zasadą zabudowy planowej teren nie był przeznaczony pod zabudowę, zarówno gdy plan miejscowy nie przewidywał tej zabudowy, jak i gdy terenu tego nie obejmował żaden plan miejscowy. Zob. wyrok SN z dnia 28 czerwca 1985 r., III ARN 11/85, OSNC 1986, nr 3, poz. 40, s. 57; wyrok NSA z dnia 7 sierpnia 2013 r., II OSK 165/12, CBOSA.

wy planowej znacząco ogranicza prawo własności tej nieruchomości³. Właściciel nie może bowiem swobodnie korzystać ze swojego prawa, albowiem ograniczają je akty planowania przestrzennego. Zasada zabudowy planowej wyklucza określanie sposobu zabudowy nieruchomości w drodze decyzji administracyjnej, ponieważ cała zabudowa na danym obszarze powinna być zgodna z postanowieniami aktu planowania przestrzennego⁴. Jest więc przeciwieństwem zasady wolności zabudowy, będącej gwarantem swobody właściciela nieruchomości⁵.

Zasada zabudowy planowej, czyniąc akt planowania przestrzennego niezbędnym środkiem prawnym dla określenia zabudowy nieruchomości lub sposobu jej użytkowania, stanowi gwarancję realizacji interesu publicznego. Akty planowania przestrzennego są aktami normatywnymi, w których ramach organy administracji publicznej wyznaczają sposób zachowania ładu przestrzennego będącego jedną z wartości właściwych interesowi publicznemu⁶. Podkreślenia wymaga, że organy administracji publicznej, przyjmując akty planowania przestrzennego, korzystają z władztwa planistycznego oznaczającego podejmowanie swobodnego rozstrzygnięcia dotyczącego przestrzeni, przy zastrzeżeniu ograniczenia tego zakresu przepisami prawa⁷. Proces przyjmowania aktu planowania przestrzennego obejmuje niewielki zakres ochrony interesu jednostki, w tym właściciela nieruchomości lub jej użytkownika wieczystego. Podmioty te mogą jedynie uczestniczyć w partycypacji społecznej odnoszącej się do projektu aktu planowania przestrzennego. Ze względu na swobodę przyjmowania treści tego aktu, której podstawą jest władztwo planistyczne, jednostka zewnętrzna wobec administracji publicznej może zaskarżyć do sądu administracyjnego ten akt, jedynie gdy organ go przyjmujący przekroczył granicę tej swobody⁸.

³ Jak słusznie podkreślił M. Szewczyk, analizując socjalistyczne prawodawstwo, treść aktów planowania przestrzennego wyznaczała treść prawa własności nieruchomości. M. Szewczyk, *Wolność budowlana i zasada zabudowy planowej*, s. 24.

⁴ W literaturze podkreśla się, że założeniem zasady zabudowy planowej jest ograniczenie możliwości zabudowy jedynie do sposobów określonych w planie miejscowym. Zob. *ibidem*.

⁵ Należy odróżnić zasadę wolności zabudowy od zasady wolności budowlanej. Zasada wolności budowlanej odnosi się do procesu budowlanego, a jej przedmiotem jest swoboda wykonania zamierzenia budowlanego. Przedmiotem zasady wolności zabudowy nie jest natomiast zabudowa nieruchomości gruntowej. Więcej na temat zasady wolności budowlanej zob. M. Błażewski, *Zasada wolności budowlanej. Studium administracyjnoprawne*, Wrocław 2016, s. 27–33, 41–46.

⁶ Definicja legalna interesu publicznego właściwego łaadowi przestrzennemu została ustanowiona w aktualnie obowiązującym art. 2 pkt 4 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 741 ze zm., dalej: u.p.z.p.), w którego świetle interes ten jest uogólnionym celem dążeń i działań, uwzględniających zobiektywizowane potrzeby ogółu społeczeństwa lub lokalnych społeczności, związanych z zagospodarowaniem przestrzennym.

⁷ Jak podkreśla H. Izdebski, władztwo planistyczne oznacza kompetencję organów gminy określenia warunków zagospodarowania przestrzenni. H. Izdebski, *Komentarz do art. 3*, [w:] *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, red. H. Izdebski, I. Zachariasz, Warszawa 2013, s. 64.

⁸ Podkreślenia wymaga, że regulacje dotyczące partycypacji społecznej oraz skargi do sądu administracyjnego nie są bezpośrednio związane z zasadą zabudowy planowej lub zasadą wolności

Zasada zabudowy planowej w państwie autorytarnym

Państwo autorytarne może wykorzystać swoją funkcję prawodawczą jako narzędzie utrwalania swoich celów. Prawodawca w takim państwie może ustanawiać przepisy prawa modyfikujące normy prawne w taki sposób, aby zapewnić bezwzględną nadrzędność interesu publicznego względem interesu jednostki, niezależnie od potrzeb ochrony interesu publicznego⁹. Normy prawne mają zatem autorytarne konotacje między innymi, jeżeli wprowadzają obowiązki lub ograniczają uprawnienia jednostki nieproporcjonalnie względem wymogów ochrony interesu publicznego. Proporcjonalność zasady zabudowy planowej może zostać określona za pomocą testu proporcjonalności opracowanego przez Trybunał Konstytucyjny. Dotyczy on postulatów przydatności, niezbędności i proporcjonalności *sensu stricto*. Spełnienie każdego z nich potwierdza proporcjonalność przyjętych regulacji. Niezgodność z którymkolwiek z tych postulatów oznacza nieproporcjonalność przepisów prawa¹⁰. Zaznaczenia wymaga, że socjalistyczny prawodawca cechował się autorytarnością, ponieważ zakładał nadrzędną rolę ludu pracującego względem jednostki¹¹.

budowlanej. Przedstawienie problematyki partycypacji społecznej i skargi do sądu administracyjnego miało na celu zobrazowanie poziomu ochrony jednostki w toku procedury przyjmowania aktów planowania przestrzennego. Problematykę partycypacji społecznej w toku procesu uchwalenia planu miejscowego szerzej przedstawia S. Hajduk, *Partycypacja społeczna w zarządzaniu przestrzennym*, Białystok 2021, s. 61–64. Obszerniej problematykę kontroli sądowo-administracyjnej planu miejscowego zob. K. Małyśa-Sulińska, *Administracyjnoprawne aspekty inwestycji budowlanych*, Warszawa 2012, s. 43–46.

⁹ W polskiej nauce prawa prowadzono badania nad problematyką nadrzędności interesu społecznego nad interesem jednostkowym w państwie autorytarnym, ponieważ w polskim prawodawstwie okresu PRL obowiązywało pojęcie interesu społecznego. Mimo różnic między pojęciem interesu społecznego a pojęciem interesu publicznego wyniki tych badań są przydatne na potrzeby tego opracowania. W dalszej części tego opracowania zostanie przedstawiona analiza różnic między pojęciami interesu społecznego a interesu publicznego. Problematyka nadrzędności interesu społecznego względem interesu jednostkowego została obszerniej przedstawiona w M. Błażewski, *Założenie nadrzędności interesu społecznego nad interesem jednostkowym w planowaniu przestrzennym jako przejaw autorytarnych tendencji prawodawcy w ustawie z dnia 12 lipca 1984 roku o planowaniu przestrzennym*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 43, 2021, nr 4, s. 8–9.

¹⁰ Test proporcjonalności został opracowany w wyroku TK z dnia 13 marca 2007 r., K 8/07, LEX nr 257767. Obejmuje on trzy pytania dotyczące przyjętej regulacji prawnej: 1. czy doprowadzi do zamierzonych przez ustawodawcę skutków (przydatność normy); 2. czy jest niezbędna (konieczna) do ochrony interesu publicznego, z którym jest powiązana (konieczność podjęcia przez ustawodawcę działania); 3. czy jej efekty są proporcjonalne do nałożonych przez nią na obywatela ciężarów lub ograniczeń (proporcjonalność *sensu stricto*). Należy zaznaczyć, że wyrok TK został wydany w okresie obowiązywania systemu demokratycznego państwa prawa. Niemniej jednak test proporcjonalności może służyć także wykazaniu, że przepisy prawa ustanowione przez socjalistycznego prawodawcę miały znacząco nieproporcjonalny charakter. Jak podkreśla R. Tokarczyk, autorytaryzm zakłada silną władzę wykonawczą, której podlega społeczeństwo. R. Tokarczyk, *Autorytaryzm — dociekanie istoty pojęcia*, „Historia i Polityka” 2009–2010, nr 2–3, s. 37.

¹¹ Jak zauważa R. Kania, ideologia socjalistyczna zakładała nadrzędność kolektywistycznej władzy ludu względem jednostek. R. Kania, *Między ideologią i praxis. Organizacja socjali-*

Podstawą autorytarnego charakteru socjalistycznego prawodawcy było także ustanowienie interesu społecznego jako determinantu realizowania działań administracji państwowej. Zakres pojęcia interes społeczny był węższy względem pojęcia interesu publicznego. Przyjęcie pojęcia interesu społecznego do polskiego porządku prawnego stanowiło środek realizacji założenia „uspołecznienia” państwa, według którego państwo jest dobrem społecznym. Założenie to łączyło się ze zlikwidowaniem samorządu terytorialnego, a tym samym odjęciem statusu prawnego lokalnej wspólnoty mieszkańców¹². Pojęcie interesu społecznego wiązało się zatem ze znaczącym ograniczeniem wpływu obywateli na administrację państwową, w konsekwencji zaś z ugruntowaniem mechanizmów autorytarnych. Podkreślenia wymaga, że proces transformacji ustrojowej objął zmianę znaczenia pojęcia interesu społecznego przez jego zrównanie z pojęciem interesu publicznego. Prawodawca zachował zatem termin „interes społeczny”, pozostawiając podmiotom stosującym prawo użycie odmiennej jego wykładni, zgodnej z założeniami państwa demokratycznego¹³.

W okresie PRL autorytarne założenie nieproporcjonalnej do potrzeb nadrzędności interesu społecznego nad interesem jednostki dotyczyło między innymi regulacji zabudowy nieruchomości¹⁴. Socjalistyczny prawodawca przyjął zasadę zabudowy planowej jako środek zapewniający nadrzędność interesu społecznego względem interesu właścicieli nieruchomości¹⁵. Środek ten nie jest ze swej istoty autorytarny. Może on być bowiem zastosowany zarówno przez prawodawcę demokratycznego, jak i autorytarnego. Nadanie zasadzie zabudowy planowej charakteru generalnego, przez odniesienie jej do każdej nieruchomości niezależnie od realnych potrzeb ochrony interesu publicznego, uczyniło ją środkiem zapewniającym funkcjonowanie autorytarnego modelu społeczno-gospodarczego. Nie miała ona charakteru proporcjonalnego, ponieważ nie spełniała postulatów niezbędności i proporcjonalności *sensu stricto*. Generalny charakter zasady zabudowy planowej nie był niezbędny do ochrony interesu publicznego. Plany społeczno-gospodarcze,

styczna w PRL w latach 1956–1981, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 41, 2019, nr 4, s. 218–219.

¹² M. Wyrzykowski, *Pojęcie interesu społecznego w prawie administracyjnym*, Warszawa 1986, s. 26; A. Żurawik, „*Interes publiczny*”, „*interes społeczny*” i „*interes społecznie uzasadniony*”, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2013, z. 2, s. 62–63.

¹³ Zdaniem J. Zimmermanna pojęcie interesu społecznego wyrażone w przepisach prawa, które aktualnie obowiązują, lecz zostały ustanowione w okresie PRL, w toku interpretacji powinno być utożsamiane z pojęciem interesu publicznego. J. Zimmermann, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2014, s. 309.

¹⁴ M. Woźniak zauważa, że prawodawstwo dotyczące planowania przestrzennego okresu reżimu komunistycznego cechowało się wyraźną przewagą interesu społecznego względem interesu jednostkowego. M. Woźniak, *Konstrukcja prawna planowania przestrzennego w Polsce w latach 1945–1989*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 43, 2021, nr 3, s. 150.

¹⁵ Zdaniem M. Woźniak akty planowania przestrzeni były uznawane przez społeczeństwo jako instrument represji względem jednostki, ponieważ z zasady poprzedzały one wszczęcie postępowania wywłaszczeniowego; *ibidem*, s. 148.

których realizacji służyła, odnosiły się bowiem jedynie do części nieruchomości. Zapewnienie powszechnej zabudowy planowej jednocześnie znacząco oraz nieproporcjonalnie ograniczało prawa własności nieruchomości obywateli względem spodziewanego przez prawodawcę efektu w postaci spójności rozwoju społeczno-gospodarczego państwa.

Zasada zabudowy planowej jako środek służący pośredniej realizacji planów społeczno-gospodarczych w prawodawstwie PRL

Socjalistyczny prawodawca w Polsce stosował zasadę zabudowy planowej jako środek zapewniający realizację przyjętego modelu społeczno-gospodarczego opartego na gospodarce planowej. Zasada ta miała umożliwiać skuteczną realizację planów społeczno-gospodarczych przygotowanych przez organy administracji państwowej. Socjalistyczny prawodawca ustanowił związek jurystyczny między tą zasadą a planami społeczno-gospodarczymi. Podkreślenia wymaga, że przez prawie cały okres PRL relacja ta z zasady opierała się na założeniu nadrzędności planów społeczno-gospodarczych względem aktów planowania przestrzennego¹⁶. Założenie to złączono ustawą z dnia 12 lipca 1984 roku o planowaniu przestrzennym, na mocy której plany społeczno-gospodarcze zostały zrównane z aktami planowania przestrzennego przez przyjęcie jednoczesnego wpływania tych planów i aktów wzajemnie na siebie. Niemniej jednak plany społeczno-gospodarcze nadal determinowały treść aktów planowania przestrzennego¹⁷.

¹⁶ W świetle art. 2 dekretu z dnia 2 kwietnia 1946 r. o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju (Dz.U. z 1946 r. Nr 16, poz. 109) akty planowania przestrzennego (plan krajowy, plan regionalny oraz plan miejscowy) były opracowywane zgodnie z wytycznymi polityki gospodarczej państwa. Jak słusznie podkreśla W.A. Gorzym-Wilkowski, w pierwszym okresie PRL planowanie przestrzenne pełniło służebną funkcję względem planowania gospodarczego. W.A. Gorzym-Wilkowski, *Pół wieku ewolucji teorii i praktyki planowania przestrzennego w Polsce (1961–2010)*, [w:] *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, red. M. Soja, A. Zborowski, Kraków 2011, s. 194. Zgodnie z art. 1 ust. 2 ustawy z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym (Dz.U. z 1961 r. Nr 7, poz. 47) planowanie przestrzenne powinno być ustalane z uwzględnieniem bieżących i przyszłych potrzeb, które wynikają z programu rozwoju gospodarczego i społecznego. W świetle art. 1 ust. 3 w zw. z art. 1 ust. 1–2 tej ustawy ustalenia planowania przestrzennego powinny opierać się między innymi na planach perspektywicznych rozwoju gospodarki narodowej oraz na wieloletnich narodowych planach gospodarczych.

¹⁷ Zgodnie z art. 4 ust. 1 ustawy z dnia 12 lipca 1984 r. o planowaniu przestrzennym (Dz.U. z 1984 r. Nr 35, poz. 185, dalej: u.p.p.) planowanie przestrzenne i planowanie społeczno-gospodarcze było względem siebie współzależne. Zob. M. Błażewski, *Założenie nadrzędności interesu...*, s. 12. Zdaniem Z. Leońskiego w świetle przepisów ustawy z dnia 12 lipca 1984 r. o planowaniu przestrzennym planowanie przestrzenne zazębiało się z planowaniem gospodarczym. Zob. Z. Leoński, *Planowanie przestrzenne a prawo budowlane*, [w:] *Aktualne problemy administracji i prawa administracyjnego*, red. A. Jaroszyński, Warszawa 1987, s. 233. Według M. Woźniak w okresie

Zaznaczenia także wymaga, że system aktów planowania przestrzennego miał hierarchiczny charakter. Postanowienia planu krajowego determinowały treść planu regionalnego, a plan regionalny wpływał na treść planu miejscowego¹⁸. Siłę oddziaływania postanowień aktów planowania przestrzennego na sytuację prawną jednostki wyznaczała także zasada zabudowy planowej, zgodnie z którą zabudowa nieruchomości powinna być możliwa jedynie w sposób określony w planie miejscowym¹⁹.

PRL planowanie przestrzenne było ściśle związane z potrzebami gospodarki narodowej. Przejawem tego związku było powiązanie planowania przestrzennego z planowaniem gospodarczym. Zob. M. Woźniak, *Konstrukcja prawna planowania przestrzennego w Polsce w latach 1945–1989*, s. 145. Dokładniej problematykę związku planowania przestrzennego i planowania gospodarczego przedstawia W. Pańko, *Własność gruntowa w planowej gospodarce przestrzennej. Studium prawne*, Warszawa 1978, s. 91.

¹⁸ Zgodnie z art. 2 dekretu z dnia 2 kwietnia 1946 r. o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju planowe zagospodarowanie przestrzenne przeprowadzało się w formie planu krajowego, planu regionalnego oraz planu miejscowego. Zgodnie z art. 4 ust. 1 dekretu z dnia 2 kwietnia 1946 r. o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju plan regionalny był sporządzany na podstawie planu krajowego. W świetle art. 5 ust. 1 zd. 1 dekretu plan miejscowy był sporządzany na podstawie planu regionalnego. Zob. I. Zachariasz, *Uwagi wstępne*, s. 25. W świetle art. 2 ust. 1 ustawy z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym planowanie przestrzenne było prowadzone w formie planu rozwoju gospodarki narodowej, planu perspektywicznego rozwoju województw lub ich części (planu regionalnego) oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (planu miejscowego). W świetle art. 5 ust. 2 te same ustawy plan regionalny był opracowany na okres odpowiadający okresowi planu perspektywicznego rozwoju gospodarki narodowej, a sporządzenie projektu planu regionalnego następowało wraz z opracowaniami studyjnymi określającymi m.in. rozmieszczenie zasadniczych inwestycji na danym obszarze, w okresie następnego planu perspektywicznego rozwoju gospodarki narodowej. Zgodnie z art. 10 ust. 1 ustawy plan regionalny stanowił podstawę opracowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Zob. W.A. Gorzym-Wilkowski, *Pół wieku ewolucji teorii i praktyki planowania przestrzennego w Polsce (1961–2010)*, s. 195. Zgodnie z art. 7 ust. 1–2 ustawy z dnia 12 lipca 1984 r. o planowaniu przestrzennym plany zagospodarowania przestrzennego obejmowały: plan zagospodarowania przestrzennego kraju (plan krajowy), regionalny plan zagospodarowania przestrzennego (plan regionalny), miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (plan miejscowy) oraz plan obszaru funkcjonalnego. Zgodnie z art. 21 ust. 2 ustawy z dnia 12 lipca 1984 r. o planowaniu przestrzennym, w planie regionalnym uwzględniano się ustalenia planu krajowego oraz określało się wnioski do tego planu. W świetle art. 26 ust. 3 ustawy z dnia 12 lipca 1984 r. o planowaniu przestrzennym, w planie miejscowym uwzględniano się ustalenia planu krajowego i planu regionalnego. W literaturze okresu socjalistycznego podkreślano hierarchiczną strukturę aktów planowania przestrzennego. Zob. W. Pańko, *Własność gruntowa w planowej gospodarce przestrzennej*, s. 84. W aktualnej literaturze zaznacza się, że w okresie PRL istniało powiązanie zasady zabudowy planowej z hierarchiczną strukturą planowania przedmiotowego w znaczeniu przedmiotowym. Jak podkreśla Ł. Bernatowicz, stworzenie hierarchicznego systemu aktów planowania przestrzeni ściśle łączyło się z wprowadzeniem w polskim prawie zasady zabudowy planowej. Ł. Bernatowicz, *Reprywatyzacja na przykładzie gruntów warszawskich*, 2015, LEX.

¹⁹ Jak zauważa I. Zachariasz, podstawowym założeniem prawa planowania i zagospodarowania przestrzennego w PRL było zapewnienie zgodności wszelkich zamierzeń budowlanych z planami zagospodarowania przestrzennego. I. Zachariasz, *Uwagi wstępne*, s. 25. Zgodność tę zapew-

Jak z tego wynika, pośredni związek planów społeczno-gospodarczych z aktami planowania przestrzennego, przy jednoczesnym obowiązywaniu hierarchicznego systemu aktów planowania przestrzennego i zasady zabudowy planowej, zakładał transponowanie celów gospodarczych aż do poziomu planów miejscowych, przy jednoczesnym założeniu, że sposób zabudowy nieruchomości może być określony w tych planach. Związek ten gwarantował tym samym realizację celów gospodarczych wyznaczonych przez organy administracji państwowej bez zakłóceń w postaci zamiarów budowlanych prywatnych inwestorów.

Zasada zabudowy planowej w świetle ustawy z dnia 12 lipca 1984 roku o planowaniu przestrzennym

Socjalistyczny prawodawca ustanowił zasadę zabudowy planowej jako zasadę dyrektywalną, wyrażając ją wprost w art. 6 u.p.p. Zgodnie z tym przepisem „działalność wpływająca na sposób zagospodarowania oraz wykorzystania gruntów może być podjęta tylko wówczas, gdy jest zgodna z ustaleniami planów zagospodarowania przestrzennego”. Należy zaznaczyć, że socjalistyczny prawodawca wprowadził tę zasadę już we wcześniejszych aktach normatywnych. Stała się ona częścią polskiego porządku prawnego na podstawie dekretu z dnia 2 kwietnia 1946 roku o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju²⁰, a następnie została potwierdzona ustawą z dnia 31 stycznia 1961 roku o planowaniu przestrzennym²¹. W okresie obowiązywania u.p.p. zasada zabudowy planowej obowiązywała także na podstawie art. 3 ustawy z dnia 24 października 1974 roku Prawo budowlane, w którego świetle „obiekty budowlane mogą być budowane wyłącznie na terenach przeznaczonych na ten cel zgodnie z przepisami o planowaniu przestrzennym”²².

niała zasada zabudowy planowej. Problematyka podstawy prawnej zasady zabudowy planowej oraz pojęcia tej zasady zostanie przedstawiona w dalszej części tego opracowania.

²⁰ W świetle art. 1 dekretu z dnia 2 kwietnia 1946 r. o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju, wszystkie poczynania publiczne i prywatne w zakresie użycia terenu i rozmieszczenia ludności powinny być dostosowane do postanowień planów zagospodarowania przestrzennego. Zob. M. Szewczyk, *Geneza planowania przestrzennego*, [w:] *Prawo zagospodarowania przestrzeni*, red. Z. Leoński, M. Szewczyk, M. Kruś, Warszawa 2019, s. 53.

²¹ Zasada zabudowy planowej nie była wprost określona w ustawie z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym, jednakże możliwe jest jej wykazanie za pomocą interpretacji przepisów tej ustawy. W literaturze podkreśla się obowiązywanie zasady zabudowy planowej na podstawie tej ustawy. Zob. I. Zachariasz, *Uwagi wstępne*, s. 25. Problematykę bezwzględного uwarunkowania zabudowy nieruchomości od planów zagospodarowania przestrzennego przedstawia także M. Szewczyk, *Wolność budowlana i zasada zabudowy planowej*, s. 25.

²² Na wyrażenie zasady zabudowy planowej w ustawie z dnia 24 października 1974 r. Prawo budowlane (Dz.U. z 1974 r. Nr 38, poz. 229) wskazuje orzecznictwo sądowo-administracyjne. Zob. wyrok NSA z dnia 7 sierpnia 2013 r., II OSK 165/12, CBOSA; wyrok NSA z dnia 7 czerwca 2013 r., II OSK 316/12, CBOSA; wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 21 maja 2008 r., II SA/Wr 23/08, CBOSA.

Choć wyrażana za pomocą odmiennej terminologii, zasada zabudowy planowej zachowała jednolitą treść. Zakładała zabudowę nieruchomości jedynie na podstawie planów miejscowych. Ze względu na swoje cechy była autorytarnym środkiem legislacyjnym. Zasada zabudowy planowej miała bowiem charakter bezwzględny w zakresie zarówno czasowym, jak i przestrzennym. Przepisy prawa mówiły o nieograniczonym czasie obowiązywania tej zasady. Zakładała ona stałe ograniczenie możliwości zabudowy nieruchomości. Odnosiła się do terenu całego państwa, niezależnie od znaczenia dla interesu społecznego sposobu zabudowy nieruchomości. W literaturze podkreśla się, że ze względu na generalny charakter zasada zabudowy planowej w socjalistycznym prawodawstwie znacząco zmieniała treść prawa własności nieruchomości w zakresie uprawnienia do korzystania z tej nieruchomości. Jak słusznie podkreśla M. Szewczyk, źródłem prawa do zabudowy nieruchomości nie było prawo własności, lecz rozstrzygnięcie organu administracji państwowej wyrażone w postanowieniach planu miejscowego²³.

W ostatnim okresie obowiązywania tej zasady orzecznictwo sądowo-administracyjne podjęło się wyznaczenia jej granic, przy jednoczesnym ograniczeniu jej zakresu. W świetle jednej z linii orzeczniczej zasada zabudowy planowej oznaczała znaczące, lecz nie całkowite ograniczenie możliwości zabudowy na terenach nieprzeznaczonych na cele budowlane. Zgodnie z tą linią orzeczniczą, dopuszczalne było zabudowanie takich nieruchomości, pod warunkiem jednak, że zabudowa ta była kontynuacją funkcji istniejących obiektów budowlanych i było to niezbędne do racjonalnego wykorzystywania terenu zgodnie z jego przeznaczeniem lub wymogami właściwego zagospodarowania²⁴. Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 28 czerwca 1985 roku podważył tę linię orzeczniczą, wskazując, że teren nie był przeznaczony pod zabudowę, zarówno gdy plan miejscowy przeznaczał go na inne cele lub pod inny rodzaj zabudowy, jak i gdy terenu tego nie obejmował żaden plan miejscowy²⁵.

Podkreślenia wymaga także, że w świetle u.p.p. zabudowę planową w formie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego określały terenowe organy administracji państwowej stopnia podstawowego²⁶, które były organami wykonawczymi i zarządzającymi rad narodowych (art. 5 ust. 3 u.s.r.n.). Nie miały

²³ M. Szewczyk, *Wolność budowlana i zasada zabudowy planowej*, s. 24. Zob. też wyrok NSA z dnia 7 sierpnia 2013 r., II OSK 165/12, CBOSA.

²⁴ Zob. wyrok NSA oddział zamiejscowy w Krakowie z dnia 3 grudnia 1981 r., SA/Kr 296/81, CBOSA; wyrok NSA w Warszawie z dnia 11 grudnia 1981 r., I SA 2435/81, ONSA 1981, nr 2, poz. 131, s. 285.

²⁵ Wyrok SN z dnia 28 czerwca 1985 r., III ARN 11/85, OSNC 1986, nr 3, poz. 40, s. 57.

²⁶ Zgodnie z art. 14 ust. 2 ustawy z dnia 20 lipca 1983 r. o systemie rad narodowych i samorządu terytorialnego (Dz.U. z 1983 r. Nr 41, poz. 185, dalej: u.s.r.n.) katalog jednostek podziału terytorialnego stopnia podstawowego obejmował gminy, miasta, a w miastach podzielonych na dzielnice — dzielnice miast. W świetle art. 11 ust. 2 pkt 3 u.p.p. organami właściwymi w sprawach sporządzania projektów planów miejscowych były terenowe organy administracji państwowej o właściwości ogólnej stopnia podstawowego.

one legitymacji demokratycznej. Po pierwsze, wybory do rad narodowych stopnia podstawowego nie miały charakteru demokratycznego. Po drugie, terenowe organy administracji państwowej stopnia podstawowego były częścią struktury administracji państwowej, która opierała się na hierarchicznym podporządkowaniu, ponieważ podlegały organom administracji państwowej wyższego stopnia (art. 5 ust. 5 u.s.r.n.).

Skutkiem transformacji ustrojowej była między innymi społeczno-gospodarcza zmiana modelu z gospodarki planowej na gospodarkę kapitalistyczną²⁷. Obejmowało to także odejście od zasady zabudowy planowej. Działo się to stopniowo. Częściowo nastąpiło to z wejściem w życie ustawy z dnia 7 lipca 1994 roku o zagospodarowaniu przestrzennym, wówczas z obowiązywania zasady wyłączono inwestycje prywatne, które mogły być realizowane na podstawie decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu²⁸. Ustawa ta zachowywała jednak tę zasadę względem inwestycji publicznych²⁹. Kolejny etap nastąpił wraz z wejściem w życie ustawy z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, dopuszczającej realizację inwestycji publicznej, także gdy nie obowiązuje miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego. Inwestycja ta może być realizowana na podstawie decyzji o lokalizacji inwestycji celu publicznego (art. 4 ust. 2 pkt 1 u.p.z.p.)³⁰. Podkreślenia wymaga, że prawodawca nie odstąpił całkowicie od zasady zabudowy planowej, pozostawiając ją do szczególnych sytuacji uzasadnionych potrzebą ochrony interesu publicznego.

Zasada zabudowy planowej jako środek legislacyjny dopuszczalny w demokratycznym państwie prawa

Należy podkreślić, że zasada zabudowy planowej może być wyrażona w regulacjach obowiązujących w demokratycznych państwach prawa. Jak zauważa

²⁷ Zgodnie z art. 1 ustawy z dnia 30 listopada 1990 r. o uchyleniu ustawy o planowaniu społeczno-gospodarczym oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz.U. z 1990 r. Nr 87, poz. 505) została uchylona ustawa z dnia 26 lutego 1982 r. o planowaniu społeczno-gospodarczym (Dz.U. z 1982 r. Nr 7, poz. 51).

²⁸ Zgodnie z art. 2 ust. 2 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. o zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 1994 r., Nr 89, poz. 415, dalej: u.z.z.), w przypadku braku miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego określenie przeznaczenia i ustalenie warunków zagospodarowania terenu następowało w decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu.

²⁹ W świetle ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. o zagospodarowaniu przestrzennym realizacja celów publicznych mogła nastąpić wyłącznie na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Wymóg ten odnosił się do realizacji lokalnych celów publicznych oraz ponadlokalnych celów publicznych (art. 13 ust. 1 pkt 3; art. 13 ust. 1 pkt 2 w zw. z art. 58 ust. 1 oraz art. 13 ust. 1 pkt 2 w zw. z art. 59 ust. 1 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. o zagospodarowaniu przestrzennym).

³⁰ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 741 ze zm. (dalej: u.p.z.p.). Zob. M. Szewczyk, *Geneza planowania przestrzennego*, s. 53.

H. Izdebski, w demokratycznym państwie prawa prawodawca, kierując się potrzebą ochrony interesu publicznego, może zakazać zabudowy gruntów, które nie są przewidziane do urbanizacji. Autor wskazuje też, że zakaz ten będzie oznaczał wprowadzenie zasady zabudowy planowej wobec tych gruntów³¹. Zasada zabudowy planowej może stanowić środek służący realizacji celów państwa demokratycznego, jeżeli zostanie spełnione choć jedno z dwóch założeń: 1. wymóg zabudowy planowej jest wyjątkowy lub 2. organy administracji publicznej właściwe do stanowienia aktów planowania przestrzennego mają bezpośrednią lub pośrednią legitymację demokratyczną.

Zasada zabudowy planowej jest środkiem legislacyjnym zgodnym z regułami praworządności, jeżeli cechuje ją wyjątkowość, która może przejawiać się w tymczasowości obowiązywania lub ograniczonym zakresie przestrzeni, na której obowiązuje. Założenie jej wyjątkowości jest związane z koniecznością zachowania proporcjonalności między potrzebą jej stosowania ze względu na ochronę interesu publicznego a ochroną prawa własności jednostki.

Zgodnie z przepisami ustawy z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym zasada zabudowy planowej jest stosowana na obszarach, względem których organy gminy mają obowiązek uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Na obszarach tych organ wykonawczy gminy nie może wydać decyzji o warunkach zabudowy³². Obowiązek uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego jest określany w przepisach szczególnych. Polski prawodawca, wprowadzając zasadę zabudowy planistycznej, stosuje dwa modele jej ograniczenia.

Pierwszy model odnosi się jedynie do ograniczenia zakresu przestrzennego jej obowiązywania i jest wyrażony między innymi w przepisach regulujących park kulturowy³³ oraz strefę A ochrony uzdrowiskowej³⁴. Drugi model obejmuje jednocześnie ograniczenie zakresu przestrzennego oraz ograniczenie czasowe

³¹ H. Izdebski, *Ideologia i zagospodarowanie przestrzeni. Doktrynalne prawno-polityczne uwarunkowania urbanistyki i architektury*, Warszawa 2013, s. 137.

³² Zgodnie z art. 62 ust. 2 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, jeżeli wniosek o ustalenie warunków zabudowy dotyczy obszaru, w odniesieniu do którego istnieje obowiązek sporządzenia planu miejscowego, postępowanie administracyjne w sprawie ustalenia warunków zabudowy zawieszają się do czasu uchwalenia planu. W świetle art. 4 ust. 2 tej ustawy jedynie gdy brakuje miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, określenie sposobów zagospodarowania i warunków zabudowy terenu następuje w drodze decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu (decyzji o lokalizacji inwestycji celu publicznego lub decyzji o warunkach zabudowy). Zob. K. Świdorski, *Uwagi na temat prawnych instrumentów kształtowania ładu przestrzennego przez gminę*, „Casus” 2006, nr 41, s. 27.

³³ Zgodnie z art. 16 ust. 6 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.) miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego jest obowiązkowy na obszarze terenu, na którym utworzono park kulturowy.

³⁴ Zgodnie z art. 38b ustawy z dnia 28 lipca 2005 r. o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz o gminach uzdrowiskowych (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 1301) miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego jest obowiązkowy dla

jej obowiązywania. Model ten jest zawarty w przepisach regulujących Specjalną Strefę Rewitalizacji³⁵.

Zasada zabudowy planowej jest środkiem legislacyjnym służącym realizacji celów państwa demokratycznego, gdy organ administracji publicznej właściwy do stanowienia aktów planowania przestrzennego ma bezpośrednią lub pośrednią legitymację demokratyczną. Środek ten jest stosowany w obcych demokratycznych porządkach prawnych, w tym w prawie szwajcarskim. W Szwajcarii sposób zagospodarowania terenu jest określony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (art. 14 ust. 1 BR)³⁶. Obszar każdego kantonu powinien być objęty tym planem³⁷. Plan ten określa strefy zabudowy, rolnicze oraz chronione (art. 14 ust. 2 BR)³⁸. Pozwolenie na budowę powinno być zgodne z miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego (art. 22 ust. 2 lit. a BR). Organy kantonów mogą ustanowić wyjątki w strefach zabudowy (art. 23 BR).

Zakończenie

Zasada zabudowy planowej może być częścią porządku prawnego niezależnie od systemu politycznego obowiązującego w państwie. Zasada ta obowiązywała i w PRL, i obowiązuje aktualnie. Jednak socjalistyczny i obowiązujący dziś porządek prawny znacząco się różnią odnośnie do tej zasady. Dotyczy to zakresu jej zastosowania oraz legitymacji organów stanowiących miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Socjalistyczny prawodawca uczynił zasadę zabudowy planowej powszechną. Obowiązywała ona na terenie całego kraju, bez

strefy A ochrony uzdrowiskowej, na której obszarze istnieje możliwość prowadzenia lecznictwa uzdrowiskowego.

³⁵ Zgodnie z art. 30 w zw. z art. 25 ust. 1 ustawy z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 485) rada gminy może w uchwale w sprawie ustanowienia na obszarze rewitalizacji Specjalnej Strefy Rewitalizacji ustanowić na obszarze strefy zakaz wydawania decyzji o warunkach zabudowy. W świetle art. 25 ust. 2 ustawy z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji Specjalna Strefa Rewitalizacji może być utworzona na nie dłużej niż 10 lat, bez możliwości przedłużenia. Zgodnie z tymi przepisami zasada zabudowy planowej może być ograniczona do obszaru Specjalnej Strefy Rewitalizacji, przy jednoczesnym ograniczeniu czasu jej obowiązywania do 10 lat.

³⁶ Bundesgesetz vom 22. Juni 1979 über die Raumplanung, AS z 1979, 1573, Nr SR 700, dalej: BR). Zob. też *Land-use Planning Systems in the OECD: Country Fact Sheets*, „OECD Regional Development Studies” 1.05.2017, s. 205.

³⁷ Zob. H. Ringli, *Plan making in the Zurich region*, [w:] *Making Strategic Spatial Plan*, red. P. Haeley *et al.*, London 1997, s. 119.

³⁸ Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego uchwalony przez organy gminy w Szwajcarii powinien zawierać m.in. plany obszarów podwyższonego ryzyka. O.J. Lateltin, *Land-slides, land-use planning and risk management: Switzerland as a case study*, [w:] *Instability: Planning and Management: Seeking Sustainable Solutions to Ground Movement Problems*, red. R.G. McInnes, J. Jakeways, London 2002, s. 91.

ograniczeń czasowych. Zabudowę planową wyznaczał miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego tworzony przez terenowe organy administracji państwowej stopnia podstawowego niemające legitymacji demokratycznej. Zasada miała wówczas autorytarne konotacje i była gwarancją nadrzędności interesu społecznego względem interesu jednostki. Skutkiem powszechnego zastosowania tej zasady przy jednoczesnym braku demokratycznej legitymacji organów administracji państwowej było zatem jej uwikłanie w autorytarne założenia socjalistycznego modelu społeczno-gospodarczego.

Zabudowa planowa jest dopuszczalnym środkiem służącym realizacji celów państwa demokratycznego, jeżeli ma ona wyjątkowy charakter lub jest realizowana przez organy administracji publicznej mające bezpośrednią lub pośrednią legitymację demokratyczną. Polski prawodawca nadał zasadzie zabudowy planowej wyjątkowy charakter, odnosząc ją jedynie do sytuacji, gdy jest ona niezbędna do ochrony interesu publicznego. Ograniczył jej zakres zarówno o charakterze przestrzennym, jak i czasowym. Generalny charakter zasady zabudowy planowej stosowany jest między innymi w szwajcarskim porządku prawnym, który ma charakter demokratyczny. Organy administracji publicznej w Szwajcarii uchwalające plany zagospodarowania przestrzennego mają bowiem legitymację demokratyczną.

Bibliografia

Wykaz literatury

- Bernatowicz Ł., *Reprywatyzacja na przykładzie gruntów warszawskich*, 2015, LEX.
- Błażewski M., *Założenie nadrzędności interesu społecznego nad interesem jednostkowym w planowaniu przestrzennym jako przejaw autorytarnych tendencji prawodawcy w ustawie z dnia 12 lipca 1984 roku o planowaniu przestrzennym*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, nr 4, s. 7–15.
- Błażewski M., *Zasada wolności budowlanej. Studium administracyjnoprawne*, Wrocław 2016.
- Gorzym-Wilkowski W.A., *Pół wieku ewolucji teorii i praktyki planowania przestrzennego w Polsce (1961–2010)*, [w:] *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, red. M. Soja, A. Zborowski, Kraków 2011, s. 193–204.
- Hajduk S., *Partycypacja społeczna w zarządzaniu przestrzennym*, Białystok 2021.
- Izdebski H., *Ideologia i zagospodarowanie przestrzeni. Doktrynalne prawno-polityczne uwarunkowania urbanistyki i architektury*, Warszawa 2013.
- Izdebski H., *Komentarz do art. 3*, [w:] *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, red. H. Izdebski, I. Zachariasz, Warszawa 2013, s. 60–71.
- Kania R., *Między ideologią i praxis. Organizacja socjalistyczna w PRL w latach 1956–1981*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2019, nr 4, s. 205–231.
- Lateltin O.J., *Landslides, land-use planning and risk management: Switzerland as a case study*, [w:] *Instability: Planning and Management: Seeking Sustainable Solutions to Ground Movement Problems*, red. R.G. McInnes, J. Jakeways, London 2002, s. 89–96.
- Leoński Z., *Planowanie przestrzenne a prawo budowlane*, [w:] *Aktualne problemy administracji i prawa administracyjnego*, red. A. Jaroszyński, Warszawa 1987, s. 233–243.

- Małyssa-Sulińska K., *Administracyjnoprawne aspekty inwestycji budowlanych*, Warszawa 2012.
- OECD Regional Development Studies, *Land-use Planning Systems in the OECD: Country Fact Sheets*, 2017.
- Pańko W., *Własność gruntowa w planowej gospodarce przestrzennej. Studium prawne*, Warszawa 1978.
- Ringli H., *Plan making in the Zurich region*, [w:] *Making Strategic Spatial Plan*, red. P. Haeley, A. Khakee, A. Motte, B. Needham, London 1997, s. 115–133.
- Szewczyk M., *Geneza planowania przestrzennego*, [w:] *Prawo zagospodarowania przestrzeni*, red. Z. Leoński, M. Szewczyk, M. Kruś, Warszawa 2019, s. 39–46.
- Szewczyk M., *Wolność budowlana i zasada zabudowy planowej*, „Przegląd Budowlany” 2013, nr 6, s. 23–28.
- Świdorski K., *Uwagi na temat prawnych instrumentów kształtowania ład przestrzennego przez gminę*, „Casus” 2006, nr 41, s. 22–29.
- Tokarczyk R., *Autorytaryzm — dociekanie istoty pojęcia*, „Historia i Polityka” 2009–2010, nr 2–3, s. 33–57.
- Woźniak M., *Konstrukcja prawna planowania przestrzennego w Polsce w latach 1945–1989*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, nr 3, s. 141–153.
- Wyrzykowski M., *Pojęcie interesu społecznego w prawie administracyjnym*, Warszawa 1986.
- Zachariasz I., *Uwagi wstępne*, [w:] *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Komentarz Lex*, red. H. Izdebski, I. Zachariasz, Warszawa 2013, s. 17–32.
- Zimmermann J., *Prawo administracyjne*, Warszawa 2014.
- Żurawik A., „*Interes publiczny*”, „*interes społeczny*” i „*interes społecznie uzasadniony*”, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2013, z. 2, s. 57–69.

Wykaz aktów normatywnych

- Dekret z dnia 2 kwietnia 1946 roku o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju, Dz.U. z 1946 r. Nr 16, poz. 109.
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 roku o planowaniu przestrzennym, Dz.U. z 1961 r. Nr 7, poz. 47.
- Ustawa z dnia 24 października 1974 roku Prawo budowlane, Dz.U. z 1974 r. Nr 38, poz. 229.
- Ustawa z dnia 26 lutego 1982 roku o planowaniu społeczno-gospodarczym, Dz.U. z 1982 r. Nr 7, poz. 51.
- Ustawa z dnia 20 lipca 1983 roku o systemie rad narodowych i samorządu terytorialnego, Dz.U. z 1983 r. Nr 41, poz. 185.
- Ustawa z dnia 12 lipca 1984 roku o planowaniu przestrzennym, Dz.U. z 1984 r. Nr 35, poz. 185.
- Ustawa z dnia 30 listopada 1990 roku o uchyleniu ustawy o planowaniu społeczno-gospodarczym oraz o zmianie niektórych ustaw, Dz.U. z 1990 r. Nr 87, poz. 505.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 741 ze zm.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.
- Ustawa z dnia 28 lipca 2005 roku o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz o gminach uzdrowiskowych, tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 1301.
- Ustawa z dnia 9 października 2015 roku o rewitalizacji, tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 485.
- Bundesgesetz vom 22. Juni 1979 über die Raumplanung, AS z 1979, 1573, nr SR 700.

Wykaz orzecznictwa

Wyrok NSA oddział zamiejscowy w Krakowie z dnia 3 grudnia 1981 r. SA/Kr 296/81, CBOSA.

Wyrok NSA w Warszawie z dnia 11 grudnia 1981 r., I SA 2435/81, ONSA 1981, nr 2, poz. 131.

Wyrok NSA z dnia 7 czerwca 2013 r., II OSK 316/12, CBOSA.

Wyrok NSA z dnia 7 sierpnia 2013 r., II OSK 165/12, CBOSA.

Wyrok SN z dnia 28 czerwca 1985 r., III ARN 11/85, OSNC 1986, nr 3, poz. 40.

Wyrok TK z dnia 13 marca 2007 r., K 8/07, LEX nr 257767.

Wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 21 maja 2008 r., II SA/Wr 23/08, CBOSA.

ANNA CITKOWSKA-KIMLA

ORCID: 0000-0003-2804-8383

Uniwersytet Jagielloński

anna.citkowska-kimla@uj.edu.pl

Niemieccy myśliciele w Polsce O działalności naukowej i translatorskiej Elżbiety Paczkowskiej-Łagowskiej wspomnienie pośmiertne

Styl to człowiek, w tym, co ktoś pisze,
jest jego duch, jego wola, jego dusza — wszystko¹.

Słowa kluczowe: Elżbieta Paczkowska-Łagowska, Helmuth Plessner, Golo Mann, antropologia polityczna, natura ludzka, polityka, historia, historiografia, totalitaryzm.

GERMAN THINKERS IN POLAND: A POSTHUMOUS REMINISCENCE
ON THE SCIENTIFIC AND TRANSLATION ACTIVITIES
OF ELŻBIETA PACZKOWSKA-ŁAGOWSKA

Abstract

In this analysis my aim is to highlight the achievements of Elżbieta Paczkowska-Łagowska in the study of German ideas. A secondary aim of the consideration is to demonstrate that it is to Elżbieta Paczkowska-Łagowska that we in Poland owe the knowledge of some German names which, although important for the doctrinal map of the world, would not be known in Poland if it were not for her work.

Out of the enormous number of publications by the industrious researcher and translator of the works German thinkers, two figures have been selected to show the broad spectrum of Elżbieta Paczkowska-Łagowska's scientific research and to highlight her exceptional contribution to the in-

¹ G. Mann, *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1992, s. 319, cyt. za: E. Paczkowska-Łagowska, *Golo Mann i sztuka dziejopisarstwa*, [w:] G. Mann, *Ludzie myśli, ludzie władzy, historia*, wyb., przeł., oprac. i posł. E. Paczkowska-Łagowska, Kraków 1997, s. 325.

roduction of German philosophers, thinkers or essayists into the scope of interest of Polish science. These include Helmuth Plessner, the founder of political anthropology, and Golo Mann, a historian and political scientist. Both thinkers would not be known in Poland if it were not for the translating and scientific efforts of Paczkowska-Łagowska. The choice of these two German scholars was dictated by the symbolic illustration of the main research of the author of *The Logos of Life*, the essence of which is the study of man and history.

Keywords: Elżbieta Paczkowska-Łagowska, Helmuth Plessner, Golo Mann, political anthropology, human nature, politics, history, historiography, totalitarianism.

Wprowadzenie

Nauka polska poniosła w 2021 roku niepowetowaną stratę. Odeszła, jak mówiono o Niej, „Dama filozofii” — profesor Elżbieta Paczkowska-Łagowska. To zarazem nieodżałowana strata dla niemieckiej nauki, albowiem wielu ważnych niemieckojęzycznych myślicieli nie doczeka się już tak wybitnych przekładów na język polski i niezwykle wnikliwych opracowań niemieckich idei, jakich dokonywała autorka *Logosu życia*.

Głównym celem rozważań jest naświetlenie dokonań Elżbiety Paczkowskiej-Łagowskiej w zakresie studiów nad niemieckimi ideami. Bez konkretnych przekładów i studiów przygotowanych przez Nią polscy czytelnicy niewładający językiem niemieckim pozbawieni byłiby fundamentalnych dokonań niemieckich uczonych. Drugim celem podjętej problematyki jest wykazanie, że to właśnie Paczkowskiej-Łagowskiej zawdzięczamy w Polsce znajomość niektórych niemieckich nazwisk, które choć ważne dla mapy doktrynalnej świata, nie byłyby znane w Polsce, gdyby nie Jej praca.

Elżbieta Paczkowska-Łagowska, poszukując myślicieli do swoich studiów, kierowała się zasadą, że musi od nich czegoś się nauczyć. Twierdziła, że należy obcować z wielkimi, aby skorzystać z roztrącanego przez nich blasku mądrości. Stąd pewność, że jeśli sięgnie się po Jej naukowe studia, to zetknie się z najwybitniejszymi myślicielami.

Wśród historyków idei jest wiadome, że twórca musi mieć szczęście do tłumacza. Niektórzy z filozofów mieli takie szczęście, przykładowo Martin Heidegger czy Franz Kafka, których Amerykanom przybliżyła Hannah Arendt (na gruncie amerykańskim nie miał takiego szczęścia Carl Schmitt). Podobnie Jürgen Habermas ma ważnego promotora i tłumacza w osobie profesora Andrzeja Macieja Kaniowskiego. Gdyby nie wytrwałość i odwaga Paczkowskiej-Łagowskiej mierzenia się z najtrudniejszymi intelektualnymi wyzwaniem, tacy filozofowie jak Helmuth Plessner, Arnold Gehlen czy Wilhelm Dilthey wciąż nie byłiby znani polskim czytelnikom.

Spośród ogromnej liczby publikacji pracowitej badaczki i tłumaczki niemieckich myślicieli warto wybrać dwie postacie, by pokazać szerokie spektrum Jej

naukowych badań oraz uwypuklić wyjątkowy wkład odnośnie do wprowadzenia niemieckich filozofów, myślicieli czy eseistów w krąg polskiej nauki. Z jednej strony warto pochylić się nad spuścizną Helmutha Plessnera jako twórcy antropologii politycznej. Z drugiej nad erudycyjnymi esejami Golo Manna. Obu myślicieli nie znalazłbyśmy w języku polskim, gdyby nie translatorskie i naukowe wysiłki Paczkowskiej-Łagowskiej. Wybór tych niemieckich uczonych podyktowany został symbolicznym zobrazowaniem głównych badań autorki *Logosu życia*, których esencję stanowi nauka o człowieku oraz historii. Dorobek Plessnera i Golo Manna obrazowo uosabiają te naukowe pasje polskiej filozofki. Dodatkowym argumentem na rzecz tego wyboru jest chęć uzmysłowienia, z jak różnymi stylami wypowiedzi potrafiła się zmierzyć Paczkowska-Łagowska jako tłumaczka. Z jednej strony z niełatwym filozoficznym dyskursem Plessnera, z drugiej z językiem Golo Manna, jawiącym się jako „naturalny, idiomatyczny, niemal kolokwialny, unikający syntaktycznej monstrualności niemczyzny, ale też technicznego żargonu teoretyzujących historyków. Jest prosty, co oczywiście oznacza również podchwytliwy. Jego prostota jest wytwornością, nieomylnym znamieniem przynależności do kulturowego patrycjatu”².

Antropologia polityczna Helmutha Plessnera

Dokonania Elżbiety Paczkowskiej-Łagowskiej w przybliżeniu fundamentalnych ustaleń w zakresie antropologii są nie do przecenienia. Przetłumaczyła bowiem z niemieckiego główne dzieło Helmutha Plessnera *Władza a natura ludzka*³. Antropologia jako systematyczna dyscyplina powstała stosunkowo późno, zaledwie sto lat temu⁴. Plessner należy — obok Maxa Schelera i Arnolda Gehlena — do ojców-założycieli tej dyscypliny⁵. To za sprawą Wilhelma Diltheya w miejsce bytu w centrum filozofii znalazło się życie. Co za tym idzie rozwinęła się antropologia koncentrująca się na człowieku — pytająca o niego, nie zaś „również” o niego, oraz uzasadniająca sposób pytania o człowieka. Plessner w *Zadaniach antropologii filozoficznej* zauważa, że sama antropologia filozoficzna nie jest odkryciem naszych czasów:

Filozofia człowieka istniała zawsze, jeśli przez człowieka rozumie się nie tylko szczególny wytwór natury (zaś przez antropologię teorię tego produktu z uwagi na jego bycie,

² E. Paczkowska-Łagowska, *Golo Mann i sztuka dziejopisarstwa*, s. 327.

³ H. Plessner, *Władza a natura ludzka. Esej o antropologii światopoglądu historycznego*, przeł. i oprac. E. Paczkowska-Łagowska, Warszawa 1994.

⁴ Elżbieta Paczkowska-Łagowska opowiada się za stanowiskiem Odo Marquarda, który twierdzi, że powstanie antropologii jest wynikiem etapu „zwrotu ku światu życia” w filozofii niemieckiej. Zob. E. Paczkowska-Łagowska, *Wstęp. Natura ludzka, historia, polityka w antropologii Helmutha Plessnera*, [w:] H. Plessner, *Władza a natura ludzka*, s. VIII.

⁵ *Ibidem*, s. VII.

jego stanowisko), lecz wskazany nam horyzont zadań, które — w rozmaitych kulturach i niezależnie od wielkich różnic historycznych — uznawano za właściwe człowiekowi; zadań istoty, która pragnie i ma nadzieję, myśli i chce, czuje i wierzy; obawia się o swoje życie i we wszystkim musi doświadczać dystansu między doskonałością a swoimi możliwościami. Tak rozumiana antropologia z trudem daje się oddzielić od filozofii⁶.

Zdaniem Paczkowskiej-Łagowskiej najważniejsze w rozwoju antropologii jest odkrycie „problematyczności” człowieka. U podstaw tej dyscypliny legło bowiem zgodne z duchem czasów zwątpienie w człowieka.

Koncepcja antropologiczna Plessnera wyznacza wyraźną cezurę w pojmowaniu człowieka. Zanim ten niemiecki filozof zaproponował swoją oryginalną wizję, obowiązywała zsubstancjalizowana natura ludzka, określona pod względem treści, ponadhistoryczna, stała i niezmienna⁷. Musiano zdać sobie sprawę, że nie ma uniwersalnej natury ludzkiej, a człowiek jest człowiekiem w określonej sytuacji historycznej. Plessner postawił w centrum swojej antropologii kontrowersyjną tezę, że „natura ludzka jest sztuczna, że naturą człowieka jest kultura”⁸.

Dilthey odkrył „historyczność człowieka”. Wynika z tego, że nie ma sensu poszukiwać w człowieku substancji, którą da się zamknąć w definicji. Człowiek jako istota historyczna nie tyle rozwija swoje potencjalności (mówiąc językiem Arystotelesa) w czasie, ile w czasie podlega kształtowaniu. Kolejne ważne ustalenia Plessnera dotyczą osiągniętej w przeszłości świadomości odnośnie do natury ludzkiej, której nie można utożsamić z nią samą. Wpada się wówczas we wcześniejsze schematy, czyli się ją substancjalizuje, ontologizuje jak jakąś teoretyczną koncepcję. Do sformułowania przez Plessnera jego wizji antropologii trudno było opisać człowieka, ponieważ uprzedmiotowiano go za pomocą wytworów refleksji człowieka. Plessner zaś pokazał, że człowiek jest podmiotem dokonującym refleksji, ale nie można go ograniczyć tylko do owych wytworów jego myśli. Niszczy się wówczas twórczy charakter człowieka.

Plessner wprowadza przełom w metodologii badań antropologicznych, proponuje, by sformułowania używane w jej ramach nie były terminologiczno-ustalające, lecz otwierająco-eksponujące⁹. Koncepcja Plessnera to widzenie człowieka jako „zdolności do...”, „władzy, władzy nad samym sobą, istoty posiadającej zdolność do urzeczywistniania siebie”, człowiek to „miejsce twórcze”, „moc, zdolność, siła, władza”, która określa samą siebie¹⁰.

Moc człowieka przejawia się także w polityce. Zwłaszcza gdy człowiek, pragnąc coś zrealizować, napotyka opór rzeczywistości. Wówczas polityka staje się obroną sfery „własnej”, „zabezpieczeniem i poszerzeniem sfery własnej wobec

⁶ H. Plessner, *Zadanie antropologii filozoficznej*, przeł. E. Paczkowska-Łagowska, „Studia z Filozofii Niemieckiej. Antropologia filozoficzna” 4, 2004, s. 23–24.

⁷ E. Paczkowska-Łagowska, *Wstęp*, s. XII.

⁸ *Ibidem*, s. XIII.

⁹ *Ibidem*, s. XIV.

¹⁰ *Ibidem*, s. XV.

tego, co obce”¹¹. U Plessnera nie spotkamy jednak konkretnej wizji władzy wynikającej z przyjętej wizji natury człowieka¹². Byłoby to nielogiczne względem uczynionych przez niego ustaleń. Skoro zakłada „nieokreśloność” człowieka, to nie może wskazać konkretnego systemu politycznego, który odpowiadałby tej antropologii. Plessner podąża w innym kierunku niż myśliciele polityczni. Poszukuje filozoficznych podstaw polityki. Interesuje go prowadzenie polityki w ogóle, a ściślej takie ujęcie człowieka, które mogłoby naświetlić samą politykę. Stąd mówi się o dziele Plessnera jako o „antropologii politycznej”.

W antropologii politycznej Plessnera pojęcie *Macht*, czyli władzy, pojawia się w dwóch znaczeniach. Po pierwsze, człowiek jest twórcą polityki, polityka jest z kolei zakorzeniona w konieczności stworzenia przez człowieka środowiska życiowego, ponieważ z natury go nie ma. Człowiek jest bowiem zawieszony między „nicością a transcendencją”¹³. Po drugie, człowiek jest określany przez politykę rozumianą jako władza. Zatem, z jednej strony, istota ludzka to siła, zdolność do ustanawiania przez politykę porządku w świecie, ale, z drugiej, władza obecna w polityce decyduje o zewnętrznych ramach życia. Twórcze życie człowieka obejmuje te dwa rozumienia pojęcia *Macht* — człowiek twórczo się kształtuje, ale jednocześnie jest przez swój wytwór określany.

W polityce zdaniem Plessnera dokonuje się przekształcenie nieokreślonego i otwartego życia w życie „kierowane” i „prowadzone” ze względu na realizację życiowych celów¹⁴. Dlatego czytamy w jego *opus magnum*, że polityka jest „samowładnym kształtowaniem i zachowaniem ludzkiej mocy”¹⁵. Tak rozumiana polityka przenika wszystkie obszary życia człowieka, jest jego przeznaczeniem, a nie tylko wydzieloną sferą ludzkiej aktywności. Dalej Plessner pisze, że w polityce „decyduje się na siebie i decyduje o sobie”. Dokonuje przekształcenia niepewności w pewność w drodze decyzji. To wyraz mocy człowieka, w ten sposób człowiek dokonuje samookreślenia. Co ważne, pojęcie polityki i decyzji odnoszą się do życia jednostek¹⁶, społeczeństwo Plessner rozumie jako nagromadzenie jednostek.

¹¹ *Ibidem*, s. XXIII.

¹² Inaczej jest u Arnolda Gehlena, którego nielatwe teksty poznaliśmy pierwotnie dzięki przekładom Paczkowskiej-Łagowskiej. Zdaniem Gehlena fundamentem każdej wizji politycznej jest przyjęty aksjomat względem natury ludzkiej. To on determinuje koncepcję polityki. Jeśli stojemy na stanowisku optymizmu antropologicznego, stworzymy bardziej wolnościową koncepcję polityki. Przeciwnie będzie w wypadku doży sceptycyzmu wobec człowieka, wówczas system polityczny przybierze charakter bardziej kontrolujący obywatela, pozostawiający jednostce mniej przestrzeni do działania. Gehlen łączy antropologię z teorią instytucji, między innymi instytucji władzy państwowej.

¹³ E. Paczkowska-Łagowska, *Wstęp*, s. XXV.

¹⁴ *Ibidem*, s. XXVI.

¹⁵ H. Plessner, *Władza a natura ludzka*, s. 101.

¹⁶ Fragment ten bliski jest wizji Carla Schmitta — wskazywał on na personalny wymiar polityki, która odnosi się wprost do człowieka. Zob. C. Schmitt, *Pojęcie polityczności*, [w:] C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, przeł. M.A. Cichocki, Kraków 2000.

Niemiecki filozof apelował o przywiązywanie do polityki większej wagi, gdyż liczy się ona nie mniej niż sprawy ducha. W przeciwnym razie może obniżyć się jej poziom, a sferę publiczną opanuje „choroba patronatu partyjnego”¹⁷. Plessner obserwował „śmierć bogini wolności”, jak pisał we *Władzy i naturze ludzkiej* w 1931 roku. Czasy te wymagały, jak zauważał, poruszenia sumień, uwypuklenia zadań antropologii. Główne zadania antropologii polegały na przypomnieniu i uprzytomnieniu idei człowieczeństwa, którego przecież nie może zagwarantować sam fakt biologicznego istnienia ludzi. Zredukowany do czystej biologii człowiek przestaje być odpowiedzialny przed historią i upada poniżej własnych możliwości ustalania samego siebie mocą odpowiedzialnej decyzji¹⁸.

Godny wspomnienia jest wątek polsko-niemiecki, który pojawił się przy okazji obecności Plessnera w Polsce na międzynarodowym kongresie filozofów, organizowanym przez Institut Internationale de Philosophie. Profesor Paczkowska-Łagowska odnalazła tekst Plessnera, który został przesłany przez filozofa Romanowi Ingardenowi¹⁹, i przełożyła go na język polski; ukazał się w „Studiach z Filozofii Niemieckiej”. Wieńczy go wspomnienie z pobytu w Auschwitz, który Plessner uznał za „pomnik zbezczeszczenia człowieczeństwa i imienia Niemiec”. Napisał jednak jeszcze inne znamienne słowa: „Obydwa narody będą musiały pracować nad tym, aby odnaleźć się nawzajem, niezależnie od tego, co je dzieli. Do tego trzeba dwóch rzeczy, w których realność sceptyk ze znużonego Zachodu powątpiewa nazbyt chętnie: siły przebaczenia i potęgę myśli”²⁰.

Sztuka dziejopisarstwa Golo Manna

Skąd zaciekawienie Paczkowskiej-Łagowskiej Golo Mannem? Wyznała to w swoim eseju o nim:

Do lektury Golo Manna zachęciły mnie słowa: kto poszuka, ten znajdzie w moich pismach historycznych aż po eseje polemiczne więcej niż trochę filozofii historii, chociaż rzadko wyrażonej bezpośrednio²¹. Zaciekawia zwłaszcza ten niebezpośredni sposób wyrażania, który w połączeniu z tytułem *Dziejopisarstwo jako literatura* zapowiada, że oto jakaś istotna wiedza o ludzkim życiu, której poszukują

¹⁷ E. Paczkowska-Łagowska, *Wstęp*, s. XXVII.

¹⁸ E. Paczkowska-Łagowska, „Zadanie antropologii filozoficznej” wobec nowych zagrożeń. Nota na temat szkicu Helmutha Plessnera, „Studia z Filozofii Niemieckiej. Antropologia filozoficzna” 4, 2004, s. 41.

¹⁹ Maszynopis ma numer 2329 katalogu Archiwum Romana Ingardena, znajduje się w Bibliotece Naukowej Polskiej Akademii Nauk i Akademii Umiejętności.

²⁰ H. Plessner, *Polonicum Plessnerowskie*, przeł. E. Paczkowska-Łagowska, „Studia z Filozofii Niemieckiej. Antropologia filozoficzna” 4, 2004, s. 270.

²¹ G. Mann, *Erinnerungen und Gedanken. Eine Jugend in Deutschland*, Frankfurt am Main 1986, s. 329, cyt. za: E. Paczkowska-Łagowska, *Golo Mann i sztuka dziejopisarstwa*, s. 319.

filozofowie, zostanie przekazana w sposób wolny od szkolnych rygorów, językiem, jakim posługuje się raczej literatura niż uczeni²².

Gdyby nie wprowadzenie Paczkowskiej-Łagowskiej *O Autorze* do wyboru pism Golo Manna, który przygotowała, nie mielibyśmy w języku polskim żadnej obszerniejszej informacji o tym wybitnym historyku²³. Gdyby nie Jej wieńczący zbiór szeroki esej o Golo Mannie, to nie dysponowalibyśmy żadnym opracowaniem jego idei.

Wybór esejów Golo Manna oscyluje wokół tytułowych zagadnień. Teksty w nim zebrane dotyczą sztuki historii, wybitnych polityków (Ottona von Bismarcka i Konrada Adenauera), myślicieli (lorda Actona, Maxa Webera, Hermanna Rauschninga, Bertranda Russella) oraz „katastrofy niemieckiej” (wspomnień Alberta Speera, Helmutha Jamesa von Moltke i antysemityzmu).

Paczkowska-Łagowska rozpoczyna swoje studium o Golo Mannie od jego wizji historii. Trudno ukryć Jej osobiste zaciekawienie tą problematyką, które przebija z powtarzanej tezy o historyczności człowieka. W eseju o synu noblisty przypomina słowa Schopenhauera, ulubionego filozofa Golo Manna: „Czym dla jednostki jest rozum, tym dla rodzaju ludzkiego jest historia”²⁴. Dalej przywołuje inne znamienite uwagi o historii, chociażby lorda Actona: „Zwracamy się do historii, gdyż nasza pamięć jest lepsza od naszej zdolności rozumowania”²⁵ czy Diltheya: „Dopiero historia poucza człowieka o tym, kim jest”²⁶. Polska badaczka niemieckiej myśli podkreśla oryginalny styl opowiadania historii, wykreowany przez Golo Manna. Podczas gdy w Niemczech uprawiano historię jako analityczną naukę społeczną czy historię struktur społecznych i gospodarczych, autor *Wallensteina* pisał w sposób narracyjny. Golo Mann był narratorem, a historiografię postrzegał jako sztukę. To uzasadnia wybór tłumaczki trzech pierwszych esejów Manna.

Kolejne eseje syna Tomasza Manna dotyczą wybitnych osobowości z zakresu władzy i idei. Bismarckowi poświęcił więcej miejsca, ale za to więcej sympatii ujawnił w portrecie Adenauera. Z kolei omówienie Webera, Rauschninga, Actona, Russella czy von Moltkego posłużyły Mannowi do snucia filozoficznych rozważań. Ukazywał w historii wzniosłe momenty działalności człowieka, ale i jego upadku, nikczemności.

Tłumaczka konkluduje, że Golo Mann przybliżał historię od strony rzeczywistych ludzi, nie od strony „struktur, zasad, prawidłowości rozwoju (ekonomicznego). Struktury interesują go o tyle, o ile mają swoje źródło w jednostce”²⁷. Opis-

²² E. Paczkowska-Łagowska, *Golo Mann i sztuka dziejopisarstwa*, s. 319–320.

²³ W leksykonie *Pisarze niemieckojęzyczni XX wieku*, red. M. Zybura, mamy krótki biogram Golo Manna. To wszystko, co jest do dyspozycji polskiego czytelnika na temat tego historyka.

²⁴ E. Paczkowska-Łagowska, *Golo Mann i sztuka dziejopisarstwa*, s. 319.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, s. 321.

wał jednostki w ich niepowtarzalności, spontaniczności, irracjonalności, a więc od ludzkiej strony — zauważa Paczkowska-Łagowska. Konkluzje są takie, że skoro człowiek nie zawsze działa rozumnie, w związku z tym nie wszystko w historii jest rozumne.

Badaczka dochodzi do wniosku, że rozpoznawalnym stylem Golo Manna jest *understatement*. Rzeczywistość historyczną przedstawiał, posługując się opowiadaniem, niewątpliwie miał talent pisarski. Tworzywem historii była dla autora *Życia Friedricha Gentza* myśl. Golo Mann był jednocześnie filozofem i historykiem, czyli uosabiał badawcze pasje Paczkowskiej-Łagowskiej. Esej o Golo Mannie powstał w lipcu 1997 roku, do dzisiaj, przez czternaście lat, pozostaje jedynym opracowaniem idei tego myśliciela w języku polskim. Nikt nie podjął się dalszego badania spuścizny syna Tomasza Manna i opracowywania jego dorobku w języku polskim po opracowaniu autorki *Golo Manna i sztuki dziejopisarstwa*.

Zakończenie

Wybrani dwaj myśliciele — Helmuth Plessner i Golo Mann — prezentują dwa różne obszary dokonań Elżbiety Paczkowskiej-Łagowskiej. Plessner wymaga od tłumacza i badacza niezwykle rzetelnego warsztatu nie tylko językowego, lecz także filozoficznego. Mann z kolei odczytania i erudycji w zakresie historii, literatury, kultury i sztuki. Profesor Paczkowska-Łagowska tym wszystkim dysponowała. Oto proste fakty, które unaoczniają Jej wkład w przybliżanie dziedzictwa myśli zachodniego sąsiada polskiemu czytelnikowi.

Do tej pory nie powstała żadna polska biografia czy opracowanie dorobku Golo Manna w Polsce. To *terra incognita*, którą w niewielkim stopniu poznaliśmy dzięki opracowaniom Paczkowskiej-Łagowskiej. Nie sposób nie wyrazić żalu, że nie przełożyła więcej dzieł Golo Manna, na przykład słynnego *Wallensteina* czy *Życia Fryderyka Gentza, wroga Napoleona* albo *Erinnerungen und Gedanken. Eine Jugend in Deutschland*. Na pewno praca nad oddaniem stylu niemieckiego historyka była trudna, jak pisała: „miał niewątpliwą talent pisarski, nieważne czy odziedziczony, który pozwolił mu uprawiać dziejopisarstwo jako sztukę opierającą się na wiedzy. Będąc historykiem, uważał się również za pisarza”²⁸.

Wielkim wkładem Elżbiety Paczkowskiej-Łagowskiej w przybliżenie polskiemu czytelnikowi niemieckich idei jest opracowany przez Nią nurt filozofii, w której głównymi postaciami są: Wilhelm Dilthey, Helmuth Plessner, Ernst Cassirer, Georg Misch. Warto nadmienić, że Plessner studiował filozofię u Edmunda Husserla w Getyndze. A z kolei Husserl był jedną z pierwszych filozoficznych inspiracji Paczkowskiej-Łagowskiej. Aby jeszcze mocniej wskazać sieć powinowactw ideowych, trzeba wspomnieć, że habilitacja Plessnera dotyczyła filozofii Immanuela

²⁸ *Ibidem*, s. 327.

Kanta. Kantem zajmował się Ernst Cassirer, którego także tłumaczyła Paczkowska-Łagowska, sama też wnikliwie badając myśl autora *Krytyki czystego rozumu*²⁹. Wzajemne inspiracje i ideowe powiązania między tymi filozofami tworzą klucz, którym kierowała się, wybierając kolejnych filozofów do tłumaczeń i opracowań. Jedno zdanie z Jej artykułu symbolicznie odsłania te intelektualne powinowactwa: „To właśnie bowiem Misch spośród autorów kręgu Diltheyowskiego wywiera na Plessnera szczególne oddziaływanie; nie bez znaczenia jest przy tym jego udobitniający język, doprowadzający do wyrazu w skondensowanej i wyrazistej formie treść *geschichtliche Lebensphilosophie*”³⁰. Słowa te uwidaczniają cel studiów i przekładów Paczkowskiej-Łagowskiej, jakim jest wypełnienie luki w tłumaczeniach na polski tych ważnych niemieckich myślicieli. Filozofka zostawiła jednak coś więcej niż tylko wybitne filozoficzne translacje tych niełatwych w lekturze dzieł niemieckich twórców. Zostawiła także klucz do ich rozumienia, pieczołowicie opracowując ich idee, opierając się zawsze na niezwykle bogatej literaturze, dzięki czemu polski czytelnik otrzymywał jednocześnie podstawę opracowań na temat danego filozofa.

Polska nauka zawdzięcza Paczkowskiej-Łagowskiej spuściznę Wilhelma Diltheya. Bez wręcz benedyktyńskiej pieczołowitości w przybliżeniu polskiemu czytelnikowi dorobku autora *Budowy świata historycznego w naukach humanistycznych* nie mielibyśmy dostępu w języku polskim do dzieł tego niemieckiego filozofa. Dzięki znakomitym naukowym opracowaniom Paczkowskiej-Łagowskiej można zrekonstruować ideowe podwaliny myśli chociażby wspomnianego tu Plessnera. Głównym wkładem Diltheya było odkrycie przez niego „historyczności człowieka”.

Należy wyraźnie podkreślić ambicje Paczkowskiej-Łagowskiej, która tłumaczyła dzieła bardzo trudne. Niewielu tłumaczy zdobyłoby się na taką odwagę i poświęciło czas oraz uwagę Plessnerowi, Gehlenowi czy Mischowi. Niewielu także ma do tego takie znakomite kompetencje jak warsztat filozoficzny autorki *O historyczności człowieka*. Zdradzając prywatne stanowisko Pani Profesor, warto odsłonić kulisy Jej filozoficznych wyborów — wynikały one bowiem z chęci obcowania z kimś, od kogo może się czegoś nauczyć. Z czasem, przy tak ogromnej wiedzy, było takich myślicieli coraz mniej. Ostatnim był Georg Misch, którego dzieło przetłumaczyła i opracowała³¹.

²⁹ Zob. E. Paczkowska-Łagowska, *Natura ludzka a historia. Refleksje w nawiązaniu do pism antropologicznych Immanuela Kanta*, [w:] E. Paczkowska-Łagowska, *O historyczności człowieka. Studia filozoficzne*, Gdańsk 2012, s. 13–36.

³⁰ E. Paczkowska-Łagowska, *Człowieka jako istota dziejowa. O wątkach Diltheyowskich we „Władzy i naturze ludzkiej” Helmutha Plessnera*, „Studia z Filozofii Niemieckiej. Antropologia filozoficzna” 4, 2004, s. 221.

³¹ G. Misch, *O postaciach osobowości. Pojęcie i źródło autobiografii*, przeł., oprac. i posł. E. Paczkowska-Łagowska, Kraków 2020.

W centrum naukowych badań Paczkowskiej-Łagowskiej znajdował się człowiek i życie, problem związku natury ludzkiej i historii — zagadnienia klasyczne, „a niewystarczająco zauważone i opracowane w polskiej literaturze filozoficznej”³² — jak sama to podkreśliła. Tematy te tworzą fundament Jej wnikliwych studiów nad hermeneutyką i antropologią, są też kanwą Jej własnej filozofii zasadzającej się na myśleniu historycznym o człowieku. Dylemat „czy człowiek ma stałą i niezmienną naturę, czy też jest do głębi kształtowany przez dzieje”³³ ukazuje istotę naukowych dociekań Elżbiety Paczkowskiej-Łagowskiej.

To szkicowe, ledwie naświetlające dokonania naukowe i translatorskie w dziedzinie niemieckiej filozofii napawają smutną konkluzją, że Profesor Paczkowska-Łagowska mogła jeszcze wiele zrobić dla polskich czytelników, niemających możliwości poznać dzieł niemieckich myślicieli w oryginale. Mogła jeszcze wiele dokonać, byśmy dzięki Jej naukowej pracy zrozumieli samych siebie oraz świat nas otaczający, byśmy dotarli do logosu życia.

Bibliografia

- Mann G., *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1992.
- Mann G., *Erinnerungen und Gedanken. Eine Jugend in Deutschland*, Frankfurt am Main 1986.
- Mann G., *Ludzie myśli, ludzie władzy, historia*, wybrała, przeł., oprac. i posł. E. Paczkowska-Łagowska, Kraków 1997.
- Misch G., *O postaciach osobowości. Pojęcie i źródło autobiografii*, przeł., oprac. i posł. E. Paczkowska-Łagowska, Kraków 2020.
- Paczkowska-Łagowska E., *Człowieka jako istota dziejowa. O wątkach Diltheyowskich we „Władzy i naturze ludzkiej” Helmutha Plessnera*, „Studia z Filozofii Niemieckiej. Antropologia filozoficzna” 4, 2004.
- Paczkowska-Łagowska E., *Natura ludzka a historia. Refleksje w nawiązaniu do pism antropologicznych Immanuela Kanta*, [w:] E. Paczkowska-Łagowska, *O historyczności człowieka. Studia filozoficzne*, Gdańsk 2012.
- Paczkowska-Łagowska E., „Zadanie antropologii filozoficznej” wobec nowych zagrożeń. Nota na temat szkicu Helmutha Plessnera, „Studia z Filozofii Niemieckiej. Antropologia filozoficzna” 4, 2004.
- Pisarze niemieckojęzyczni XX wieku. *Leksykon*, red. M. Zybur, Warszawa 1995.
- Plessner H., *Polonicum Plessnerowskie*, przeł. E. Paczkowska-Łagowska, „Studia z Filozofii Niemieckiej. Antropologia filozoficzna” 4, 2004.
- Plessner H., *Władza a natura ludzka. Esej o antropologii światopoglądu historycznego*, przeł. i oprac. E. Paczkowska-Łagowska, Warszawa 1994.
- Plessner H., *Zadanie antropologii filozoficznej*, przeł. E. Paczkowska-Łagowska, „Studia z Filozofii Niemieckiej. Antropologia filozoficzna” 4, 2004.
- Schmitt C., *Pojęcie polityczności*, [w:] C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, przeł. M.A. Cichocki, Kraków 2000.

³² E. Paczkowska-Łagowska, *Słowo wstępne*, [w:] E. Paczkowska-Łagowska, *O historyczności człowieka*, s. 8.

³³ *Ibidem*.

Spis treści

Artykuły problemowe

Paweł Malendowicz, Political thought of the Third Position: Analysis in the context of Eternal Fascism according to Umberto Eco	7
Piotr Kimla, Absolutyzacja woli ludu jako źródło degeneracji ustroju demokratycznego . .	25
Adam Wielomski, Funkcja mitu politycznego w koncepcjach Alfreda Rosenberga	35

* * *

Jarosław Wyrembak, Uwalnianie przestrzeni publicznej od symboli komunizmu — zakres obowiązków wojewodów (w świetle najnowszego orzecznictwa Naczelnego Sądu Administracyjnego)	61
--	----

* * *

Tomasz Landmann, Wybrane przejawy sowyetyzacji Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej na początku lat trzydziestych XX wieku w rozpoznaniu Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego i władz politycznych II RP — część I	89
Jacek Jędrzyak, W poszukiwaniu demokratycznych wzorców: rola tradycji armii pruskiej w etosie Bundeswehry	107
Oliwier Nowak, Budowa systemu ograniczonego pluralizmu politycznego w ramach fundamentów ustrojowych narodowej Hiszpanii w okresie wojny domowej	141

* * *

Tomasz Dolata, Wrocławski okres w życiu naukowo-dydaktycznym profesora Jana Gwiazdomorskiego jako przejaw opresji Ministerstwa Oświaty	167
Maciej Błażewski, Zasada zabudowy planowej jako środek służący realizacji celów państwa autorytarne go na podstawie przepisów ustawy z dnia 12 lipca 1984 roku o planowaniu przestrzennym	179

* * *

Anna Citkowska-Kimla, Niemieccy myśliciele w Polsce. O działalność naukowej i translatorskiej Elżbiety Paczkowskiej-Łagowskiej wspomnienie pośmiertne	195
---	-----

Contents

Articles

Paweł Malendowicz, Political thought of the Third Position: Analysis in the context of Eternal Fascism according to Umberto Eco	7
Piotr Kimla, Absolutization of the will of the people as a source of degeneration of a democratic system	25
Adam Wielomski, The function of political myth in Alfred Rosenberg's concepts	35

* * *

Jarosław Wyrembak, Decommunization of public spaces — voivodes' scope of duties (in light of the most recent decisions of the Supreme Administrative Court of Poland) . .	61
---	----

* * *

Tomasz Landmann, Selected manifestations of the sovietization of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the early 1930s in the diagnosis of the Second Division of the Polish General Staff and the political authorities of the Second Polish Republic. Part I	89
Jacek Jędrzyak, In the search of democratic models: The role of the tradition of the Prussian Army in the ethos of the Bundeswehr	107
Oliwier Nowak, Constructing a system of limited political pluralism within the governmental foundation of nationalist Spain during the Civil War	141

* * *

Tomasz Dolata, The Wrocław period in the research and teaching life of prof. Jan Gwiżdżowski as a result of the oppression of the post-war authorities of the Ministry of Education	167
Maciej Błażewski, The principle of planned spatial development as a means of achieving the goals of an authoritarian state on the basis of the provisions of the Act of 12 July 1984 on Spatial Planning	179

* * *

Anna Citkowska-Kimla, German thinkers in Poland: A posthumous reminiscence on the scientific and translation activities of Elżbieta Paczkowska-Łagowska	195
---	-----

Informacja dla autorów

1. Teksty należy wysyłać przez Open Journal Systems, po uprzednim zarejestrowaniu konta na stronie czasopisma (<https://wuwr.pl/sfzh>) i zalogowaniu się (zakładka „Zgłoszenia”).

2. O przyjęciu tekstu do wydania w czasopiśmie Autorzy zostaną poinformowani w możliwie najbliższym czasie za pośrednictwem poczty elektronicznej pod wskazanym przez nich adresem.

3. Wszystkie artykuły publikowane w czasopiśmie „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” są recenzowane.

4. W przypadku gdy recenzja jest negatywna lub istotnie krytyczna, zostaje ona przesłana Autorowi, który może się do niej ustosunkować, w szczególności poprzez wprowadzenie odpowiednich poprawek. W przypadku dwóch recenzji negatywnych Redakcja odmawia przyjęcia tekstu do druku.

5. Teksty należy nadsyłać w formacie dokumentów programu Word, tekstu sformatowanego RTF lub Open Office. Maksymalna objętość tekstu:

- a) artykuł — 60 000 znaków ze spacjami;
- b) recenzja — 20 000 znaków ze spacjami.

6. Szczegółowe informacje dotyczące formatowania tekstów oraz sporządzania przypisów znajdują się na stronie czasopisma w zakładce „Zgłoszenia”: <https://wuwr.pl/sfzh/about/submissions>.

7. Teksty odbiegające od podanych standardów będą odsyłane do Autorów z prośbą o dostosowanie ich do wymogów pisma.

8. Tekst zawiera: afiliację, nr ORCID, adres e-mail oraz bibliografię. Słowa kluczowe w języku polskim i angielskim (5–7 słów), abstrakt w języku angielskim (zawiera informacje o tezie/tezach tekstu oraz metodzie badawczej) oraz tytuł i ewentualny podtytuł, które należy wpisać w odpowiednich rubrykach w Open Journal Systems podczas zgłaszania tekstu (krok 3. „Wprowadź metadane”).

9. Wydawnictwo zastrzega sobie prawo do dokonywania poprawek redakcyjnych tekstów.

10. Przesłanie przez Autora tekstu do Redakcji Czasopisma jest równoznaczne z jego oświadczeniem, że przysługują mu autorskie prawa majątkowe do tego tekstu, że tekst jest wolny od wad prawnych oraz że nie był wcześniej publikowany w całości lub części ani nie został złożony w redakcji innego czasopisma, a także z udzieleniem nieodpłatnej zgody na wydanie tekstu w czasopiśmie „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” na zasadach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 (CC BY 4.0). Treść licencji jest dostępna pod adresem <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.pl>.

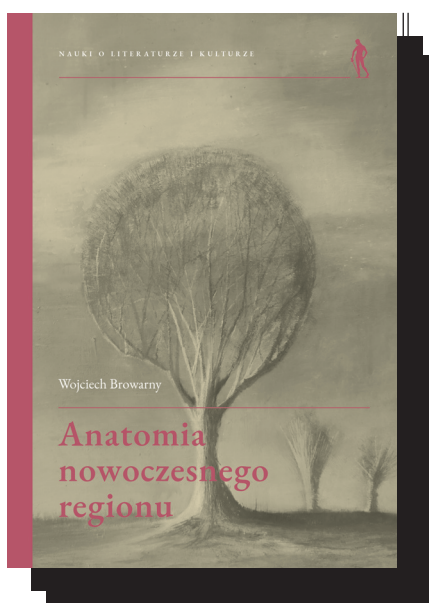
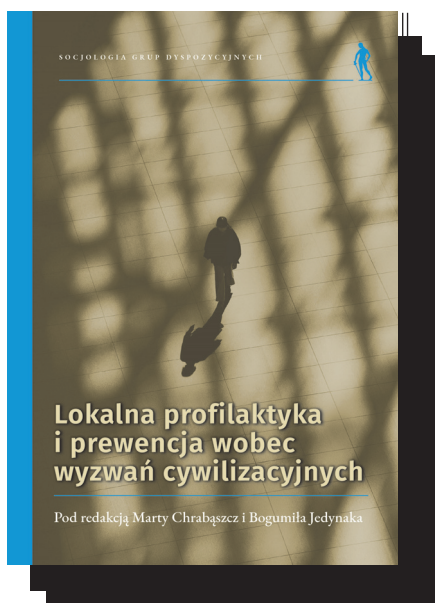
11. Autorzy dokonują korekty autorskiej w nieprzekraczalnym terminie 7 dni, według jednej z dwóch metod: 1. za pomocą programu Adobe Reader — narzędzia „Skomentuj”; 2. wskazując w osobnym pliku tekstowym zmiany poprzez podanie strony, numeru wiersza (od góry lub od dołu) i wersji: „jak jest” / „jak powinno być”. Niewykonanie korekty w tym terminie oznacza zgodę autora na wydanie tekstu w postaci przesłanej do korekty.

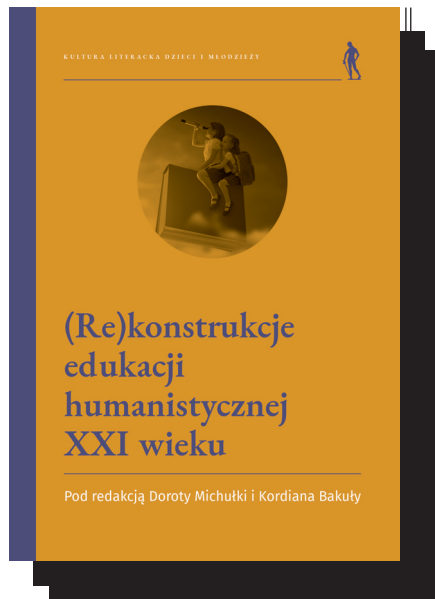
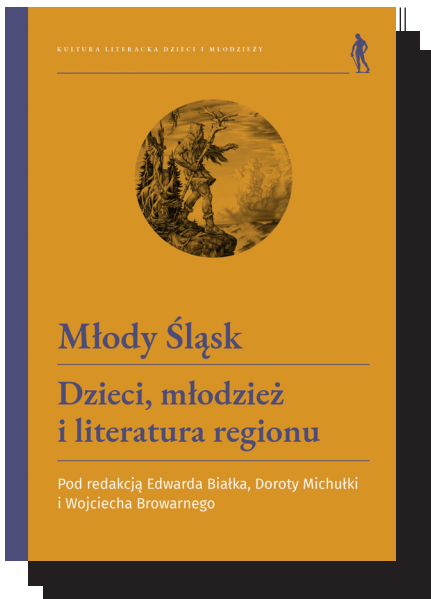
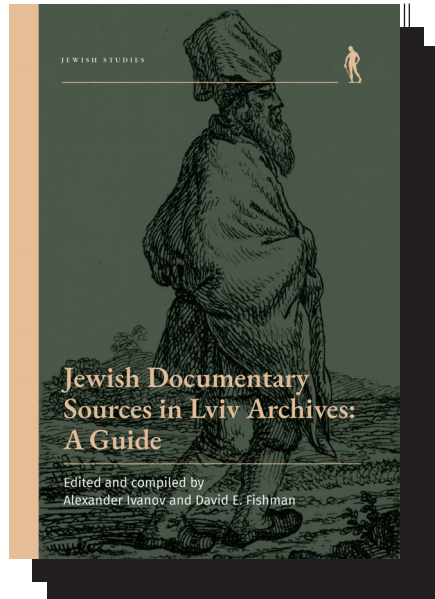
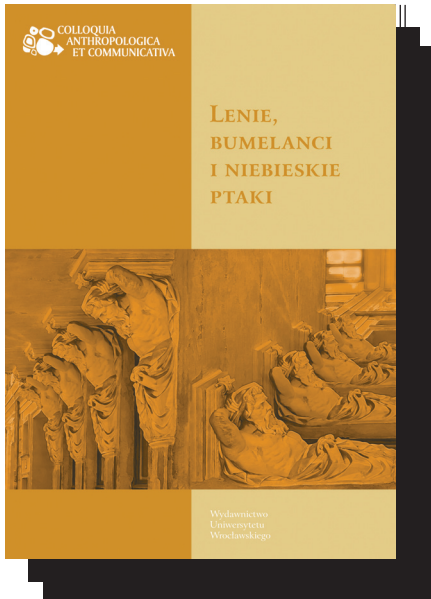
12. Po opublikowaniu artykułu Autor otrzymuje nieodpłatnie jeden egzemplarz drukowany czasopisma „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem”. Wszystkie opublikowane artykuły znajdują się na stronie <https://wuwr.pl/sfzh> w otwartym dostępie.

13. Autorzy nie otrzymują honorarium autorskiego za przekazane artykuły.

14. W razie jakichkolwiek trudności z rejestracją w Open Journal Systems prosimy o kontakt mailowy z redakcją pod adresem snat@uwr.edu.pl.

Nowe książki i serie Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego

Wydawnictwo
Uniwersytetu
Wrocławskiego

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego sp. z o.o.

pl. Uniwersytecki 15
50-137 Wrocław
sekretariat@uwur.com.pl

wwur.eu
Facebook/wydawnictwouwr